

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА імені О. М. БЕКЕТОВА**

Л. О. Радіонова

НОВІ ЛІДЕРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

**Харків
ХНУМГ ім. О. М. Бекетова
2019**

Автор

Радіонова Людмила Олексіївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і політології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова

Рецензенти:

Корженко Володимир Васильович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і політології Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова;

Солових Віталій Павлович доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України;

Хижняк Лариса Михайлівна, доктор соціологічних наук, професор кафедри прикладної соціології і соціальних комунікацій, заступник декана з наукової роботи соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

*Рекомендовано до друку Вченою радою ХНУМГ ім. О. М. Бекетова,
протокол № 8 від 6 квітня 2018 р.*

Радіонова Л. О.

P15 Нові лідери територіального розвитку : навч.-метод. посібник / Л. О. Радіонова ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. – 140 с.

У навчально-методичному посібнику розглядаються такі проблеми : світопорядок, що змінюється, деліберативна і партисипативна демократії як концептуальні засади самоврядування, соціальні зміни в сучасному світі, зміна парадигми розвитку міст. Це відповідає засадам формування нових лідерів територіального розвитку, підготовки нового покоління фахівців-лідерів із розвитку міських і сільських територій, здатних генерувати ідеї і сенс цих змін, вирішувати завдання творчо, застосовуючи широкий діапазон соціальних, політичних і культурних технологій, і використовуючи інтелектуальні інструменти, що дають змогу побачити картину світу загалом.

Навчально-методичний посібник призначений для магістрів заочної форми навчання зі спеціальності 281 – Публічне управління та адміністрування спеціалізації «Управління об'єднаними територіальними громадами».

УДК 321:352:316.334.55/.56(075.8)

© Л. О. Радіонова, 2019

© ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019

ЗМІСТ

Передмова.....	4
1 Навчальна програма дисципліни «Нові лідери територіального розвитку» і завдання для самостійної роботи.....	5
2 Самостійна навчальна робота магістра.....	9
3 Рекомендації з методики самостійного вивчення першоджерел.....	10
4 Проблемно-пошукові питання. Завдання та вправи для самостійної роботи.	11
5 Бібліографічний опис літератури з курсу «Нові лідери територіального розвитку».....	13
5 Електронні адреси провідних бібліотек України.....	13
Тематика контрольних робіт з курсу «Нові лідери територіального розвитку»	15
Лекції.....	16
Тема 1 Світопорядок, що змінюється. Тектонічні зрушення в системі світової політики: виклики часу.....	16
Тема 2 Суспільство в сучасному світі. Постіндустріальне суспільство. Меритократія.....	27
Тема 3 Культура: діалектика ліберального й мультикультурного.....	36
Тема 4 Деліберативна й партисипативна демократії – концептуальна основа самоврядування в ХХІ столітті.....	40
Тема 5 Владна еліта. Поповнення еліти, престиж і привілеї.....	52
Тема 6 Теорії соціальних змін: однолінійна й мультилінійна еволюція. Чинники, що впливають на зміни.....	64
Тема 7 Системи соціальної стратифікації. Бідність і нерівність. Види бідності. Соціальна мобільність.....	71
Тема 8 Групи і організації. Бюрократія та олігархія. Неолігархічні організації	77
Тема 9 Зміна парадигми розвитку міст. Креативне місто.....	91
Тема 10 Аналіз міських громад. Право на місто.....	100
Питання до екзамену.....	115
Список рекомендованих джерел.....	118
Тезаурус.....	123

ПЕРЕДМОВА

У сучасному світі соціально-філософський світогляд відіграє величезну роль. Гегель назвав філософію духовною квінтесенцією епохи. У ній справді виражені загострені світоглядні пошуки, поглиблені питання до наявної реальності, до людського духу. К. Ясперс відзначає, що постійна мета філософствування така: стати справжньою людиною за допомогою розуміння буття; чи, що те саме, стати самим собою, завдяки тому, що ми досягаємо впевненості в Бога. Виконання цього завдання визначається незмінними рисами: «Завжди і сьогодні необхідно удосконалювати роботу філософського ремесла: розгортати категорії і методи, структурувати основне знання – орієнтуватися в космосі наук – засвоювати філософію історії, вправлятися в спекулятивному мисленні метафізики, в мисленні екзистенціальної філософії, що просвітлює.

У результаті соціально-філософської підготовки магістр матиме уявлення про загальну картину світобудови, про сутність, призначення і сенс життя людини, про різноманіття форм людського знання, про співвідношення раціонального та ірраціонального, віри і знання, про духовні цінності і їхнє значення в повсякденному житті людини. Він прийде до розуміння ролі науки в розвитку суспільства, усвідомить зміст взаємин природного, соціального і духовного в людині.

Магістр зможе знайти культуру бачення проблемних ситуацій, зберігати почуття відповідальності за прийняті рішення; навчиться виражати й обґрунтовувати свою позицію ціннісного відношення до минулого, сьогодення і майбутнього. Цьому завданню відповідає і внутрішня логіка курсу лекцій. Вона повинна допомогти усвідомити, що може знати людина, що вона повинна робити, на що може сподіватися, співвідносячи знання про світ зі знанням про себе. Наша дисципліна повинна сприяти «перенастрою» мислення з повсякденного на творчий режим. Автор посібника не перебільшує можливості курсу «Нові лідери територіального розвитку», не бачить у нім «абсолютне» керівництво для визначення мети діяльності управлінця нового зразка. Він поставив перед собою завдання представити курс «Нові лідери територіального розвитку» як цілісну систему знань, звертаючи увагу магістра на світоглядну орієнтованість і методологічну спрямованість відношення людини до світу, що не менш важливе, ніж орієнтованість у просторово-тимчасових координатах реального світу. Цьому завданню відповідає і внутрішня логіка посібника.

Метою курсу «Нові лідери територіального розвитку» є формування у магістрів знань про світопорядок, що змінюється. Розуміння деліберативної і партисипативної демократії як концептуальних засад самоврядування, соціальних змін в сучасному світі, змін парадигми розвитку міст. Це відповідає засадам формування нових лідерів територіального розвитку, підготовки нового покоління фахівців-лідерів із розвитку міських і сільських територій, здатних генерувати ідеї і сенс цих змін, вирішувати завдання творчо, застосовуючи широкий діапазон соціальних, політичних і культурних технологій, і використовуючи інтелектуальні інструменти, що дають змогу побачити картину світу загалом.

1 НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА ДИСЦИПЛІНИ «НОВІ ЛІДЕРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ» І ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Мета: підготовка нового покоління фахівців-лідерів з розвитку міських і сільських територій, здатних генерувати ідеї і сенс, вирішувати завдання творчо, застосовуючи у своїй роботі широкий діапазон соціальних, політичних та культурних технологій, використовуючи інтелектуальні інструменти, що дозволяють побачити картину світу в цілому.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Нові лідери територіального розвитку» є: набуття навичок і вмінь практичного застосування теоретичних, прикладних та інструментальних компонентів соціально-політичного знання; розуміння системної сутності сучасної картини світу; знання характеристик, засобів набуття та використання делиберативної та партисипативної демократії як концептуальної основи самоврядування; аналіз соціальних змін у сучасному світі як чинників формування нових лідерів територіального розвитку; формування розуміння нової парадигми розвитку міст і аналіз міських громад.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми магістри повинні: **знати:** тектонічні зрушення в системі світової політики: виклики часу; вимоги культури: рівність і різноманітність в глобальну еру; теорії соціальних змін та їх ознаки; соціальна взаємодія та системи соціальної стратифікації; роль теорії поколінь у формуванні територіальної громади; розвиток сучасних міст: самосвідомість і культура.

Вміти: аналізувати сутність соціально-політичних проблем сучасності, використовувати отримані знання для аналізу розвитку територіальної громади; виявляти й обґрунтовувати свою соціально-політичну позицію, співвідносити її с сучасними викликами; забезпечувати ефективне функціонування публічних інститутів, місцевих органів влади та інших територіальних організацій і структур.

Мати компетентності: застосовувати основні положення і методи соціально-політичної науки при вирішенні професійних задач; використовувати соціокультурні норми, що регулюють соціальні відносини у суспільному житті територіальної громади; вміти формулювати свою власну позицію щодо соціально-політичних явищ та процесів управління об'єднаними територіальними громадами; робити науково обґрунтований вибір щодо різноманіття соціальних, культурних, політичних течій та ідеологій у процесі управління об'єднаними територіальними громадами; застосовуючи у своїй роботі соціальні, культурні, політичні технології та інструменти державного і громадського партнерства.

Предметом вивчення навчальної дисципліни є теоретико-методологічні основи формування нових лідерів територіального розвитку, світопорядок, що змінюється, делиберативна і партисипативна демократії як концептуальні основи самоврядування. Соціальні зміни у сучасному світі. Зміна парадигми

розвитку міст.

Бюджет часу

Лекцій 8 год.

Практичних занять 10 год.

Самостійна робота 72 год.

Разом: **90** год.

Дисципліна складається з таких змістових модулів: Теоретико-методологічні основи формування нових лідерів територіального розвитку
Соціальні зміни у сучасному світі як чинники формування нових лідерів територіального розвитку.

Змістовий модуль 1 Теоретико–методологічні засади формування нових лідерів територіального розвитку

Тема 1 Світопорядок, що змінюється. Тектонічні зрушення в системі світової політики: виклики часу.

Особливість сьогодення – константа флюїдності: стабільність поступається місцем нескінченним змінам. Закінчення «холодної війни» привело до зрушення тектонічних плит: виникнення нових держав в Азії, новий розклад сил в Євразії, близькосхідні проблеми і трансатлантичні переміщення. Всесвітня відкритість дає особливі можливості тероризму. Глобальний бізнес бере на себе ряд функцій урядів. Держави мають інтереси, але не принципи, а це веде до урочистості постулату «війни усіх проти усіх», висуненого Т. Гоббсом. Співвідношення між багатотою 20% світового населення і 20% бідного населення Землі досягло 1:75. Критична міра нерівності у світі викликає масове прагнення змінити статус-кво, що веде до глобальних катаклізмів. Руйнування старої парадигми світопорядку. Формування якісно нової світової парадигми.

Тема 2 Суспільства в сучасному світі. Постіндустріальне суспільство. Меритократія.

Суть постіндустріального суспільства. Типи модернізації. Інноваційна економіка. Індустрія знань. Перевага знань над капіталом. Людський капітал. Зникнення відмінностей між лівою і правою частинами політичного спектру, оскільки в постіндустріальному суспільстві зникне не лише класове ділення, але і класова свідомість. Головною стає відмінність між тими, хто знає, готовий до змін, мислить глобально, і тими, хто став жертвою традицій, упереджень, відсталості, ненависті до змін. Влада меритократії. Меритократія як еліта, приналежність до якої визначається здібностями і компетентністю.

Тема 3 Культура: діалектика ліберального і мультикультурного.

Культурно–антропологічна методологія – визнання множинності автономних культур; зв'язок автономії культури з поняттям ідентичності. Переосмислити як універсалізм, так і мультикультурність. У сучасних суспільствах політика, орієнтована на соціальну рівність, поступається місцем

політиці, орієнтованій на культурну ідентичність; за цим стоять і більш глибокі зміни в розумінні справедливості. У глобальну еру культура претендує на зміну в принципах демократичної політики. Ці домагання ставлять під питання істотні політико-правові і етичні принципи демократичного суспільства. Ідеальним було б гармонійне поєднання ліберального і мультикультурного підходу.

Тема 4 Деліберативна й партисипативна демократії – концептуальна основа самоврядування в ХХІ столітті.

Модель сучасної демократії – дворівнева «дорадча» демократія: в системі демократії разом з державними інститутами увага приділяється також і соціальним рухам, асоціаціям і групам громадянського суспільства. Дискурси, як найважливіший чинник функціонування суспільства; процедури повинні відповідати принципам: повага загальних прав і егалітарна взаємність.

Деліберативна демократія розглядається як публічний діалог (дискурс) інститутів держави і громадян, влади та інститутів громадянського суспільства в процесі вироблення найбільш прийнятних і оптимальних шляхів розвитку територіальної громади. Деліберативна демократія поєднує в собі елементи представницької демократії (representative democracy), прямої демократії (direct democracy) і демократії участі (participatory democracy).

Тема 5 Владна еліта. Поповнення еліти, престиж і привілеї.

Основні теорії лідерства: особова якість, соціологічне явище, організаційний імператив, набір політичних навичок. Чотири типи лідерства : активно-позитивний; активно-негативний; пасивно-позитивний; пасивно-негативний. Стилі лідерства : стиль «невтручання»; стиль «координатора»; стиль «реформатора». Сучасні концепції елітаризму. Макіавеллістський підхід. Ціннісний підхід. Структурно-функціональний підхід. Ліберальний підхід до формування еліти. Поповнення еліти, престиж і привілеї.

Змістовий модуль 2 Соціальні зміни в сучасному світі як чинники формування нових лідерів територіального розвитку

Тема 6 Теорії соціальних змін: лінійна й нелінійна еволюції. Чинники, що впливають на зміни.

Формування соціальності: інститути, теорії розвитку дітей, життєвий цикл як чинники детермінації потреб територіальної громади. Поняття соціальної зміни. Теорії соціальних змін. Мультилінійні теорії: можливе існування різних шляхів розвитку, що ведуть від одного типу суспільства до іншого. Класифікація типів суспільств залежно від рівня їх складності й диференціації, не існує єдиного шляху, що проходить усіма суспільствами. Діалектична інтерпретація змін. Чинники, що впливають на зміни: територія як фізичне середовище, економіка, політика, культура.

Тема 7 Системи соціальної стратифікації. Бідність і нерівність. Види бідності. Соціальна мобільність.

Стратифікація як структуровані відмінності між групами людей. Історичні типи стратифікації. Відмінності за рівнем багатства і доходів. Метод визначення репутацій. Золоті комірці. Білі комірці, сині комірці. Бідність і нерівність. Бідність як соціокультурне поняття. Види бідності : абсолютна, відносна, наздоганяюча. Достойний спосіб життя, міжнародні стандарти. Можливості для соціальної мобільності. Типи соціальної мобільності, «соціальні ліфти».

Тема 8 Групи й організації. Бюрократія та олігархія. Неолігархічні організації.

Види асоціацій. Первинні і вторинні групи. Формальні організації. Бюрократія. Ефективність бюрократії. Формальні та неформальні стосунки усередині бюрократії. Бюрократія і олігархія. Залізний закон олігархії. Неолігархічні організації. Японські корпорації. Значення японської системи для теорії організацій. Чинники, що впливають на організації у сучасному світі. Кваліфіковані фахівці.

Соціальна взаємодія як фундаментальна сторона соціального життя. Цивільна неувага. Повсякденне життя в термінах просторово–часових «зон». Невербальна комунікація. Управління враженнями: свідомо і неусвідомлено. Девіація і конформність.

Тема 9 Зміна парадигми розвитку міст. Креативне місто.

«Експансія культури», становленні нового ціннісного, комунікативного і інструментального середовища, в якому споживання культурних продуктів і послуг відступає на другий план, а на перший виходить створення можливостей для творчого самовираження і самореалізації кожної людини. Субурбанізація, міський спосіб життя. Креативність як головний чинник розвитку усіх економічних суб'єктів. Гуманізація міст. Соціальний демпфер. Гармонійне місто. Успішні міські місця: критерії оцінки. Креативні міста: теорія «Трьох Т»: талант, технології, толерантність. Чинники успішності міст. Інтегральний індекс креативності. Стійкий розвиток кожного міста неможливий без розвитку креативних галузей.

Тема 10 Аналіз міських громад. Право на місто.

Територія (територіально–господарський тип соціальності) і простір (як «громадська» єдність), центр кристалізації нових соціальних зв'язків. «Дух місця»: традиції, моделі поведінки, домінуючих в певній місцевості; стереотипи сприйняття фізичних об'єктів конкретної території. Види соціального простору міста. Розвиток міських публічних просторів. Багатоаспектність міського співтовариства: територіально–поселенський, економічний, історичний, містобудівний, психологічний, семіотичний, соціологічний аспекти.

«Право на місто» – концепція, суть якої – попит, що пред'являється

мешканцями міста, на оновлене, розширене право на доступ до міського життя, реструктуризації соціальних, політичних і економічних стосунків у рамках міста. Право на місто зачіпає сферу ухвалення значимих рішень : наполягає на переорієнтації системи ухвалення рішень з державного рівня на міський простір і міських мешканців.

2 САМОСТІЙНА НАВЧАЛЬНА РОБОТА МАГІСТРА

Вивчення курсу «Нові лідери територіального розвитку» здійснюється, крім лекційних та семінарських форм, у таких *формах СРС: самостійна робота з соціально-філософською літературою, конспектування першоджерел* (див. хрестоматію); *контрольні роботи*, захист їх (див. тематику);

Самостійна робота магістра над курсом «Нові лідери територіального розвитку» розпочинається з систематичної праці над літературою, яка вказана в навчальних програмах і конспекті лекцій. Вдумливе (часто неодноразове) читання того чи іншого розділу, окремої теми, продумування основних положень, виписка найголовнішого, складання тез прочитаного – все це необхідні засоби оволодіння навчальним матеріалом.

Зазначимо, що процес вивчення повинен бути зорієнтований не стільки на запам'ятовування тих чи інших положень, скільки на їх творче засвоєння і застосування до вирішення поставлених перед магістром проблем.

При вивченні курсу «Нові лідери територіального розвитку» магістр знайомиться з системою понять, яка є для нього найчастіше новою і потребує досить складної перебудови мислення. Намагайтесь не формально завчати набір поодиноких положень і термінів, а осмислювати матеріал, роздумувати над прочитаним, щоб розвивати теоретичне мислення, оволодівати філософсько-соціологічною культурою. Не залишайте невідомі для вас слова, терміни, незнайомі імена, звертаєтесь для їх з'ясування до енциклопедій, довідників і словників з історії філософи, соціології, політології. А також творів культурологів, урбанологов.

На заочній формі навчання крім аудиторних занять велике місце у вивченні курсу «Нові лідери територіального розвитку» займає самостійна робота студентів. Одна з її форм – це виконання письмової контрольної роботи, що одночасно є важливим етапом у підготовці до підсумкового контролю, форма якого передбачена робочою програмою (іспит).

Кожний варіант з тематики контрольної роботи включає одне питання. Під час установчої сесії кожен магістр обирає варіант контрольної роботи, яку має виконати самостійно протягом семестру. Вибір магістром варіанту контрольної роботи обумовлений останньою цифрою його залікової книжки.

Виконання письмової контрольної роботи передбачає, по-перше, ознайомлення і використання рекомендованої літератури, по-друге, безпосереднє виконання (написання) контрольної роботи, по-третє, її захист.

Оформлення контрольної роботи має відповідати таким вимогам:

письмова контрольна робота починається з титульного листа. Далі йде відповідь на питання відповідно до кожного змістовного модуля. Обсяг контрольної роботи до 20 сторінок шкільного зошита або до 10 сторінок друкованого тексту формату А4. Потім необхідно дати список використаної літератури. В кінці роботи магістр вказує число, місяць, рік, коли він здає роботу на кафедру філософії і політології та свій підпис.

Під час сесії магістр захищає свою контрольну роботу. Захист контрольної роботи передбачає:

- наявність письмової роботи, що відповідає зазначеним вище вимогам;
- уміння магістра відповідати на контрольні питання роботи.

Успішний захист контрольної роботи є умовою допуску до здачі іспиту.

3 РЕКОМЕНДАЦІЇ З МЕТОДИКИ САМОСТІЙНОГО ВИВЧЕННЯ ПЕРШОДЖЕРЕЛ

Вивчення філософських та соціологічних творів складає основний зміст самостійної роботи. Почати потрібно з вивчення хрестоматії «Місто як соціальна система: хрестоматія», де є твори видатних філософів, соціологів, мислителів від стародавніх часів до сучасності.

Щоб робота була корисною, треба перш за все уважно прочитати в конспекті лекцій матеріал теми до якої відноситься першоджерело.

Починати вивчення першоджерел рекомендуємо із змісту, передмови і висновку, які дають загальні уявлення про твір. При читанні треба виділяти основні ідеї, постановку питань, їх обґрунтування і вирішення, методи і форми доказів, найбільш яскраві приклади; з'ясовувати невідомі слова, терміни, незнайомі імена, звертаючись до енциклопедій і словників (наприклад, словник «Місто як соціальна система», з соціології, з філософії).

Характер запису залежить від ступеня складності твору. Найчастіше виконують *план, тези, виписки і конспект*.

План являє собою перелік основних питань, що розкривають зміст твору. Він може складатися з назв головних розділів твору, з основних положень.

Тези – це коротко сформульовані принципові положення роботи. Кожна розгорнута теза являє собою певне узагальнення думок і фактів, що викладені автором. Складають тези після вивчення матеріалу.

Виписки – це переказ чи цитування найбільш важливих положень творів.

Конспект – це стислий виклад основних ідей і висновків твору в їх логічній послідовності з цитуванням найбільш значних думок автора. Конспектування – процес творчий. Нерідко студенти роблять великі виписки, що не дає належного ефекту. В конспекті потрібно вказати прізвище і ініціали (ім'я, по-батькові) автора, назву твору, місце і рік видання, номер тому і сторінки; найважливіші положення, ідеї і висновки – підкреслювати, підзаголовки – виділяти. Для заміток необхідно залишати поля. Добре оформлення конспекту полегшує користування ним, допомагає систематизувати знання при підготовці до занять й іспитів. Існує три види

конспектів: текстуальний, вільний, змішаний. Текстуальний конспект передбачає цитування головних положень твору. Він використовується для одержання документально точних виписок з даної роботи. Вільний конспект – це переказ найбільш суттєвих положень твору. Такий конспект вести складніше, але він розвиває здатність самотійно викладати думки. Конспект, який включає поряд з вільним переказом цитування, називається змішаним

Якщо в лекції викладені переважно висновки, підсумкові істини з тієї чи іншої проблеми, то вивчаючи і конспектуючи першоджерела, студент має можливість простежити за ходом народження істини, одержати навички самотійного мислення, глибоко оволодіти багатим змістом праць великих філософів і соціологів, наукових мислителів.

4 ПРОБЛЕМНО-ПОШУКОВІ ПИТАННЯ. ЗАВДАННЯ ТА ВПРАВИ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Щоб оволодіти знаннями з курсу «Нові лідери територіального розвитку», долучитися до вершин морального і естетичного досвіду людства, недостатньо завчити і запам'ятати деякі, хоч і важні, положення, їх треба усвідомити, перевірити і закріпити в практиці логічного вирішення проблем, завдань, які ставить перед магістром реальна дійсність.

Значну допомогу магістрам можуть надати монографії. Вони покликані активізувати творче мислення студентів, розширити і доповнити арсенал засобів, які направлені на оволодіння філософсько-соціологічними знаннями й навичками мислення.

Анотація вивченої додаткової літератури є самотійною формою індивідуальної роботи студента, яка потребує відповідного ґрунтовного аналізу запропонованої додаткової літератури на основі ретельного опрацювання наукового та інших текстів. Анотація є стислою характеристикою змісту книги, статті, інших матеріалів з формуванням власних узагальнень та оцінювань щодо предмета дослідження анотованого джерела.

Для анотування доцільно запровадити таку послідовність:

- визначити головну проблему праці, яка анотується (як правило, вона безпосередньо пов'язана із назвою), сформулювати основне запитання, на яке прагне знайти відповідь автор роботи;
- зрозуміти, які завдання ставить перед собою автор задля вирішення проблеми. З цією метою студенту доцільно спрямувати свою увагу насамперед на зміст, де, як правило, чітко видно структуру роботи, а отже, і поставлені автором завдання;
- визначити, що стало поштовхом для автора при написанні праці, яка анотується. Зазвичай це може бути: відповідь на позицію іншого автора, яка є об'єктом критики; відсутність чітких систематизованих уявлень стосовно досліджуваної проблеми (так звана «теоретична актуальність»); ситуація, яка виникла в суспільстві та потребує невідкладного осмислення (так звана «практична актуальність»);

– студент має визначити, які погляди, окрім авторського, існують на досліджувану в анотованій праці проблему, з ким полемізує автор. Також слід відзначити, які класифікації точок зору стосовно досліджуваної проблеми існують у літературі. У разі відсутності такої класифікації студенту доцільно запропонувати самому зробити подібне узагальнення, принаймні з метою впорядкування матеріалу анотації;

– анотуючи літературу, студент повинен простежити хід авторських міркувань, визначити послідовність і логіку викладення матеріалу, відтворивши її в анотації. Слід звернути увагу на методи дослідження, які застосовує автор, та висловити свою думку щодо їх ефективності у досягненні поставленої у роботі мети.

В анотації обов'язково повинно бути зазначено, які результати одержав автор у досліджуваній праці, які висновки він робить. Зауважимо, що ці висновки мають бути викладені в анотації точно, стисло, послідовно, щоб можна було простежити зв'язок між авторською аргументацією та підсумками роботи.

Насамкінець при анотуванні доцільно зазначити, які перспективи подальших розвідок існують у даному напрямі, які питання автор залишає невирішеними чи недостатньо з'ясованими. Обсяг анотації складає 5–7 сторінок.

Вибір монографії, статей погоджується з викладачем, який закріплений кафедрою за академічною групою.

Есе, реферати

Есе – наукові, критичні та інші нариси, які відзначаються оригінальністю суджень і вишуканістю форми.

Реферат – стислий огляд з певними узагальненнями літературних та інших джерел, у яких досліджуються питання однієї проблеми.

Есе чи реферат має бути самостійною, завершеною роботою, що відображає наукові інтереси студента, його знання, навички, уміння й виступає формою його залучення до наукового дослідження. Автор повинен показати вміння послідовно, логічно викладати зміст розглядуваної проблеми. Разом з тим повинно мати місце і творче осмислення, інтерпретація, тлумачення останньої, хоча б часткове її узагальнення, висловлення своєї аргументованої точки зору щодо її розв'язання.

Есе, реферат має свідчити про наукову культуру студента, володіння необхідними знаннями як класичної, так і сучасної літератури з досліджуваного питання, а також уміння захищати основні положення своєї наукової роботи. Вибираючи тему есе, реферату, слід брати до уваги:

- рівень особистої підготовленості, коло наукових інтересів, схильність до наукового дослідження саме соціології;
- важливість теми, її актуальність і рівень складності;
- можливість консультаційної допомоги кафедри.

Структура есе, реферату з курсу «Нові лідери територіального розвитку» є традиційною: вступ, основна частина, висновок.

У вступі з'ясовується актуальність проблеми, її значення, стан вивчення, необхідність проведення дослідження, формулюються конкретні завдання й мета есе, реферату.

В основній частині розкривається сама тема дослідження. Автору необхідно не тільки висвітлити основні проблеми обраної теми й можливе їх вирішення, а й показати різні підходи, запропонувати власну інтерпретацію, свої форми й методи розв'язання поставленого питання. Розкриття теми есе, реферату може здійснюватися по-різному: чи в історичному (від минулого до сьогодення), чи в логічному (за головними, істотними, вузловими моментами), чи в актуалістичному плані (від нинішнього часу через його призму до минулого і про минуле).

У висновках подається узагальнення важливих положень, резюмується, наскільки вдалося виконати задумане, вирішити заявлене у вступі.

Завершує есе, реферат список використаної літератури.

Обсяг кожного з цих видів робіт має бути не менше 5–7 сторінок

Складання термінологічних словників з курсу «Нові лідери територіального розвитку». Термінологічний словник – це словник термінів та визначень певної галузі знань. Термінологічний словник має містити тлумачення змісту термінів курсу «Нові лідери територіального розвитку», персональних здобутків провідних дослідників та інші відомості.

Складіть термінологічний словник за однією із тем загальним обсягом 30 термінів. Рекомендований принцип організації словникових статей – алфавітний.

5 БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ОПИС ЛІТЕРАТУРИ З КУРСУ «НОВІ ЛІДЕРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ»

Бібліографічний опис літератури з «Нові лідери територіального розвитку» – науковий опис і систематизація творів друку та писемності, їх виявлення та відбір, складання переліків, покажчиків та інформаційних видань; збір та формування відповідного списку літератури про існуючі монографії, дисертації, автореферати дисертацій, статті та інші джерела, присвячені окремій проблемі або персоні.

Бібліографічний опис літератури здійснюється за індивідуальним завданням викладача. Він може здійснюватися за відповідною тематикою, персоналією тощо. Загальний обсяг повинен складати понад 50 джерел.

Надаємо деякі Інтернет-ресурси, які можна використовувати при складанні бібліографічного опису літератури з окремих проблем «Нові лідери територіального розвитку».

6 ЕЛЕКТРОННІ АДРЕСИ ПРОВІДНИХ БІБЛІОТЕК УКРАЇНИ

Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського – www.nbuv.gov.ua

Національна парламентська бібліотека України – www.nplu.kiev.ua

Одеська державна наукова бібліотека – www.ogub.odessa.ua
Вінницька обласна УНБ (ОУНБ) – www.library.vinnitsa.com
Волинська державна ОУНБ ім. Олени Пчілки – www.ounb.lutsk.ua
Дніпро ОУНБ – www.libr.dp.ua
Івано–Франківська державна ОУНБ – www.iflib.iatp.org.ua
Кіровоградська ОУНБ ім. Д. Чижевського – www.library.kr.ua
Миколаївська ОУНБ ім. О. Гмирева – www.reglibrary.mk.ua
Одеська ОУНБ ім. М. Грушевського – www.bib.way.od.ua
Полтавська ОУНБ ім. І.П. Котляревського – www.library.poltava.ua
Рівненська ОУНБ – www.libr.rv.ua
Сумська ОУНБ – www.sumylib.iatp.org.ua
Тернопільська ОУНБ – www.libraryte.ua
Харківська ОУНБ – www.library.kharkov.ua
Херсонська ОУНБ ім. О. Гончара – www.lib.kherson.ua
Хмельницька ОУНБ – www.ounb.km.ua
Черкаська ОУНБ ім. Т. Шевченка – www.library.ck.ua
Чернігівська ОУНБ ім. М. Івасюка – www.hosted.sacura.net/library/
Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка – www.librkor.cg.ukrtel.ua
Публічна бібліотека ім. Лесі Українки м. Києва – www.lucl.kiev.ua
Закарпатська ОУНБ – www.biblioteka.uz.ua

Більш докладний каталог бібліотек України в електронному просторі можна знайти за адресою – <http://www.ukrlibworld.kiev.ua>

Пошук інших електронних каталогів або бібліотечних ресурсів можна здійснити за адресою – <http://www.bi-resource.kharkiv.edu>

Розгорнутий пошук інформації з англomовних електронних ресурсів можна здійснити, зайшовши на сайт Британської бібліотеки – <http://www.bl.uk> або на її онлайновий бібліографічний каталог відкритого доступу OPAC 97 – <http://www.opac97.bl.uk>, де розміщено бібліографічний опис друкованих творів, виданих майже на всіх європейських мовах переважно з 1975 р. (але в базах даних є записи більш раннього періоду).

Допоможе при складанні бібліографічного опису англomовних видань сайт бібліотеки Конгресу США – <http://lcweb.loc.gov>, система її бібліографічних каталогів – <http://lcweb.loc.gov/catalog>, а також її новий онлайновий бібліографічний каталог відкритого доступу – <http://catalog.loc.gov>

Також надаємо деякі Інтернет–джерела, які можна використовувати при пошуку оригінальних сучасних наукових статей зі курсу «Нові лідери територіального розвитку»: віртуальна метабібліотека з соціальних наук (Social Science Virtual Meta Library) – http://forge.fh-potsdam.de/_IFLA/library.htm інформаційна служба ЮНЕСКО – центр документації з соціальних і гуманітарних наук: періодичні онлайнові видання з соціальних наук (повні тексти) (UNESCO Information Services – Social and Human Sciences Documentation Centre: Social Science Online Periodical (full text)) <http://www.unesco.org/general/eng/infoserv/doc/journals/sociology>.

Html American Journal of Sociology <http://www.journals.uchicago.edu/AJS>

American Sociological Review – <http://www.pop.psu.edu/ASR/asr.htm>
Annual Review of Sociology – <http://soc.annualreviews.org>
Contemporary Sociology – <http://www.asanet.org/Pubs/csinfo.htm>
Electronic Journal of Sociology – <http://www.sociology.org>
Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie (KZfSS) – <http://www.uni-koeln.de/kzfss>
Social Forces – <http://www.irss.unc.edu/sf/index.html>
Sociological Research Online – <http://www.socresonline.org.uk>
The Sociological Review – <http://www.blackwellpublishers.co.uk/asp/journal.asp?ref=0038-0261>
Sociological Theory – <http://www.nyu.edu/pubs/soc/theory>
Soziologische Theorie: Besprechungen neuer Literatur – http://www.uni-bamberg.de/_ba6szl/sr/index.htm

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ З КУРСУ «НОВІ ЛІДЕРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ»

Змістовий модуль 1 Теоретико-методологічні основи формування нових лідерів територіального розвитку

*Тема 1 Світопорядок, що змінюється. Тектонічні зрушення в системі
світової політики: виклики часу.*

1. Руйнування старої парадигми світопорядку
2. Формування якісно нової світової парадигми.

*Тема 2 Суспільства в сучасному світі. Постіндустріальне суспільство.
Меритократія.*

1. Постіндустріальне суспільство.
2. Типи модернізації. Інноваційна економіка. Індустрія знань. Людський капітал.
3. Влада меритократії. Меритократія як еліта.

Тема 3 Культура: діалектика ліберального й мультикультурного.

1. Визнання множинності автономних культур. Мультикультурність.
2. Культурна ідентичність.

*Тема 4 Деліберативна й партисипативна демократії - концептуальна
основа самоврядування в XXI столітті*

1. Деліберативна демократія як публічний діалог (дискурс) інститутів держави і громадян, влади і інститутів громадянського суспільства.
2. Представницька демократія (representative democracy) основа самоврядування в XXI столітті

Тема 5 Владна еліта. Поповнення еліти, престиж і привілеї.

1. Основні теорії лідерства. Типи лідерства.

2. Стилї лїдерства. Сучаснї концепції елітаризму.
3. Поповнення еліти, престиж і привілеї.

Змістовий модуль 2 Соціальні зміни в сучасному світі як чинники формування нових лїдерів територіального розвитку

Тема 6 Теорії соціальних змін: лїнійна й нелїнійна еволюції. Чинники, що впливають на зміни.

1. Формування соціальності: чинники детермінації потреб територіальної громади.
2. Теорії соціальних змін.

Тема 7 Системи соціальної стратифікації. Бідність і нерівність. Види бідності. Соціальна мобільність.

1. Історичні типи стратифікації. Відмінності за рівнем багатства і доходів. Золоті комірці. Білі комірці, сині комірці.
2. Бідність і нерівність. Бідність як соціокультурне поняття. Види бідності: абсолютна, відносна, наздоганяльна.
3. Типи соціальної мобільності, «соціальні ліфти».

Тема 8 Групи й організації. Бюрократія та олігархія. Неолігархічні організації.

1. Види асоціацій. Первинні і вторинні групи. Формальні організації. Бюрократія. Бюрократія і олігархія. Залізний закон олігархії.
2. Неолігархічні організації. Японські корпорації.
3. Соціальна взаємодія. Девіація і конформність.

Тема 9 Зміна парадигми розвитку міст. Креативне місто.

1. Гуманізація міст.
2. Гармонійне місто.
3. Креативні міста.

Тема 10 Аналіз міських громад. Право на місто.

1. Територія (територіально-господарський тип соціальності) і простір (як «громадська» єдність).
2. Види соціального простору міста. Розвиток міських публічних просторів.
3. «Право на місто».

ЛЕКЦІЇ

Тема 1 Світопорядок, що змінюється. Тектонічні зрушення в системі світової політики: виклики часу

Основними рушійними силами соціального розвитку слід вважати потреби, інтереси, цінності. Вони можуть бути індивідуальними і суспільними,

матеріальними і духовними.

Суб'єктами творення і розвитку суспільства виступають також маси і особи. Справжнім творцем історії є народ, народні маси. Вони породжують історичних осіб, які мають вирішальний вплив (як позитивний, так і негативний) на хід історії. Існують два хибні підходи до природи історичного процесу – фаталізм та волюнтаризм.

Фаталізм – це філософські погляди, які стверджують, що історичний процес є фатальним, неминучим, а народні маси та історичні особи не мають впливу на його розвиток.

Волюнтаризм – це філософське вчення, яке заперечує або ігнорує об'єктивні закони розвитку і вважає, що управління суспільним процесом можна досягти силою за допомогою дії історичних осіб. Така філософія веде до тоталітаризму, фашизму та культу особи.

Рушійною силою суспільства є соціальна революція. Її роль полягає в докорінній зміні усталених суспільних відносин і створенні нової суспільно-економічної формації шляхом класової боротьби. Існують такі типи революцій: буржуазна та соціалістична, які розрізняються за своїм характером і рушійними силами. Рушійними силами революції, як правило, є народні маси, прогресивні класи та виразники їхніх інтересів – партії. Соціальні революції можуть здійснюватися як шляхом насильства, так і мирним шляхом за допомогою докорінних реформ. Для кожної революції повинні існувати об'єктивні та суб'єктивні передумови, революційна ситуація, від якої залежить форма революції – мирна чи немирна. В сучасних умовах найбільш типовою є мирна форма революції, яка вирішує корінні соціальні питання (зміну влади, економічних відносин) політичними та економічними методами за допомогою реформ.

Важливим і постійним джерелом та рушійною силою суспільного розвитку, економічною основою кожної соціальної революції є протиріччя між продуктивними силами і виробничими відносинами. Це протиріччя спонукає суспільство до дотримання загального соціологічного закону – закону відповідності виробничих відносин характеру і рівневі розвитку продуктивних сил, тобто до рівноваги між ними.

Рушійною силою розвитку суспільства є також **політична система**, найбільш яскраво виражена у формі держави.

Політична система – це система політичних партій, організацій, інститутів, рухів та відносин між ними. Політична система органічно входить до надбудови суспільства та обслуговує економічний базис. Важливим компонентом надбудови є держава. Це основна форма управління суспільством політичними засобами. Вона виникла після появи класів і необхідності встановлення злагоди між ними. Існує два погляди на сутність держави: марксистський, який вважає, що держава має класовий характер і є органом насильства, та загальнолюдський, за яким держава – це орган управління і досягнення злагоди в суспільстві.

Тип держави завжди відповідає типові суспільства – рабовласницька,

феодална, капіталістична, соціалістична, постсоціалістична. Держава, спираючись на владу, органи управління, армію, карні органи, розвідку, бюрократичний апарат тощо, виконує дві функції – внутрішню і зовнішню.

Основними формами правління є монархія, конституційна монархія, республіка (парламентсько-президентська, або президентсько-парламентська, парламентська, президентська).

З'ясувавши суть основних джерел та рушійних сил суспільного прогресу, слід перейти до поняття спрямованості історичного прогресу, його критеріїв і характеру протиріч. Посилаючись на складність ситуації, деякі філософи-песимісти взагалі заперечують існування суспільного прогресу. З точки зору діалектико-матеріалістичного розуміння прогрес існує об'єктивно, незважаючи на наявність у ньому серйозних протиріч (економічні негаразди, міжнаціональна напруженість, економічна криза тощо). Об'єктивною причиною соціального прогресу є саме характер суспільства як життєдіяльного організму. Регрес якщо і є, має тимчасовий характер і повинен переходити в стабілізацію, а потім у прогрес.

Основним критерієм соціального прогресу є розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, НТП. Є і допоміжні критерії – освіта, рівень демократії та свободи, рівень спілкування людей тощо. Основними щаблями суспільного прогресу є зміна суспільно-економічних формацій, культур, епох, поворотних моментів історії тощо. Прогрес буває двох типів – прогрес антагоністичного суспільства, який є тимчасовим і досягається в результаті боротьби класів, і прогрес неантагоністичного суспільства, який є постійним і досягається співпрацею всіх класів та груп суспільства.

Аналізуючи політичне становище у світовій історії, треба бачити активний процес перетворення класів і націй, народних мас, особи з об'єкта пригноблення, експлуатації в суб'єкт історичної дії для досягнення нових щаблів суспільного прогресу.

У третє тисячоліття після Різдва Христового існування сучасної цивілізації розпочиналося досить контраверсійно. З одного боку, було багато **позитивних** сподівань відносно швидкого розвитку людства, що обумовлювалося кількома процесами.

По-перше, відбулися розпад і видалення із світового простору комуністичної тоталітарної адміністративно-директивної системи, що функціонувала на таких позаекономічних, антиринкових засадах, як монополія державної власності, директивне планування, заборона приватного підприємництва, відсутність конкуренції, ринкової інфраструктури тощо.

По-друге, європейська інтеграція вийшла на якісно новий рівень розвитку, структурувався Європейський Союз, до складу якого увійшла більшість європейських країн. Нині ЄС став економічною силою, практично рівною за своєю потугою Сполученим Штатам Америки.

По-третє, Північноатлантичний альянс набув статусу беззаперечного лідера та гаранта світової безпеки.

По-четверте, продуктивні сили переходять до широкого використання

технологій п'ятого і частково шостого технологічних укладів.

З другого боку, паралельно із вищевказаними позитивними змінами відбуваються процеси, які *негативно* впливають на формування балансу економічної та політичної влади у світі.

По-перше, посилюються міжцивілізаційні протиріччя і навіть зіткнення між різними цивілізаціями, насамперед мусульманською та євроатлантичною.

По-друге, у 2007 році розпочалася перша фаза світової системно-структурної кризи, яка має всеохоплюючий характер.

По-третє, вичерпала себе вертикальна детермінована ієрархічна модель державного управління. На зміну їй приходить модель горизонтально-мережевого некерованого й частково керованого хаосу.

По-четверте, базові цивілізації почали утворювати або посилювати свої анклавні в інших державах, досягаючи особливого успіху в транзитивно-ентропійних країнах «сірої зони».

Зазначені глобальні процеси справили відчутний вплив на світовий політико-економічний розвиток і засвідчили кризу його нинішньої моделі. Відтак постала об'єктивна необхідність формування якісно нового концепту глобальної моделі збалансованого розвитку політичної та економічної влади.

Водночас слід зауважити, що зміна глобальної парадигми не є явищем винятковим. Це системний, закономірний результат розвитку світ-системи і людської цивілізації цілому. Наприклад, поява на початку ХХІ сторіччя діючої нині парадигми також свого часу була зумовлена цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних трансформацій, революцій і локальних воєн, змін у розвитку продуктивних сил та виробничих відносин.

Стара парадигма

У середині ХХ століття (1943–1950 рр.) на глобальному рівні сформувалася глобальна політико-економічна парадигма, базовою ознакою якої був поділ світового простору на дві антагоністичні політико-економічні системи (полюси) – *капіталістичну і соціалістичну*, які функціонували одночасно. В її основі лежали не цивілізаційно-ментальні, духовні параметри, а *матеріалістичні* (передусім економічні) та *ідеологічні*.

Світова капіталістична система базувалася на відносинах приватної власності з усіма її атрибутами, тоді як світова соціалістична система спиралася на тотальну державну власність. Політичну основу першої системи складала ліберальна, консервативна та соціал-демократична ідеології, а другої – соціалістична та комуністична ідеології.

У капіталістичній системі інституція приватної власності була священною, недоторканною і ніколи не піддавалася ревізії, обструкції чи тим паче ліквідації. Навіть низка державних корпорацій функціонувала в акціонерній формі на базі приватної власності. Переважав малий і середній національний приватний власник, особливо у сфері послуг, торгівлі, легкій та харчовій промисловості. Присутність публічної (державної і комунальної) форми власності не означала соціалістичного, директивно-командного способу

виробництва. Світова капіталістична система використовувала державний капіталізм для більш ефективного змагання зі своїм антиподом – світовою соціалістичною системою. Конкуруючи між собою, держави, кожна з яких в рамках існуючої двополюсної парадигми належала до одної або другої частини світової системи, використовувала державний апарат, систему державного регулювання та відповідні інструменти етатизму, аби довести, що їхня базова модель є більш потужною, конкурентоспроможною, ефективною, здатною перемогти у світовому змаганні.

У країнах капіталістичної системи хоч і не функціонував соціалізм, але відбувалася суттєва соціалізація державного сектору економіки та державної системи. Однак там державна власність ніколи не переважала приватну, як це було у світовій політико-економічній системі соціалізму на чолі із СРСР, де державна власність складала 90 %, а наявність особистої приватної власності вважалася кримінальним злочином.

Отже, головною рушійною силою, геномом парадигми світового господарства ще донедавна були змагання, конкуренція і жорстоке протиборство двох систем. У такий спосіб сформувався жорстко структурований двополюсний світ. Протиріччя між системами стали настільки глибинними, що почала посилюватися тенденція безальтернативності розвитку кожної із них.

Міжсистемна боротьба базувалася на екстенсивних формах виробництва в рамках першого-третього технологічно-економічних укладів, ресурсо- і трудомістких за своєю природою. На рівні первинних технологічно-економічних укладів екологічне середовище розглядалося з утилітарних, хижацько-споживацьких позицій, а не як фактор економічного розвитку. Такий примітивний підхід існував доти, доки внутрішні потужні спонуки глобалізації не вивели у пріоритетну площину людський, соціальний, інноваційний, інформаційний та інші креативні фактори виробництва.

Унаслідок капіталістично-комуністичної двополюсної парадигми відбулася етатизація суспільств для досягнення перемоги у світовій міждержавній конкуренції. Відповідно, всі інші аспекти цивілізаційного виміру відійшли на другий план.

Кінець XX століття ознаменувався руйнуванням старої парадигми, оскільки одна її частина (комуно-соціалізм) довела цілковиту нездатність ефективно функціонувати в інтересах суспільства: монополія держави, командно-директивне управління, екстенсивний тип розвитку, неекономічне використання ресурсів, ставлення до людини як придатку до машини спричинили застій і занепад.

Водночас світова капіталістична система перейшла до високого рівня механізації та автоматизації господарських процесів, а починаючи з 1980-х років – до масового виробництва в рамках **четвертого** технологічно-економічного укладу. Проте згодом виявилось, *що жодна держава не спроможна запропонувати нову глобальну парадигму.*

Спроби США нав'язати всьому світові монопарадигму, в основі якої

лежала доктрина ліберальної демократії, не були сприйняті багатьма країнами. Вони взагалі відкидали свободу і демократію, не вважаючи їх базовими цінностями людини та суспільства. Сьогодні знову посилилася роль держави, яка тотально втручається у життя людини і хоче контролювати її не лише в соціальній, економічній, фінансовій, інформаційній сферах, а й на рівні персональних свобод та життєвих цінностей. Цьому сприяють і досягнення технологічно-інформаційних галузей. У світі активізувалися дискусії з приводу актуальності демократичної влади та її ефективності.

Нова парадигма

На початку ХХІ століття почала формуватися якісно нова світова парадигма. Посилилася боротьба між базовими цивілізаціями. Вони почали змагатися за контроль над країнами «сірої зони». Сьогодні світ перейшов до нової багатоцивілізаційної і багатополюсної системи, яка є багатоманітною та багатоплановою. Нова парадигма формується і розвивається під впливом глобальних політико-економічних трендів:

1. Тренд: поширення євроатлантичної парадигми.

США послідовно докладають зусилля для проведення політики домінування у світі та нав'язування іншим геосуб'єктам своєї національної парадигми (ліберально-демократичні цінності, держава загального добробуту, жорстка конкуренція та ін.), прагнучи, щоб вона зайняла місце, яке вивільнилося із крахом світової соціалістичної системи. Після Другої світової війни завдяки відродженню Західної Європи за допомогою плану Маршалла США вдалося експортувати свою парадигму в Європу, і вона прийняла її головні базисні складові. У результаті сформувалася сучасна євроатлантична парадигма «велфеєр стейт» («welfare state»), яка фактично перетворила Європу в передовий регіон світу.

Але виявилось, що Азія, Африка і Латинська Америка після руйнування головної парасольки двополюсної парадигми не хочуть або не ожуть пристати на євроатлантичну ліберально-демократичну парадигму. Їхні суспільства, з одного боку, були не готовими до цього, а з другого боку, мали свою колосальну традицію. Тож вони після розпаду світової ідеологічної парадигми та переходу до нових технологічних укладів не спромоглися долучитися до євроатлантичної парадигми.

2. Тренд: формування поліцентризму і уможливлення багатополюсності завдяки діям ТНК.

Цей процес поруч із нерівномірним розвитком створює умови для максимізації та монополізації прибутків. Водночас відбувається відновлення традиційних цивілізаційних цінностей у відсталих постколоніальних країнах. Як це парадоксально звучить, проте головною рушійною силою зазначених трендових явищ стали транснаціональні корпорації, які прагнули постійно збільшувати прибуток, використовуючи дешеву робочу силу і полегшений доступ до природних ресурсів, що стало головними причинами масового

створення сучасних виробництв у країнах, які де-юре звільнилися від колоніалізму. Для постколоніальних країн була характерна екстенсивна хижацька експлуатація ресурсів і низький рівень споживання через низьку продуктивність праці. ТНК, застосовуючи новітні технології виробничих систем та менеджменту, одразу забезпечили високу рентабельність і дали можливість швидко зламати традиційну культуру споживання в ентропійних суспільствах. Але такі дії ТНК у країнах, що розвивалися, мали й інший бік – стимулювали розвиток базисних укладів, систем, притаманних національним державам до того, як вони стали колоніями Західного світу, а потім підлеглими чи залежними країнами у двополюсному світі, що також мав метрополії, домініони та анклав, залежні території і неокolonіальні периферії.

Таким чином, ТНК, експортувавши ефективні засоби виробництва у ці суспільства, дозволили на сучасному рівні відновити притаманні їм традиційні цінності. Можна констатувати, що відбулося повернення того, що було у тих країн відібрано в результаті колонізації, коли вони програли світову цивілізаційну боротьбу, не змігши створити національні захисні механізми.

Натомість перехід Західного світу після розпаду світових імперій до якісно вищого рівня виробництва, створення міжнародних комунікацій, нових систем управління та озброєння, дозволив їм сформувати дієві захисні механізми, а також захопити командні позиції в економіці й політиці, перемігши архаїчні цивілізаційні господарсько-технологічні уклади і при цьому залишивши державну залежність країн, що розвиваються.

3. Тренд: посилення антагонізму між економічною та політичною владою в ряді країн.

Базові цивілізації, економічним підґрунтям яких є сучасні виробничі системи, не мають наміру відмовлятися від своїх традиційних світоглядних матриць. Виявилося, що збройним, насильницьким шляхом підкорити ці цивілізації вже неможливо. Китай, Індія, Латинська Америка, мусульманські країни, Росія і навіть Африка наразі структурують власні цивілізаційні національні або регіональні парадигми.

Міжцивілізаційні протиріччя загострилися внаслідок світової фінансово-економічної кризи та вичерпності архаїчних укладів. Став очевидно випуклим конфлікт між економічною і політичною владою (базисом та надбудовою), характерний для різних цивілізацій. Наприклад, на Арабському Сході він виявився в таких державах, як Туніс, Єгипет, Лівія, Сирія, Мороко. Причина конфлікту – перехід до вищих технологічних укладів.

Сповільнення темпів зростання країн БРІКС через розгортання світової системної фінансово-економічної кризи стає живильним середовищем для відновлення економік країн «золотого мільярда». США повторюють механізм, який було застосовано в період розпаду Радянського Союзу. Модель розвитку Китаю зайшла у глухий кут, тому що комуністична надбудова стримує капіталістичний базис. Не можна перейти до багатоукладності й системи, де центром виробництва є людина і людський капітал, уникнувши краху комуністичного режиму.

4. Тренд: перетворення грошей на засіб експорту євроатлантичної парадигми по всьому світу, а долар та євро – на основні світові валюти.

Сполучені Штати, з одного боку, послаблюють євразійський економіко-політичний центр – Росію та країни, які з нею співпрацюють, а з другого – підтримують Китай, тому що сьогодні він є найкрупнішим реципієнтом й утримувачем боргових цінних паперів США, а також держателем американських доларів у своїх золотовалютних резервах, що зумовило формування величезного китайського ринку долара. І хоч нині державний борг Сполучених Штатів практично дорівнює їх річному ВВП (\$16 трлн.), проте це не так важливо для американської економіки, оскільки саме США є продуцентом долара та формують його світовий і локально-регіональний ринки. У результаті долар набуває національних та одночасно цивілізаційних ознак різних регіонів світової системи господарювання. Навіть попри те, що він уже не підкріплений золотовалютними запасами, або обсягом ВВП країни, що обтяжений величезним державним боргом, американський долар лежить в основі фінансово-валютної системи світу. Водночас, він є валютною одиницею формування світових цін на базові, матричні товари – газ, нафту, зерно, золото, платину.

Таким чином через національну валюту, що використовується як основний засіб платежу в світових зовнішньоекономічних розрахунках, США експортують свою цивілізаційну парадигму. Тим часом на ринках країн, що належать до європейської гілки євроатлантичної цивілізації, продовжують здійснюватися великі обсяги фінансових операцій у доларах, хоч сформувалася й дуже швидко розвивається європейська валютна система. Запровадження безготівкового й особливо готівкового обігу євро сприяло тому, що він поряд із долларом США став провідною світовою валютою. І це стає новим потужним економічним трендом багатополюсного світу. По суті, євроатлантична цивілізація створила в рамках своєї цивілізаційної парадигми дієвий інструмент для тотального контролю інших, локальних цивілізаційних парадигм.

5. Тренд: перехід до 5-го й 6-го економічно-технологічних укладів.

Світова фінансово-економічна криза, що розпочалася у США у 2007 році, відповідно до теорії великих хвиль М. Кондратьєва, знаменує собою не занепад, а кризу, необхідну для переходу розвинутих країн на якісно новий рівень технологічного озброєння процесу відтворення та розвитку людського капіталу. Найкраще й найшвидше цей перехід зможуть здійснити ті цивілізаційні системи, чий духовно-ментальний геном орієнтований на людину і збереження екосередовища, поєднуючи його відновлення й розвиток із життєдіяльністю людини. Академік О. Білорус констатує зміщення світу від силового глобалізму в бік глобального демо-лібералізму із соціальним обличчям, де головною цінністю стає не тільки прибуток, а й добробут людини, її поєднання з природою, де концепція ноосфери В. Вернадського набуває особливої значущості. ***Особистість, людський капітал є ядром п'ятого технологічного укладу, у рамках якого створюється найбільша додана вартість.***

6. Тренд: зростання ролі жінок у суспільному житті.

Чимало країн доходять висновку, що важко перемогти у світовій конкурентній боротьбі без участі жінок. Виявилось, що у п'ятому і шостому технологічному укладах жінки можуть краще реалізувати себе. В нових умовах, коли людство звільняється від масового застосування примітивних засобів виробництва, все більш цінним стає емоційно-ірраціональне жіноче мислення. Жіноцтво дедалі впевненіше починає виходити на чільні позиції в бізнес-менеджменті та політичному керівництві. Жінки масово, незалежно від типу цивілізації, здобувають вищу освіту. Вони намагаються зайняти командні щаблі в усіх цивілізаційних утвореннях. Навіть мусульманки долучаються до суспільного життя та поступово стають ваговою складовою національних еліт.

7. Тренд: зміна економічних моделей держав в умовах системної кризи.

З огляду на це, ми виділили ряд моделей економічного розвитку за такими класифікаційними ознаками, як роль держави в управлінні ринками, способи реалізації національних інтересів і глобальна економічна спрямованість:

неопротекціонізм (Словаччина, Польща, Чехія, Угорщина).

Характеризується зростанням бар'єрів фактичного входження на товарні ринки, посиленням контролюючих функцій держави та орієнтацією на підтримку національного експорту;

ринковий соціалізм (Франція, Венесуела, Болівія). Характеризується зміщенням акцентів у бік державного капіталізму та корпоративізму, посиленням розподільчої функції держави в економіці, зростанням податків і обсягів фінансування соціальних потреб;

керований ринок (США, Німеччина, Канада). Характеризується високою інтенсивністю конкурентної боротьби та опосередкованим державним впливом на основні товарні ринки. Державні цільові програми спрямовані на задоволення ринкових потреб і структурне балансування економіки;

неоколоніалізм (Китайська Народна Республіка). Характеризується політико-економічною експансією та за географічні кордони, яка відбувається за допомогою неекономічної підтримки з боку урядів таких держав для національних експортерів товарів, капіталу, послуг, робочої сили;

народний капіталізм (Австрія, Швейцарія, країни Північної Європи)

Характеризується помірним втручанням держави в економічне життя суспільства, формуванням та захистом інтересів середнього класу як рушійної сили креативного і продуктивного відтворення в суспільстві;

транзитивізм (Вірменія, Україна, Гаїті, більшість африканських держав). Характеризується гібридним підходом до державного управління, а саме зрощуванням командних та ринкових методів для вирішення кон'юнктурних завдань. Цій моделі притаманні високий ступінь залежності державної політики від різних груп зовнішніх фінансових і політичних чинників, переплетення державного апарату та кланових фінансово-промислових груп.

Слід зазначити, що глобальний перехід до економіки хаосу в результаті

розвитку глобалізації, інтернаціоналізації, постіндустріалізації, інформатизації зумовлює специфікацію досягнення очікуваних результатів при здійсненні державного управління за зазначеними вище моделями. В умовах некерованого мережево-горизонтального симбіозу первинного та кінцевого ентропійного хаосу, поширення якого стимулюється і просувається через інформаційні мережі та Інтернет-комунікації, інноваційно-інформаційні сили економіки та глобалізм можуть розвинути на креативному, деструктивному (некрофільному), нульовому мейнстрімах хаосу чи на мейнстрімі дна.

8. Тренд: оновлення моделей економічного управління, що диктує відповідні зміни у структурі політичної влади держав. Основні **глобальні тенденції трансформації політичної влади**, які виявляються вже сьогодні й посилюватимуться надалі:

- *крах детермінованих підходів до ідеологій*, що призведе до занепаду традиційних ідеологічних систем і політичних партій;
- *зростання ролі горизонтально-мережевої демократії*, а отже, організацій громадянського суспільства та різних форм самоорганізації населення для вирішення складних завдань життєдіяльності громад і націй;
- *ідеологічна розмитість та європрагматизм*, що створюють підґрунтя для формування наднаціональної технократичної верхівки в політичній владі;
- *подальше посилення медіакратії*, що може спричинити непередбачувані наслідки в державах із розвинутою демократією, зокрема викривити її базові принципи;
- *висунення на перший план у політичній площині морально-етичних категорій*, у результаті чого дії влади починають базуватися на загальнолюдських цінностях;
- *захист національного інтересу*, що стає пріоритетною орієнтацією, не програючи глобалізму та космополітизму, але змінюючись у нових геополітичних і геоекономічних обставинах. **Новий націоналізм** – не зверхність окремої нації та поборювання інших, а захист своїх національних інтересів і способу буття через мирне співіснування та розвиток партнерства. Він переживає свій ренесанс завдяки неоевангелізації і поверненню до традиційних християнських цінностей.

9. Тренд: визрівання нових засад розвитку міжнародних інститутів.

1. *Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН*, стає очевидною неефективність механізму прийняття рішень у цій міжнародній організації в сучасних умовах. Це означає, що боротьба на міжцивілізаційному рівні прийшла і в ООН. Тепер не викликає сумніву, що ця організація, створена відповідно до вимог і з використанням механізмів старої парадигми, потребує трансформації.

2. *Європейський Союз*. Відбувається фактична геополітична та геоекономічна трансформація Євросоюзу у зв'язку з подіями у Східній Європі. Її результатом може стати охоплення ряду нових країн євроатлантичною цивілізаційною парадигмою і небувале раніше розширення європейських

цивілізаційних кордонів на схід Євразійського континенту. Слід відзначити, що євроатлантизм не означає копіювання американської національної моделі. Це зміцнення потужного симбіозу високорозвинутих демократій світу і взаємне врівноваження частин спільної геоекономічної та геополітичної системи. Підписання угоди про Асоціацію ЄС із Україною є політично та економічно вмотивованою взаємодією зі стратегічними наслідками – укріпленням європейської гілки євроатлантичної частини глобальної парадигми.

3. *Північноатлантичний альянс*. У контексті сказаного вище важливими є зміни функціонування військово-політичної складової євроатлантичної парадигми. Ідеться, зокрема, про посилення військового співробітництва Україна – НАТО. НАТО стає інструментом не лише захисту існуючих кордонів, а й розширення парадигми євроатлантизму на нові ареали.

4. *Світова Організація Торгівлі*. Прийняття у 2014 р. країнами – членами СОТ політично вмотивованих односторонніх торгових та економічних санкцій проти Росії в розріз із угодами в рамках СОТ ставить актуальне питання про те, якою має бути реакція організації на подібні дії – захист попередньо встановлених і закріплених статутними документами правил взаємодії та членства чи формування нових правил, що впливають із потреби забезпечення функціонування багатополюсного світу в період загострення міжцивілізаційних конфліктів. Неадекватна реакція СОТ може призвести до втрати цією організацією її ролі глобального регулятора зовнішньоторговельних відносин та входження світогосподарської системи в нову епоху торгових воєн національного, регіонального, а також корпоративного характеру.

5. *Міжнародний валютний фонд*. МВФ, затвердивши для нашої країни нову кредитну програму, фактично керувався не економічними принципами, а політичною доцільністю. Це свідчить про виникнення нової колізії – зрощення економічної та політичної влади в рамках МВФ під впливом міжцивілізаційних зіткнень. Таким чином, Світовий банк, МВФ, СОТ все більше стикаються з дією базових цивілізаційних парадигм, в результаті чого змінюється модель їх функціонування.

6. *Ліга арабських держав*. ЛАД виявилася де-факто неспроможною впливати на кризову ситуацію в Сирії, Іраку, Лівії, а також запобігти формуванню терористичної Ісламської держави. Це означає, що мусульманська цивілізація в рамках своїх міжнародних організацій, і насамперед ЛАД, зважаючи на особливий культурно-релігійний та економіко-політичний контекст, дедалі сильніше відчуває проблеми державної теократії, державного ісламізму, їх співвідносності зі світовими цивілізованими нормами життя. Вимоги доби і проникнення зовнішніх впливів накладаються на войовничо-експансіоністський характер цієї базової цивілізації, гальмуючи формування відповідної креативної цивілізаційної парадигми.

7. *Організація країн – експортерів нафти*. Збільшення видобутку нафти Саудівською Аравією за політичними мотивами має серйозний вплив на зміну принципів діяльності, записаних у статуті ОПЕК. Стрімке зниження ціни на нафту в світі на користь головних країн – імпортерів саудівської нафти –

Сполучених Штатів Америки і Китаю – показує інший аспект міжцивілізаційного протистояння та укладання ситуативного альянсу між США і КНР.

8. *Африканські регіональні об'єднання держав*. Африканська цивілізація є дуже далекою від вироблення власної парадигми, оскільки в ній переважають архаїчні структури. До того ж вона не спроможна самостійно вирішувати ні економічні, ні політичні завдання, а також забезпечувати власне біологічне виживання. Лихоманка ебола є яскравим прикладом такого стану речей. Уперше епідемію визнано гуманітарною катастрофою нарівні із природними катаклізмами з боку впливових міжнародних і національних благодійних організацій, які забезпечують безпрецедентну допомогу постраждалим країнам, таким чином посилюючи на континенті позиції держав, чиї інтереси вони представляють, та продовжуючи міжцивілізаційне протистояння.

Таким чином, світ нині стикається з новими явищами, а також колізіями, пов'язаними із загостренням міжцивілізаційного протистояння. Відтак набирає обертів процес формування якісно **нової синтетичної парадигми глобальної моделі політичної та економічної влади**. Її параметри і структура ще не склалися й не виявилися повною мірою, однак сутність уже викристалізувалася. Вона полягає у структуруванні парадигм базових цивілізацій, геном яких формується виходячи із притаманних їм духовно-ментальних цінностей і засад. Об'єктивними чинниками, які впливають на розвиток нової політико-економічної парадигми, є сучасні глобальні тренди. Людська цивілізація входить у нову фазу імплементації механізмів економічної та політичної влади на національному і міжнародному рівнях, а процес глобалізації, вирівнюючи доступ до інформації та технологій, активізує зростання цивілізаційних розбіжностей між країнами і континентами.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні рушійні сили соціального розвитку.
2. Назвіть два хибні підходи до природи історичного процесу.
3. Назвіть основний і допоміжні критерії соціального прогресу.
4. Укажіть позитивні та негативні сподівання відносно швидкого розвитку людства.
5. Назвіть якісні відмінності старої від нової світової парадигми розвитку.
6. Охарактеризуйте основні глобальні політико-економічних тренди.

Тема 2 Суспільства в сучасному світі. Постіндустріальне суспільство. Меритократія

Передусім слід звернути увагу на багатозначність поняття «суспільство». Існує концепція, що суспільство – це частина природи, яка відокремилась,

тому продовжує жити і розвиватись за законами природи (натуралістична трактовка, теорія соціального дарвінізму, де головне в суспільстві – боротьба видів або класів, виживання сильних).

Друга концепція – феноменологічна – суспільство розглядається як середовище людини з її суперечливими зв'язками і відносинами.

Третя концепція – діалектико-матеріалістична – суспільство розглядається як соціальна форма руху матерії, яка має спеціальний статус і свої особливості. Основною категорією цього статусу є наявність суспільного буття, що розвивається під егідою людини.

Четверта концепція – соціологічна – суспільство розглядається як людство в цілому, як історично визначений спосіб існування і спілкування людей в їх сукупності.

Найбільш доцільно поняття суспільства розглядати не як конгломерат сукупності людей і творених ними суспільних діянь, а як цілісну систему історично визначених форм суспільних відносин, що складаються у процесі діяльності людей, пов'язаної з приведенням природи і власного життя у відповідність до своїх потреб.

Але мало сказати, що суспільство – це система. До цього слід додати, що наявність розумних людей у ньому перетворює систему на живий, вічно рухомий і відновлюваний механізм, який має свій початок, розвиток, занепад і перехід до нового ступеня. Інакше кажучи, розглядати феномен суспільства ми повинні завжди діалектичне.

Існують два підходи до розуміння суспільства та його історії – матеріалістичний та ідеалістичний. Ідеалістичний підхід першопричиною розвитку суспільства вважає дух, ідею, свідомість (наприклад, вчення про соціальний поступ як результат розвитку абсолютної ідеї).

Матеріалістичний підхід визнає, що суспільство розвивається в першу чергу на базі матеріальних чинників, зокрема виробництва. К. Маркс розглядає наявність у суспільстві двох факторів – матеріального та ідеального. Матеріальні фактори займають провідне місце, вони виражаються в наявності виробничих відносин, які у своїй сукупності становлять економічний базис суспільства. Ідеальні фактори є відбитком матеріальних і становлять у своїй сукупності надбудову. Отже, К. Маркс, на відміну від ідеалістичного, ввів в історіографію принцип матеріалістичного розуміння історії, суть якого зводиться до того, що не суспільна свідомість визначає суспільне буття, а, навпаки, суспільне буття визначає суспільну свідомість. Цей принцип є виразом розв'язання основного питання філософії в його першій частині (відносно аналізу суспільної реальності в матеріалістичному підході), і цим принципом ми можемо керуватись у своїй науковій та практичній роботі.

З цього принципу зовсім не випливає, що буття повинно «поглинати» всю свідомість, всю духовну культуру. Навпаки, ми повинні виходити з того, що суспільна свідомість, яка має відносно самотійний характер, може і повинна активно впливати на розвиток суспільного буття. Розгляд питання слід почати із з'ясування загальних положень системного підходу. Слово «система» в

перекладі означає «ціле, складене з частин». Таким чином, система – це будь-яка безліч елементів, якимсь чином сполучених один з одним і завдяки цьому з'єднанню утворюючих певну цілісність, єдність.

Треба виділити деякі загальні ознаки будь-якої системи:

- а) це завжди сукупність якихось елементів;
- б) елементи ці знаходяться між собою в певному зв'язку;
- в) завдяки даному зв'язку сукупність утворює єдине ціле;
- г) це ціле володіє якісно новими властивостями, що не належать окремим елементам, доки вони існують порізно.

Такі нові властивості, що виникають в новому цілісному утворенні, в соціології називають емерджентними (переклад з англ. – «з'являтися», «виникати»).

Далі розглянути основні системологічні поняття, які описують будову систем.

1. *Елемент*. Це далі неподільний компонент системи при даному способі розчленовування. Кажучи про елемент, необхідно підкреслити, що будь-який елемент не піддається опису поза його функціональними характеристиками, тією роллю, яку він грає в системі як цілому. Іншими словами, з погляду системи не так важливе те, який елемент сам по собі, а важливо, що саме він робить, чому служить в рамках цілого.

2. *Цілісність*. Це поняття характеризує відособленість системи, протиставленість її оточенню, всьому, що лежить поза неї.

3. *Зв'язок*. На це поняття полягає основне смислове навантаження термінологічного апарату. Це зрозуміло: системна природа об'єкту розкривається перш за все через його зв'язки, як внутрішні, так і зовнішні.

Далі проаналізувати поняття «соціальна система» – це особливий клас систем; головною їх особливістю виступає той факт, що елементний склад цих систем формують соціальні утворення (в т.ч. і люди), а у якості зв'язків виступають найрізноманітніші соціальні стосунки, відносини і взаємодії цих людей між собою.

Далі відзначити, що теорія соціальних систем зобов'язана своєю появою двом соціологам – Т. Парсонсу і Р. Мертону. Хоча в роботах цих двох авторів є значні відмінності, обидва вони можуть розглядатися як засновники школи, що має назву структурний функціоналізм. Це такий підхід до суспільства, який розглядає останнє як систему, що розвивається, кожна частина якої функціонує тим або іншим способом у зв'язку зі всіма іншими. Тоді будь-які дані про суспільство можуть розглядатися з погляду того, наскільки вони функціональні або дисфункціональні з погляду підтримки соціальної системи. Відповідно до цього підходу можна стверджувати, що соціальні системи не складаються з людей, люди просто беруть участь в системах, утворюючих своєрідну «оболонку» життєдіяльності людей. Структури – це просто позиції (статуси, ролі) індивідів в системі. Система не змінить своєї структури, якщо якісь конкретні індивіди перестануть брати участь в ній, випадуть зі своїх «осередків», а їх місце займуть інші індивіди.

Необхідно розглянути категорію «суспільство» в історико-філософському контексті: античність, середні століття, Новий час. Особливо виділити появу ідеї громадянського суспільства в ХІХ столітті, її висловив Гегель, назвавши громадянським суспільством сферу приватних інтересів, відмінних від державних.

В сучасній соціології за суспільство прийнято вважати об'єднання людей, яке має наступні ознаки:

- а) не є з'являється частиною якоїсь іншої крупнішої системи;
- б) його поповнення йде головним чином за рахунок дітородіння;
- в) має власну територію;
- г) має власну назву і історію;
- д) існує довше за середню тривалість життя окремого індивіда;
- е) має розвинену власну культуру.

Можна зробити висновок, що суспільство – це люди, що взаємодіють на певній території і мають загальну культуру. Для підтримки цілісності суспільства деякі соціологи називають такі необхідні його властивості, як комунікація між його членами, виробництво і розподіл товарів і послуг, захист членів суспільства, контроль за поведінкою.

Далі проаналізувати категорію «суспільство» безпосередньо як основну категорію соціології з **чотирьох** загальноприйнятих позицій: Г. **Ленські**, що описав шляхи зміни людських суспільств в за останніх 10 тисяч років. Він пояснив важливість для соціального життя технології і її революційних наслідків; К. **Маркса** – в основі суспільства лежить соціальний конфлікт, який виникає зі способу виробництва матеріальних благ; М. **Вебера**, який вказував на те, що суспільство формується під впливом ідей. Традиційне мислення примітивних суспільств Вебер порівняв з раціональним, яке переважає в сучасному способі життя; Е. **Дюркгейма**, який виявляв різні зв'язки, що сполучають традиційні суспільства з сучасними.

Отже, всі чотири концепції відповідають на сформульоване вище питання. Щоб позначити зміни, що відбуваються у міру того, як суспільство набуває нової технології, Ленські використовував термін соціокультурна еволюція: суспільства з примітивною технологією майже не контролюють природу і, отже, здатні підтримувати лише трохи людей. Технологічно розвинені, навпаки, підтримують величезні маси людей, життя яких відрізняється великою різноманітністю. Крім того, чим більш об'ємною є технологічна інформація, яку має в своєму розпорядженні суспільство, тим швидше воно змінюється. Спираючись на праці Ленські, необхідно описати п'ять типів суспільств залежно від їх технології: мисливців і збирачів; землеробські і скотарства; аграрні; індустріальні; постіндустріальні.

Далі розглянути суспільство за К. Марксом як сукупність стосунків, що історично розвивається, між людьми, які складаються в процесі їх спільної діяльності. Ключем до розуміння суспільства у Маркса є ідея соціального конфлікту, боротьби між сегментами суспільства за цінні ресурси, найголовнішою формою конфлікту був класовий конфлікт, що породжується

тим способом, яким суспільство проводить матеріальні блага.

Особливо звернути увагу на те, що капіталізм породжує **відчуження** – відчуття самоти і страждання, викликане безсиллям. Маркс вказав чотири форми відчуження:

- Відчуження від процесу праці. У ідеалі люди трудяться, щоб задовольнити свої безпосередні потреби і розвинути потенціал своєї особи. Капіталізм, проте, позбавляє робочих права брати участь в обговоренні того, що вони виробляють і як вони це роблять.

- Відчуження від продуктів праці. Продукт праці належить не робочим, але капіталістам, що продають його і одержують прибуток. Тому, міркував Маркс, чим значніше особистий внесок робочих в їх працю, тим більше вони втрачають.

- Відчуження від інших робочих. Праця, як заявляв Маркс, дає людям можливість налагодити зв'язки в общині. Проте індустріальний капіталізм позбавляє атмосфери співпраці, наповнюючи трудову діяльність духом конкуренції.

- Відчуження від людської суті. Індустріальний капіталізм приводить до відчуження робочих від їх особових можливостей.

Далі розглянути концепцію суспільства М. Вебера. Згідно Веберу, ключем виступають ідеї, особливо переконання і цінності, оскільки сучасне суспільство автор вважав за продукт не тільки нової технології і капіталізму, але і нового **образу мислення**. Вебер порівнював соціальні форми, що виникали в різні часи і різних країнах. При цьому він спирався на ідеальний тип – абстрактне твердження про найважливіші особливості будь-якого соціального феномену. М. Вебер підкреслював, що члени доіндустріальних суспільств занурені в традицію, а індустріальних капіталістичних – раціональні.

Під традицією Вебер розумів настрої і вірування, що передаються з покоління в покоління. Але, за твердженням Вебера, в сучасних суспільствах люди віддають перевагу раціональності – цілеспрямованому, тверезому розрахунку найбільш ефективних шляхів виконання окремого завдання. І промислову революцію, і капіталізм Вебер розглядав як доказ затвердження раціональності. Він скористався виразом раціоналізація суспільства, щоб позначити історичний перехід від традиції до раціональності як до головної форми людського мислення.

Далі розглянути теорію Е. Дюркгейма: він виявив, що суспільство існує поза нами самими. Воно щось більше, ніж утворюючи його індивіди; живе своїм власним життям, яке виходить за рамки нашого особистого досвіду. Суспільство існує задовго до нашого народження; формує нас, поки ми живемо, і залишається після того, коли нас не стане. Зразки людської поведінки – культурні норми, цінності і переконання – існують як сталі структури і тому є соціальними фактами, які володіють об'єктивною реальністю, зовнішньою по відношенню до життя індивідів.

Отже, суспільство, будучи створеним людьми, починає жити власним життям і вимагає певної міри покори від своїх творців. Реальність його

існування ми усвідомлюємо протягом життя або коли стикаємося із спокусами і відчуваємо на собі тиск моральних норм.

Дюркгейм стверджував, що суспільство перебуває не лише «поза нами», але і «всередині нас». Іншими словами, **особа кожної людини формується завдяки інтерналізації соціальних фактів**. Наші дії, думки і відчуття – наша людяність – почерпнуті із суспільства, яке вигодовує нас. Воно також регулює і нашу поведінку за допомогою моральної дисципліни.

Суспільство – це система, і тому є сукупністю елементів, що знаходяться у взаємозв'язку, утворюючих єдине ціле, здатне у взаємодії із зовнішніми умовами змінювати свою структуру. Ця система соціальна, тобто пов'язана з життєдіяльністю людей і їх взаєминами. Суспільство має внутрішню форму організації, тобто свою структуру, виявлення її компонентів вимагає аналітичного підходу з використанням різних критеріїв. Під структурою суспільства розуміється його внутрішній устрій.

Далі відзначити, що в залежності від прояву життя людей суспільство підрозділяється на економічну, політичну і духовну підсистеми, що іменуються в соціології соціальними системами (сферами суспільного життя).

Слід підкреслити, що по суб'єктові суспільних стосунків в структурі суспільства виділяються демографічна, етнічна, класова, поселенська, сімейна, професійна і інші підсистеми; а за типом соціальних зв'язків своїх членів в суспільстві виділяються соціальні групи, соціальні інститути і соціальні організації.

Меритократія

Від лат. *meritus* – достойний та грец. *kratos* – влада – система суспільно-політичних відносин та принцип політичного управління, при якому на владні та вищі керівні посади обираються та призначаються найбільш освічені, компетентні та професійні люди, незалежно від їхньої національності, соціального походження та майнового стану.

Сам термін має декілька значень:

- 1) принцип політичного управління;
- 2) створення рівних стартових можливостей для розвитку працьовитих та наполегливих людей в умовах вільної конкуренції та просування по соціальним сходам на основі особистих та професійних якостей і власних досягнень;
- 3) механізм прозорого відбору та призначення політичної та управлінської еліти на основі знань, професіоналізму та досвіду шляхом проведення конкурсів, атестацій та іспитів.

Історія терміну

Вперше термін «меритократія» був використаний англійським соціологом Майклом Янгом в його антиутопії «Звеличення меритократії 1870-2033», у якій дослідник описує футуристичне суспільство, у якому соціальний статус визначається рівнем інтелектуального розвитку та IQ особистості. У своїй книзі «Грядущее постиндустриальное общество» (1973), американський соціолог

Деніел Белл вважав, що в майбутньому, мерітократія здатна замінити бюрократію, а також в цілому змінити соціальну структуру суспільства, забезпечивши гідне життя кожній людині на основі загальної рівності можливостей. Найвищою цінністю у постіндустріальному суспільстві є люди, що забезпечують найбільший особистий внесок у соціальний прогрес. Якісно нова еліта найталановитіших та найдостойніших у постіндустріальному суспільстві формується на основі знання, професійності та досвіду, на відмінну від кровно-родинних зв'язків, походження чи багатства, як це відбувалося в індустріальну епоху.

Мерітократія як принцип політичного управління

В основі мерітократичного політичного управління лежить реалізація основних соціальних принципів життя індивідів і розвитку суспільства, згідно з якими кожна людина є вільною у виборі своєї діяльності, що має приносити їй духовне задоволення та матеріальну винагороду, та максимальну користь суспільству; кожен індивід займає в суспільстві той соціальний статус, який відповідає його знанням, умінням, досвіду, а також особистому внеску в суспільний розвиток; суспільство дбає про людей з особливими потребами забезпечуючи їм достойне життя.

Стрімкий економічний розвиток азіатських країн за останні десятиліття привернув увагу багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників до вивчення феномену азійських «тигрів». Що ж стало запорукою такого успішного розвитку? Після розпаду СРСР багато постсоціалістичних країн намагалися використати досвід економічного реформування та розвитку провідних країн Східної Азії, що на сьогоднішній день у сумі вже створюють більше половини світового ВВП. Але традиційні підходи дослідження не давали повної відповіді на питання, як можна застосувати цю модель для розвитку і модернізації перехідних суспільств та економік колишніх соціалістичних держав.

Як виявилось, дослідження та ретельного аналізу заслуговує не лише економічна, а насамперед, адміністративна модель, що здійснює підбір, підготовку та навчання державних кадрів. Будується ця модель на мерітократичних принципах, а практикується в країнах Південно-Східної Азії вже майже два тисячоліття. В цьому контексті, перш за все, буде цікавим досвід реформування Китаю, Південної Кореї, Сінгапуру і Тайваню.

У 165 році до н. е. у Китаї почала розроблятися та впроваджуватися комплексна система державних екзаменів для претендентів на державну службу, основою для якої було вчення Конфуція розроблене ще у V ст. до н.е. про досягнення гармонії у Всесвіті шляхом дотримання у суспільних взаємовідносинах чіткої ієрархії.

До Середньовіччя китайці вже мали чітку та ефективну систему підбору та підготовки державних кадрів засновану на основних мерітократичних принципах: особистих якостях, професійності, досвіді та готовності служити державі і суспільству. В той час військова служба імператору Піднебесної прирівнювалася до державної, а тому була важливою частиною всієї системи

державного управління, але потім вимога до вміння воювати, поступово перетворилася на вимогу вміння керувати та управляти.

З часом система відбору найкращих набула широкого впливу та розповсюдження на інші країни Далекого Сходу, наприклад, Корею та Японію, поєднавши в собі основні принципи мерітократії і деякі елементи аристократії, зокрема можливість спадкового наслідування деяких посад. Але основними механізмами для відбору найбільш талановитих та достойних претендентів все ж таки була система комплексних екзаменів, надання рекомендацій та особисті заслуги претендента.

Починаючи з XIX ст. китайська екзаменаційна система відбору кадрів перестала виконувати свою основну функцію відбору талановитих кадрів і дедалі більше перетворювалася на традиційно-культурний елемент. Першою це зрозуміла Японія почавши поступово вводити «західні» норми оцінювання, робити акцент на вивчення природничих наук для більшого всебічного розвитку особистості.

Після приходу до влади у Китаї комуністичного режиму на чолі з Мао Цзедунем екзамени, як механізм перевірки знання та відбору найкращих державних службовців були відмінені, що обернулося для кадрової політики країни жахливими наслідками. За прикладом Радянської Росії, вищі державні та управлінські посади у Китаї займали виключно за «політичною благонадійністю», «ідеологічною вірністю» та «класовим походженням». Відчуваючи неефективність подібної кадрової політики тодішнє партійне керівництво скоригувало її у напрямку підготовки та залучення до державного управління технічних кадрів. Лише після смерті Мао Цзедуна, новий китайський лідер Ден Сяопін припинив комуністичну практику протекціонізму і непотизму та відновив систему екзаменаційних випробувань.

За часів китайського «кадрового застою» принципи державного відбору кадрів набули значного вдосконалення в інших азіатських державах: Японії, Сінгапурі, Тайвані. Отож, Китаю довелося швидко надолужувати значні прогалини в національній кадровій політиці з метою її якісної модернізації та вдосконалення вже орієнтуючись на успіхи сусідів. Повернення до мерітократичних принципів формування державного апарату, використання досвіду сусідніх держав, які у 70–80 роках минулого століття здійснили успішний соціально-економічний стрибок, власні історично-культурні особливості та значний економічний потенціал, дали можливість Китаю значно прискорити соціально-економічний розвиток та вже наприкінці XX початку XXI ст. увійти до провідних світових держав за економічними показниками.

Досвід Китаю у 80-х роках XX ст. використав Сінгапур провівши радикальне реформування системи шкільної освіти. Замість морально застарілої освітньої системи, що не відповідала вимогам часу та не враховувала багатьох тенденцій сучасного розвитку, у Сінгапурі почали створювати систему освіти засновану на мерітократії. Середня освіта будувалася на жорсткому, але справедливому відборі найкращих учнів протягом всього навчального процесу шляхом тестування. Значно оновився кадровий склад ВНЗ, стала прозорою і

зрозумілою система відбору студентів заснована на особистих досягненнях та реальних знаннях абітурієнта, а не кількості грошей чи впливовості його батьків. Державою були створені умови для розвитку відкритої мерітократичної системи рівних стартових можливостей. Найкращі студенти отримали можливість навчатися в магістратурі чи докторантурі, а також здобувати знання у провідних вузах світу за рахунок державних освітніх програм та грантів.

На відміну від Сінгапуру, Тайвань залишався вірним традиціям у принципах проведення державних іспитів для відбору претендентів на вищі державні посади, залишаючи функції оцінювання та контролю у компетенції Урядового політичного інституту. Але в той же час державна кадрова політика держави містила всі основні **критерії мерітократії: чесність оцінювання, прозорість та рівність можливостей.**

Всі без винятку азійські «тигри» використовували мерітократію при відборі, навчанні та просуванні в інститути державної влади найбільш талановитих, освічених та обдарованих людей. Жорстка і високоякісна кадрова політика, конкуренція знань, умінь і професіоналізму в значній мірі сприяли тому, що в авангарді економічної модернізації стали справжні високоосвічені професіонали з досвідом державного управління. Варто зазначити, що найкращі результати подібного підходу до відбору кадрів найповніше проявилися там, де національні особливості та принципи мерітократичного управління гармонійно поєднувалися з використанням міжнародного досвіду, інноваційним розвитком, турботою про якість та рівень підготовки майбутньої державної еліти.

Щодо постсоціалістичних країн, то більшість дослідників схиляється до думки, що їхній подальший соціально-економічний розвиток не вийде на якісно новий рівень шляхом простого копіювання та наслідування практики держав азійського регіону. Для здійснення економічного стрибка, схожого на стрибок азійських тигрів державам колишнього соцтабору, в тому числі і Україні необхідно формувати власну систему відбору, підготовки та ротації державних кадрів.

Подібна система має бути заснована на основних мерітократичних засадах: конкуренції знання, досвіду та професіоналізму, а не вимірюватися певними матеріальними показниками, родинними зв'язками чи соціальними привілеями. Лише запровадження чітких та прозорих критеріїв і вимог до претендентів на державну службу зможе сприяти підвищенню загального рівня знань та професійних якостей кадрів, припинити практику протекціонізму, збалансувати та модернізувати національну кадрову політику країни і наповнити державний апарат якісно новими людьми готовими віддано служити державі та суспільству.

В Україні мерітократія на сьогодні не реалізована. Проте були спроби використання поняття «мерітократія» в назвах та політичних програмах для створення деяких політичних партій. Так у 2011 році в Україні було офіційно зареєстровано політичну партію «Мерітократична партія України».

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння суспільства.
2. Назвіть ознаки системності суспільства
3. Охарактеризуйте зміну суспільства і які джерела цих змін.
4. Назвіть які типи і моделі суспільств, що змінюються
5. Охарактеризуйте проблеми співвідношення значущості особи і ролі соціальних спільнот в процесі соціальної зміни.
6. Охарактеризуйте проблематику типу і моделі розвитку суспільства різноманітних в теоріях.
7. Охарактеризуйте мерітократію як принцип політичного управління

Тема 3 Культура: діалектика ліберального й мультикультурного

Мультикультурність (від англ. multi – багато) – співіснування в єдиному просторі різноманітних культурних утворень, що спостерігається на фоні процесів протистояння, комунікації та взаємообміну. Мультикультурність є чи не найголовнішою ознакою сьогоденного світу. Причому, на відміну від попередніх епох, багатокультурність у ХХІ ст. характеризується наступними специфічними ознаками:

1) вона стає фактором напруження у глобалізованому світі. Із розвитком засобів комунікації та транспорту, виходом людини на планетарні масштаби у власній діяльності, світ перетворюється на «велике село», у якому доводиться контактувати із представниками інших культурних утворень, що породжує протиріччя на світоглядно-ціннісному, комунікаційному, побутовому рівнях. Неможливість вирішення подібних суперечностей на рівні держав і націй може бути причиною напруження у геополітиці, системі світової безпеки і на рівні світового господарства, а це вже несе загрози стабільності існування людства як єдиної суперсистеми;

2) попри динамічність світових глобалізаційних процесів, мультикультурність призводить до порушення єдності в загальносвітових масштабах. На фоні тих викликів, що стоять перед людством в наш трансформаційний час (про них буде зазначено нижче), це може нести значні загрози. Конструктивною відповіддю на останні виступає єднання людських спільнот навколо єдиних цілей, якими є забезпечення гармонійного розвитку соціокультурних систем, утримання рівноваги на межі соціум-природа, вихід із духовно-світоглядної кризи.

Загрози, які несе із собою мультикультурність на сучасному етапі не є простими і мають дещо завуальований характер. Сам факт їх ствердження може розцінюватись (за умов неправильного підходу до предмету розгляду) як спроба заперечити величезне надбання людського культурогенезу, яким є культурна різноманітність світу. Подібно до того, як кожна людина є важливою і цікавою цьому світу в силу власної неповторності (адже вона – цілий Всесвіт),

кожне культурне утворення виступає важливим внеском у людську скарбницю осягнення і знаходження себе самих у бутті. Викреслити, знищити певний культурний феномен, значить зробити крок назад у загальнолюдському поступі. А тому, мультикультурність розглядатиметься не як причина наявного світового напруження за всіма векторами соціокультурної динаміки, а як наслідок акумуляції існуючих у системі протиріч. Враховуючи неможливість забезпечення довготермінової рівноваги такої суперсистеми як людство під дією жорстких інструментів впливу на неї (війни, переділ світу, світоглядна, ідеологічна, культурна експансія), єдино можливим конструктивним методом вирішення іманентних їй протиріч є налагодження діалогу між культурами світу. Під діалогом розумітимемо таку комунікаційну взаємодію, яка веде до вирішення існуючих спільних проблем на основі принципів толерантності та необхідності збереження існуючого культурного різноманіття світу. Такий діалог, що можна бачити із самої дефініції, передбачає тривалий і складний процес вироблення адекватних моделей побудови нової соціокультурної конструкції, що відповідала б викликам часу, однак саме він може закласти основи майбутньої системи людських відносин в межах полікультурного світу.

Проблема діалогу культур близька із проблемою діалогу цивілізацій, яка останнім часом широко підіймається Міжрегіональною академією управління персоналом в форматі щорічних конференцій. Але, якщо зіткнення цивілізацій (категорія Хантінгтона) потребує розв'язання суперечностей у соціокультурній системі на її зовнішньому рівні (цивілізація є «тілом» антропних формувань), то культурні деформації торкаються самого фундаменту, на якому вибудовується буття людських спільностей (культура як «душа»). Хитання ж фундаменту означає наявність невідповідностей між світоглядною, ціннісною і нормативною основою існуючих культур між собою та дійсністю. Що стало причиною актуалізації культурних протиріч і призвело до необхідності діалогу між культурами?

Загальна відповідь на поставлене питання може бути тільки одна – це ті виклики (глобального масштабу), що стоятимуть (або вже стоять) перед усіма нами в найближчому майбутньому. До них можна віднести:

а) виклики світоглядного характеру. Світогляд, будучи основою орієнтування людини у бутті, визначає її активну позицію по відношенню до світу, себе, інших. Через складну систему причинно-наслідкових зв'язків він чинить вплив на політичну, економічну, культурну та інші сфери. Тому адекватність світоглядних побудов змінам у соціокультурній дійсності є запорукою гармонізації буття як людини, так і людських спільностей по всіх напрямках його (буття) розгортання.

Наявні світоглядні доктрини не в змозі впоратись із своїм надзавданням – вказати вектор руху (розвитку) людини. Перш за все це пов'язано із кризою у філософії. Для філософії Нового часу, на яку опирається сучасне філософське знання притаманним є феномен забуття людини, яка, ніби, випадала із світоглядного дискурсу. Першими почали говорити про це Л. Фейєрбах, Ф. Ніцше та представники екзистенціалізму. Поряд із вражаючими успіхами

науки, які втілені у новітніх технологіях, проглядається і її неспроможність щодо оцінки змін, що насуваються. Вона в ще більшій мірі ніж філософія, втратила власну «людську» домінанту. Науково-технічний прогрес перетворюється на самоціль, безвідносно його цілей та засобів їх досягнення;

б) виклики соціокультурного плану. Останні зумовлені формуванням нової соціокультурної дійсності, сутність якої характеризують такими категоріями як Постмодерн, постіндустріальне, інформаційне суспільство. Принциповими ознаками нового утворення виступають: пришвидшення соціальної динаміки; зниження ролі матеріального виробництва і розбудова економіки знань; глобалізація всіх сфер буття людини; зміна ціннісних орієнтирів. Відзначені процеси, поряд із позитивними змінами (підвищення матеріального добробуту людей, полегшення умов життя, можливість доступу до найновіших знань та здобутків світової культури та ін.), несуть із собою ще й значні загрози. Загострення протистояння на межі духовне – матеріальне; світоглядна розгубленість людини (перебування її в світоглядно-ціннісному просторі, що знаходиться у стані хаосу); атомізація людських спільнот; відсутність інтегруючих ідей, цінностей, що змусили б суспільства XXI ст. розпочати нову якісну динаміку – ось далеко не повний перелік проблемних питань, що існують на день сьогоднішній і потребують вирішення в межах між культурного діалогу;

в) порушення стійкості в світовій екосистемі. Екологічні проблеми є одними з найактуальніших на сьогоднішній день і перебувають в центрі обговорення політиків, експертів, громадськості як такі, що не можуть чекати далі, адже цього далі може й не бути. Існування техногенної цивілізації створило ситуацію, коли без належної техніко-технологічної бази людство буде не в змозі існувати. Висловлюються припущення про те, що в майбутньому навіть процеси біогенезу (самовідновлення біосфери) відбуватимуться із втручанням людини. А природа нагадуватиме штучно створений парк або сад. Масштаб втручання людини у природні процеси підходить до своєї кульмінаційної точки, що ставить завдання перед усім світовим співтовариством не допустити проходження точки неповернення у можливості збереження екобалансу;

г) вичерпаність існуючої парадигми в економіці. Події кінця 2008 року, що знаменувались кризовими тенденціями у світовій фінансово-кредитній системі є першою ознакою того, що наявний економічний каркас світу не відповідає тим запитам, які висуваються до економіки. Як результат, учені сучасності мають змогу говорити про феномен економізму, під яким розуміють вихід економічної підсистеми суспільства за межі власної функціональної області і вчинення нею гіпертрофованого впливу на інші підсистеми: культуру, духовність, світогляд.

Описані вище виклики, породжені існуючими тенденціями в усіх сферах буття людини, змушують звернутись до діалогу, як конструктивного способу вирішення питань порядку денного. Категорію діалог застосовуємо не в її абстрактному значенні, а в цілком конкретному – як спосіб знаходження

спільної думки, із виробленням за тим чіткого плану дій для усіх суб'єктів діалогу у проблемних зонах. Організаційно, такий діалог може реалізовуватись у форматі конференцій, рішення яких мають праворозпорядчі наслідки; створення або переформатування існуючих міжнародних організацій (зокрема ООН, яка себе вичерпала).

Два негативних тренди у динаміці світової суперсистеми: наростання протиріч між культурними утвореннями та актуалізація глобальних викликів людству. Подальше накладання даних трендів один на одного призведе до порушення динамічної рівноваги світової суперсистеми. Єдино можливим вирішенням наявної проблеми є початок діалогу між усіма культурами світу з приводу гармонізації їхнього існування у всіх сферах у єдиному просторі – планета Земля.

Культурна ідентичність в умовах глобалізації

Культурна ідентичність завжди була умовою консолідованого існування суспільства. Розвиток державності в Україні актуалізує питання ідентичності.

Проблема реконструкції культурної ідентичності особливо гостро постала в епоху постмодерну, коли спостерігається швидкий процес трансформації культурних цінностей. Сучасна ситуація в світі значною мірою визначається процесами глобалізації, яка в найзагальнішому вигляді позначає злиття локальних культур в глобальну єдність – «світову культуру». У процесі глобалізації відбувається інтенсивний процес поширення західноєвропейської та східного типу культур.

Таким прикладом є ресторани швидкого обслуговування «Макдональдс», що функціонують в усіх платоспроможних країнах світу, та джинси як універсальна форма одягу. Прикладом поширення східної культури є поява численних суши-барів, ієрогліфи як популярний принт на будь-якому текстилі тощо. Глобалізація як провідна тенденція сучасності спричинила зустрічну тенденцію локалізації – стратегію збереження національної своєрідності, автентичності, принципове небажання глобалізуватися. Особливо цей процес проявляється з боку старшого покоління, в його прагненні збереження самотності культури.

Культурна ідентичність реалізується через механізм культурної ідентифікації. Вперше цей механізм був розкритий в психологічній концепції З. Фрейда. Глибинна потреба людини полягає в тому, щоб бачити перед собою якісь персоніфіковані зразки, з якими можна було б ідентифікувати себе. Культурна ідентифікація – самовідчуття людини в середовищі конкретної культури. Вона дозволяє людині визначити своє місце в соціокультурному просторі і вільно орієнтуватися в навколишньому світі. Суть культурної ідентифікації полягає в усвідомленому сприйнятті людиною відповідних культурних норм і зразків поведінки, мови, ціннісних орієнтацій, розуміння свого «я» з позицій культурних характеристик, які прийняті в цьому суспільстві, в самоототоженні себе з культурними моделями цього суспільства.

Американський соціолог Т. Абрамсон запропонував таку типологію

культурної ідентифікації:

1. Тип «традиціоналіста». Це люди, які поділяють цінності цієї культури і інтегровані у відповідну структуру.

2. Тип «прибульця – неофіта». До цього типу належать люди, які включені в структуру етнічних зв'язків, але не мають спадкових коренів у відповідній етнічній культурі.

3. Тип «вигнанця». Мова йде втрату первинних соціальних зв'язків зі співплемінниками при збереженні символічних традицій рідної культури.

4. Тип «євнуха». Це особи, позбавлені пам'яті про своє культурне минуле.

5. Тип «маргінала». Маргінальність – якісний стан людини, яка в силу певних обставин опинилася на межі двох культур, в результаті чого формується двоїсте самоусвідомлення.

Кожному етносу притаманна самотутність у культурі. Повсюдне утвердження культурних досягнень потрібне задля повноцінного функціонування народу на кожному історичному етапі: це зберігає його, визначає ідентичність поміж іншими народами, що є своєрідною регуляцією соціокультурних процесів. Самобутня ідентичність завжди пов'язана з культурною терпимістю до інших цивілізацій.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Які закономірності розвитку культури?
2. Чим пояснити розриви у поступовому розвитку історичних періодів?
3. Через що гинуть і чому відроджуються окремі духовні компоненти, суттєві характеристики культури?
4. Охарактеризуйте функції культури.
5. Охарактеризуйте неолібералізм як політичний проект постмодерну.
6. Охарактеризуйте мультикультурність як принцип неолібералізму

Тема 4 Деліберативна й партисипативна демократії – концептуальна основа самоврядування в ХХІ столітті

Динамічність і рухливість суспільства, що проявляється протягом останніх півстоліття, призвело до ситуації, коли ефективне вирішення новітніх завдань і викликів суспільного розвитку стало неможливим у межах існуючих управлінських практик. Наукові напрацювання та еволюція державно-управлінських систем наочно показують, що застосування лише класичних підходів і методів не дозволяє перевести державні інститути на якісно новий рівень врядування. Подібна ситуація зумовлює необхідність докорінного перегляду численних теорій і практик, відмови від застарілих моделей та формування сучасної парадигми управління й побудови на її основі управлінської системи, яка б відповідала викликам сьогодення та була спроможна ефективно функціонувати в умовах динамічності змін. Серед

сучасних концепцій, що обґрунтують важливість конструктивної ролі громадян як повноправних політичних акторів у формуванні політики, вигідно виділяється теорія демократії участі або партисипативна демократія.

Сутнісні характеристики партисипативної теорії демократії

Пошук нових форм демократії стало характерною рисою міжнародної політичної думки та практики сучасності. Одні дослідники розробляють нові концепції, шукають і пропонують раніше невідомі типи й форми демократії. Інші, навпаки, звертаються до давніх концепцій демократії, прагнучи знайти в них раціональне зерно, вдихнути нове життя, модернізувати та вмонтувати в матрицю сучасного суспільства.

Основні концепції реалізації демократичної ідеї в реальній практиці так чи інакше пов'язані з двома питаннями: *хто і як повинен здійснювати владу в демократичній державі?* І якщо питання «як» постійно знаходиться в центрі уваги юристів і політологів, зайнятих пошуком оптимальних засобів і механізмів народовладдя, то питання «хто» найчастіше залишається в тіні. Серед більшості дослідників існують розбіжності щодо розуміння ролі громадян у творенні політики, що утворює собою критерії належності їх до тих чи інших концептуальних теорій демократії. Серед тих концепцій, які найбільшу увагу приділяють визначенню громадянина як основного та найбільш пріоритетного учасника політичного процесу вигідно виділяється теорія партисипативної демократії (від англ. participate – брати участь) або демократія участі. В основі теорії – переконання про здатність громадян не лише брати участь у виборах, референдумах, плебісцитах, а й безпосередньо у політичному процесі – у підготовці, прийнятті та впровадженні владних рішень. Прихильники цієї теорії прагнуть побудувати модель активної громадської участі в державно-управлінському процесі, яка була б адекватна умовам сучасного суспільства.

Вести мову про політичну участь в її сучасному розумінні можна за часів індустріального суспільства, коли, за Карлом Мангеймом, «все більше активізуються ті верстви та групи, котрі до цього часу грали у політичному житті лише пасивну роль». Цю радикальну активізацію він визначив як «фундаментальну демократизацію суспільства». Раніше демократія була лише псевдодемократією, «оскільки надавала політичну значимість лише дрібним групам у майновій та освітній сферах». Пояснюючи глибинні витоки цього явища, німецький соціолог писав, що стримування духовного розвитку мас мало сенс для пануючих верств доти, доки еліта могла розраховувати на те, що «тупість мас взагалі стримає їх від політичної діяльності». Однак через певний час реалії індустріального суспільства починають сприяти активізації мас, і коли вони так чи інакше залучаються до політики, їх недостатній духовний розвиток, в першу чергу низький рівень політичної освіти, «стає проблемою державного значення, доленосним питанням для самої еліти».

З великим оптимізмом на «хвилюючі перспективи радикального розширення політичної участі» в суперіндустріальному суспільстві третьої хвилі дивиться американський філософ та футуролог Елвін Тоффлер. Причому

цей великий демократичний стрибок вперед – не предмет вибору, а еволюційна необхідність, без якої система не може працювати, так як перехід суспільства на новий рівень складності обтяжує політичний вантаж рішень, котрий «врешті-решт доведеться розділити через більш широку демократичну участь».

Учасницька концепція демократії також розглядається ізраїльським політологом Шмуелем Ейзенштадтом, він звертає увагу, що партисипативна демократія характеризується правлінням не вузького елітного прошарку, сформованого з професійних політиків – управлінців та олігархів, а громадян конкретної держави в цілому. Крім цього, вказана концепція підкреслює, що демократія може здійснюватися тільки через активну, можливо непереривну, участь в політичному процесі великих секторів населення. Ш. Ейзенштадт виділяє два розуміння демократії участі: республіканський підхід обґрунтовує важливість відповідальної участі громадян в політичному процесі незалежно від будь-яких обставин і зовнішніх перешкод, тоді як комунітарний підхід розуміє партисипативні відносини ширше, поширюючи їх не тільки на сферу політики та управління, а й на економіку, соціальну інфраструктуру, організацію виробничого процесу і т.д. *Участь розглядається як легітимний провідник уявлень про суспільне благо і часто саме по собі сприймається в якості суспільного блага.*

Один із фундаторів та ідеологів теорії партисипативної демократії, американський дослідник Бенджамін Барбер називає політичне відчуження громадян від участі у прийнятті рішень обов'язковою платою за існування ліберальної представницької системи побудови демократії, яка не відповідає вимогам забезпечення широкої та постійної участі простих громадян в політичному управлінні. Таку демократію він називає «крихка демократія» (thin democracy), тобто «крихка», підкреслюючи тим самим деструктивний вплив пригнічення самоідентифікації народу як реального суб'єкта не тільки формування владних структур, але й безпосереднього використання влади.

Ознаками формування демократії участі є постійна активна громадянська позиція, а не лише епізодичні ініціативи, висунення конкретних вимог до влади, за відсутності адекватної реакції на них – здатність рішуче і невідворотно відстоювати свої законні права. Б. Барбер підкреслює, що демократія участі потребує не тільки реалізації всього спектра форм політичної участі громадянами, що діють в межах певної політичної системи, а й громадянської підготовки і громадянських чеснот для ефективної участі в обговоренні і ухваленні рішень. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто приватні індивіди, що діють в приватній сфері, а добре інформовані суспільні громадяни, що віддалилися від своїх виключно приватних інтересів настільки, наскільки суспільна сфера віддалена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу або правління мас, скільки правління освічених громадян.

На переконання американського вченого, подібна «освічена спільнота» *формується на основі участі в політичному житті й водночас уможливорює цю участь*; громадянська активність привчає індивідів до громадянського

мислення, громадяни надають громадському життю необхідне йому почуття публічності і справедливості. Політична участь трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення та врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі.

Отже, активна політична участь громадян дає можливість забезпечити баланс публічних інтересів і звести до мінімуму число тих громадян, які будуть виявляти негативне ставлення до законів та рішень чинної влади. Досягнення такого балансу інтересів стає можливим за умови, якщо автономна особа, яка володіє свободою, одночасно усвідомить себе частиною спільноти рівних собі громадян. На цьому, власне, наголошує Б. Барбер, який в основу свого вчення поклав ідею громадянства. Громадянство, як зазначає вчений, – це формування специфічного типу демократичної спільноти, в якій окремі індивіди виступають як активні учасники спільного для всіх процесу політичної участі, які на основі взаємної поваги шляхом переговорів досягають консенсусу. Бути громадянином, зазначає американський дослідник, означає брати участь у певному усвідомленому способі буття, що припускає усвідомлення існування інших осіб і здійснення спільної діяльності разом з ними.

Переваги та межі демократії участі

Період з другої половини XX століття для суспільно-політичних наук можна окреслити як час активного пошуку нових орієнтирів суспільного розвитку, яких триває й понині. Поступово стає очевидним, що модель суб'єкт-об'єктних відносин, яка базується на визначенні держави як «суб'єкта державного управління» та суспільства, як «об'єкта державного управління», вичерпала себе через неспроможність адекватно реагувати на виклики та ризики сучасності. А в деяких випадках й сама створює ці ризики.

Критична соціальна думка в рамках учасницької та комунікативної парадигми зміщує фокус дослідження на сферу інтерсуб'єктивності, та переосмислює питання ставлення особистості й суспільства до держави, змістивши акценти на принципи та форми політичної участі громадян у процесі вироблення та прийняття рішень. Держава, для більшості дослідників, вже не виступає єдиним монопольним суб'єктом соціальної ініціативи. Акцентується увага на визначенні рівня та якості політичної системи через наявність можливостей і реальних механізмів політичної участі, широкого включення громадян у політику.

Саме ці роздуми в західній політико-управлінській науці на рубежі 80-х–90-х рр. XX ст. призвели до переосмислення традиційної моделі державного управління та поширення і визнання нової управлінської моделі, яку об'єднують під загальним терміном «Governance» («New Public Governance», «Good Governance»). У рамках концепції Governance забезпечується перехід від суб'єкт-об'єктних відносин між органами влади та інститутами громадянського суспільства до суб'єкт-суб'єктних, партнерських взаємодій зазначених акторів, створюються можливості для участі населення в управлінні (рис. 1.1).

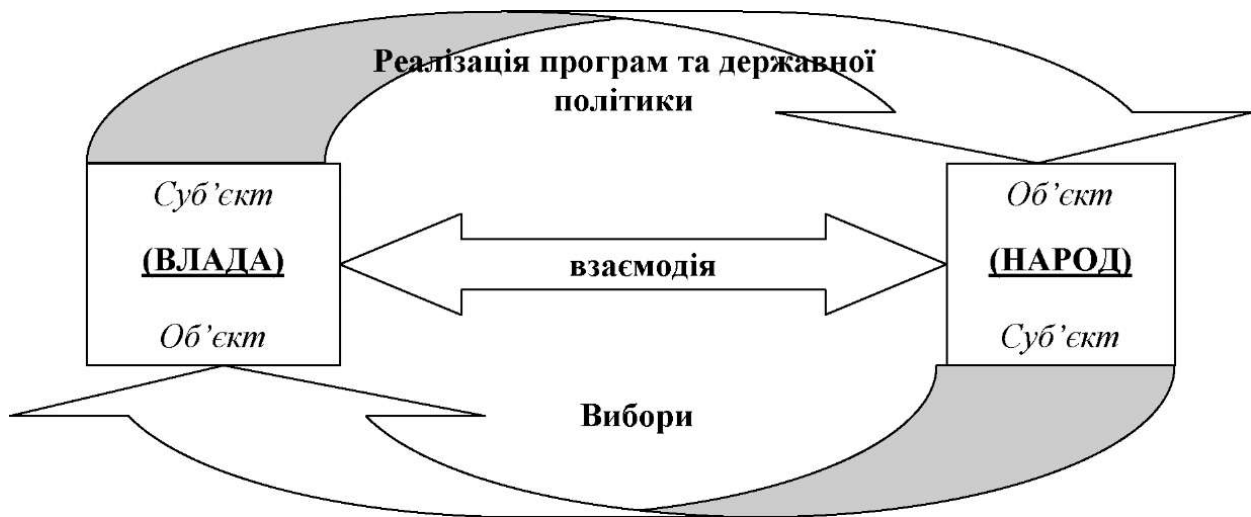

Рисунок 1.1 – Суб'єкт-суб'єктні відносини у процесі взаємодії влади і народу

Французькі науковці П'єр Мюллер та Ів Сюрель інтерпретують нову управлінську модель як систему правління, в межах якої послідовний процес формування та реалізації публічної політики (визначення суспільних проблем, можливих шляхів їх вирішення і форм практичної реалізації наміченого) більше не є результатом діяльності відносно однорідної і централізованої політико-адміністративної еліти (яка в цьому разі втрачає монополію на визначення когнітивних і нормативних рамок публічної політики), а відбувається за рахунок створення мультирівневого й мультисуб'єктного координаційного механізму, результат роботи якого, завжди неочевидний, залежить від здатності суспільних акторів визначити спільну точку зору, мобілізувати компетенції різної природи й реалізувати дієві способи розподілу відповідальності й легітимізації прийнятих рішень.

Традиційна влада здійснюється спеціально сформованим бюрократичним апаратом; нова – передбачає різноманітні форми участі громадськості: *обговорення, ініціативи, збори, слухання, комісії, форуми, робочі групи, круглі столи*. Нове публічне врядування розглядає державне управління як обов'язковий процес взаємодії великих організованих груп людей з приводу вироблення і реалізації державно-управлінських рішень, з орієнтацією не на досягнення результату управлінської діяльності будь-якою ціною, а на формування демократичного механізму вироблення і реалізації рішень на підставі суспільного консенсусу в принципових питаннях.

Тим самим, з впевненістю можна стверджувати, що *політико-адміністративний концепт «Governance» відповідає принципам партисипативної та деліберативної демократії*, вимогам ефективності, відповідальності та відкритості, а також поступово наближає до суспільного самоврядування.

Суттєвими перевагами залучення громадян до вироблення та прийняття державно-управлінських рішень, їх впровадження у життя, є *високий рівень інтелектуальної та практичної обґрунтованості рішень*, що приймаються. Оскільки до їх розробки залучається широке коло громадян, які достеменно

знають місцеві умови, потреби та прагнення. Тож, важливим позитивним моментом реалізації моделі демократії участі вважається високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її запровадження. Прибічники партисипативної демократії схильні розглядати окремих індивідів як раціональних учасників політичного процесу, тобто вважають, що, приймаючи те чи інше рішення, кожен громадянин чітко усвідомлює реальні причини, які спонукають його вирішити саме так, а не інакше.

Фундаментальний недолік, який часто відзначається критиками теорії партисипативної демократії, полягає в тому, що вона, фактично абсолютизуючи ідею загального інтересу, таїть у собі загрозу «тиранії більшості». Адже при практичній реалізації багатьох положень теорії демократії участі залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільності участі або неучасті в державно-управлінському процесі.

Проблема масштабу

Слід зазначити, що сьогодні більшість теоретиків різноманітних концепцій демократії вже не є супротивниками в пристрасних дебатах щодо важливості участі громадян в управлінні та прийнятті державно-управлінських рішень. Суперечка між ними і прихильниками партисипативної демократії стосується тільки питань масштабу та ефективності такої участі. Інтенсивність і ефективність участі громадян знаходиться в зворотній пропорційній залежності від числа учасників і розмірів території, що підлягає управлінню. По мірі зростання цих показників, ефективність неминуче падає. Це об'єктивний закон, який у практичній площині просто необхідно брати до відома.

Американський політолог Роберт Даль переконливо доводить, що у великій державі не тільки пряма, а й представницька демократія практично неможлива. Наприклад, члени Конгресу обираються від округів, в яких в середньому проживає більше 400 тис. повнолітніх громадян. Якщо конгресмен буде витрачати на зустрічі з кожним по 10 хв. протягом 8 годинного робочого дня, то йому знадобиться 20 років. Американський дослідник формулює закон співвідношення часу і чисельності – чим більше кількість громадян входить до складу політичної одиниці, тим менше ступінь безпосередньої участі цих груп у прийнятті рішень, що стосуються управління державою, і тим більше прав вони повинні делегувати своїм представникам. Представляється очевидним, що на національному рівні не можливо повністю позбавитися системи представництва.

Звідси випливає висновок, що широка участь громадян в умовах існуючих систем комунікації та територіальних утворень найбільш ефективна на макрорівні соціуму – в межах невеликих територіальних або виробничих спільнот.

Межі високих технологій в забезпеченні комунікації

Більшість дослідників, в руслі постіндустріальних концепцій щодо майбутнього політичної участі громадян, акцент робляться в основному на всеосяжну роль технологічного прогресу. Але поряд із загальним оптимістичним прогнозом розширення участі громадян дослідники звертають увагу на такі ризики використання технологічних можливостей майбутнього, як створення системи тотального соціального контролю, на зразок поліцейської держави. Кульмінацією цього може стати «сплановане відчуження» громадськості від політики. Хоча інтерактивні системи телекомунікацій уможливають участь громадян у дискусіях з експертами, практичними політиками й співгромадянами, але, зауважує американський політолог Р. Даль, політичні еліти можуть використати технології інтерактивних комунікацій для маніпулювання публікою у своїх інтересах.

Італійський політичний філософ Норберто Боббіо не вірить у гіпотезу майбутньої «комп'ютерократії», яка з часом «унеможливить пряму демократію, надавши всім громадянам можливість подавати свої голоси до електронного мозку». Він зазначає що кількість законів, які пропонуються на обговорення щороку в Італії (що справедливо для будь-якої сучасної держави), призвела би до необхідності відповідальним громадянам подавати свій голос принаймні один раз на день.

В руслі цих проблем більш слушно та без емоційних прикрас розмірковував канадський політичний філософ, один із теоретиків демократії участі Крафорд Макферсон. Він наполягав на тому, що електронний пульт не може забезпечити нам прямої демократії. Бо в даному випадку електронні технології не охоплюють полем зору невід'ємну вимогу, що стосується процесу прийняття рішень: *хто повинен формулювати питання?* Питання загальнодержавного значення, навіть у найбільш сприятливих обставинах, вимагатимуть постійного переформулювання, і їх неможливо віддати на відкуп народної ініціативи. Формулювання таких питань все одно буде повинна бути доручена якійсь урядовій структурі. Канадський дослідник слушно зазначає, що ми не можемо обійтися без обраних політиків. Ми повинні покладатися, хоча і не виключно, на непряму демократію. Проблема ж у тому, щоб змусити обраних політиків бути відповідальними.

Проблема компетентності та освіченості громадян

Дуже серйозною проблемою для демократичної теорії та практики є питання громадянської компетентності рядового члена демократичного суспільства, його здатності адекватно і раціонально оцінювати складну структуру сучасної соціальної реальності. Аналізуючи проблеми компетентності громадян для демократії, Р. Даль з цього приводу відзначає, що шанси будь-яких гуманістичних та інноваційних ідей в суспільстві проникнути в масову свідомість сучасних демократичних країн, без підтримки свідомим відчуттям громадянами взаємопричетності, дорівнюють нулю. І тому звичайним є те, що модель демократії участі не може не вимагати від своїх

громадян, як суб'єктів державно-політичного процесу, високого ступеня політичної свідомості, неабиякої громадянської наснаги та розвитку почуття взаємопричетності.

Важливо відзначити, що в концепції партисипативної демократії важлива роль відводиться підвищенню освітнього та культурного рівня населення, широкому залученню до участі у здійсненні політики саме освічених громадян. Вочевидь, достатній рівень громадянської культури в суспільстві стає своєрідним запобіжником маніпуляцій та дискредитацій громадських ініціатив як таких. На думку Б. Барбера, бути громадянином – це брати участь у певному усвідомленому способі буття, що припускає усвідомлення існування інших і залучення до спільної діяльності разом з ними. За відсутністю такої мотивації до громадянської участі, а отже і громадських ініціатив, маємо бездумний консенсус та однорідність, примусовий конформізм, зрештою – унітарний колективізм, що задушує громадянство й незалежність, від яких залежить політична активність.

Проблема забезпечення широкої участі громадян

Американські дослідники на чолі з С. Вербою пропонують подумати про участь громадян у політичному процесі таким способом, щоб перевернути питання: «Чому громадяни беруть участь в політичному житті?» та запитати: «Чому люди не беруть участь в політиці?», і при цьому пропонують три відповіді: *тому що вони не можуть, тому що вони не хочуть, або тому що ніхто не запитав.*

«Вони не можуть» припускає нестачу необхідних ресурсів: часу, щоб брати участь у політичній діяльності, гроші, щоб робити внески, та громадських навичок (тобто, зв'язку та організаційні навички, які сприяють ефективній участі).

«Вони не хочуть» фокусується на відсутності психологічної взаємодії з політикою – відсутність інтересу до політики, мінімальна стурбованість суспільними питаннями, відчуття того, що діяльність не має ніякого значення, і відсутність усвідомлення приналежності до групи із загальними політичними інтересами.

«Ніхто не запитав» має на увазі ізоляцію від набору мереж, за допомогою яких громадяни залучаються у політику.

Тож, повної та завершеної форми партисипативної демократії дуже складно досягти, бо завжди існує частина населення, яка *«не може, не хоче або їх не спросили»* щодо участі у процесах прийняття рішень. Для становлення демократії участі потрібні постійні зусилля, ресурсні та часові витрати окремих громадян, які реалізовували б на практиці різні форми громадської участі. *Але раціонально-активістська модель політичної участі громадян зовсім не припускає участі у громадському та політичному житті всіх, завжди і в однакових формах.* Немає нічого екстраординарного в «припливах» та «відливах» активності, так само як і в деякій відстороненості значного числа громадян від політики.

Проблема вироблення та захисту загального громадського інтересу

Намагаючись задовольнити інтереси окремих громадських організацій (кількість яких в українських реаліях продовжує зростати), урядовці можуть знехтувати набагато ширшим громадським інтересом. Деякі американські дослідники навіть вказали на феномен «гіперплюралізму», який відображає тенденцію до надмірного впливу численних невеликих груп інтересів на рішення представників влади. Для того, щоб не забути про ширший громадський інтерес, у подібній ситуації було б доцільно організувати спеціальні громадські форуми, які б представляли ключові групи громадян. Управлінці могли б використати інформацію, отриману на подібних громадських зібраннях, для того, щоб краще врахувати громадську думку у процесі прийняття рішення.

Підводячи підсумок аналізу партисипативної моделі демократії, можна відзначити, що в перспективі актуальність аналізу різних форм та механізмів участі громадян в суспільно-політичних науках скоріше буде зростати. Партисипативна демократія має як свої переваги, так і недоліки, які потрібно враховувати у практичній діяльності. Хоч вище і названі невігоди від участі громадян в урядуванні, але їх можна й надолужити, бо ці недоліки лише незначна ціна, яку доводиться платити за переваги здорової політичної системи.

Громадська участь як один з базових елементів партисипативної демократії

Відповідно, ідея широкої громадської участі виступає інтегральною характеристикою демократії участі, що являє собою свідому, активну участь громадян у формуванні, виробленні та, певною мірою, реалізації державно-управлінських рішень. Але як зазначалося, повної та завершеної форми партисипативної демократії дуже складно досягти, бо завжди існує частина населення, яка не бере участь у процесах вироблення та прийняття рішень. Для становлення демократії участі потрібні постійні зусилля, ресурсні та часові витрати окремих громадян, які реалізовували б на практиці різні форми громадської участі.

Принцип громадської участі передбачає, що інтереси всіх верств суспільства мають бути представлені в політичному процесі і враховуватися при прийнятті рішень. Ідеться про залучення громадян до обговорення та розроблення політичних, соціально-економічних, культурних програм та проектів, про вплив на прийняття рішень та контроль за їх виконанням, про самоврядування на місцевому рівні.

З позицій італійських дослідників, громадська участь закономірно розглядається як «безперервний процес взаємодії громадськості з органами влади, відповідальними за підготовку, прийняття та виконання рішень», що охоплює засоби, які сприяють розумінню проблем, інформування громадськості, вивчення громадської думки, пріоритетів та переваг, на які орієнтуються громадяни у своєму ставленні до влади.

Коли говорять про громадську участь, насамперед мова йде про реальну

можливість громадян публічно висловлювати свою позицію, а подекуди й відстоювати її, консолідуючись з однодумцями з метою обміну думками, пропаганди своїх поглядів та ефективного здійснення організаційного впливу на органи влади. Іншими словами, принцип громадської участі полягає в тому, що інтереси всіх верств населення через участь громадськості повинні бути представлені в політичному процесі та враховуватися при підготовці та прийнятті владних рішень. Саме в такому контексті найчастіше розглядає громадську участь сучасна західноєвропейська політична думка. Звідси природним чином випливає, що ідея громадської участі, осмислена як децентралізація та перерозподіл політичної влади, зустрічає в тій чи іншій формі опір з боку самої влади. Цьому опору сприяє і те, що самі громадяни та їх асоціації не завжди здатні до дієвої громадської участі.

Громадська участь особливо важлива при вирішенні локальних проблем, що стосуються, наприклад, охорони здоров'я, стану навколишнього середовища, шкільної та дошкільної освіти, рівня зайнятості тощо, до розгляду яких політики та державні чиновники в своїй більшості підходять, не маючи детальної інформації та не відчуючи конфлікт «зсередини». У кожному разі перерозподіл влади відбувається завдяки тому, що громадяни беруть на себе відповідальність влади, а не через те, що можновладці вирішили поділитися владою.

Участь громадян в управлінні публічними справами в демократичних державах не може обмежуватися їх участю лише у виборах до вищих органів влади та органів місцевого самоврядування. Якщо при розгляді феномена політичної участі голосування на виборах зазвичай розглядається як центральний, основний спосіб, то при використанні поняття «громадська участь», голосування вважається однією з найменш дієвих форм участі. Важливо, щоб активність громадян не трактувалася лише як електоральна участь, яка обмежується тільки голосуванням на виборах.

Громадська участь передбачає розвиток саме міжвиборчих інституційних форм включення громадян у процес прийняття широкого спектру державно-управлінських рішень, які стосуються соціальних, економічних та культурних проблем. Відсутність цього сприяє лише відчуженню людей від політики, зводить усі демократичні надбання лише до можливості обирати до органів влади представників тієї чи іншої політичної сили, при цьому унеможлиблюючи здійснення впливу на подальші дії обранців, громадське «редагування» їх політичних рішень та поведінки. В такому випадку суспільне незадоволення, ймовірність протистоянь та конфліктів будуть лише зростати. Більшість дослідників сходяться на думці, що різноманітні прояви протестної та неконвенційної поведінки громадян, що часом не є контрольованими ані з боку влади, ані з боку самих учасників цих заходів, спричинені відсутністю можливостей інституційного вивільнення та реалізації своїх інтересів, демонстрації своїх позицій.

Досить цікавий підхід щодо аналізу змісту політичної участі громадськості запропонував німецький вчений Ульріх Саркінеллі, який,

аналізуючи політичну та громадську діяльність в демократичних системах, говорить про залежність останньої від досягнення компромісу з владою. З цією метою вчений запроваджує поняття «політичне посередництво», яке характеризує «урядування шляхом дискусії», та демократичний спосіб реалізації державно-управлінської діяльності, що ґрунтується на «принципі налагодження комунікації». Даний термін описує особливості формування громадської участі шляхом посередництва, яке, своєю чергою, неможливе без інформації та комунікації. Отже, вчений формує тріаду взаємодії влади та громадськості, долучаючи діяльність ЗМІ.

Близьким за змістом до поняття «громадська участь» є поняття «*суспільна участь*». З позицій окремих дослідників, суспільна участь включає діяльність некомерційних громадських організацій, або організацій «третього сектору». У зарубіжній літературі це поняття застосовується в контексті аналізу методів участі громадськості у розв'язанні окремих соціальних проблем, зокрема екологічних. Відповідно громадська участь розглядається як безперервний процес взаємодії громадян та органів державної влади (відомств, урядових інституцій), які відповідають за прийняття рішень, що передбачає: заходи, які сприяють розумінню громадськістю процесів та механізмів підготовки прийняття рішень відповідним відомством; повне інформування громадськості про статус та просування розробок і впровадження проектів, планів, програм, про вироблення пріоритетів політики та проведення оцінки; активний збір думок всіх зацікавлених громадян, свідчень про сприйняття ними цілей та завдань, а також про їхні пріоритети у використанні ресурсів та альтернативних стратегій розвитку чи управління інформацією, яка стосується прийняття відповідного рішення.

Таким чином, суспільна участь, на відміну від громадської, включає участь *некомерційних громадських організацій* та громадськості загалом у процесах обговорення та прийняття рішень органами влади (зокрема, на місцевому рівні), а також контроль за їх виконанням. Окрім цього, категорія «суспільна участь» характеризує сам процес включення громадян у діяльність громадських організацій з метою розв'язання відповідних проблем та реалізації певних інтересів, не вдаючись до підтримки влади.

Основними функціями суб'єктів громадської участі є: вплив на суб'єктів прийняття державно-управлінських рішень; ефективне розв'язання актуальних для суспільства питань; об'єднання громадськості та її активізація в контексті розв'язання державно-управлінських проблем. У діяльності суб'єктів громадської участі особлива роль належить реалізації інформаційної функції, яка, у свою чергу, покликана забезпечити: діагностику проблем та потреб громадськості; виявлення можливих альтернатив прийняття управлінських рішень; оцінку наслідків різних альтернативних рішень.

Для підтвердження доцільності громадської участі, особливо на локальному рівні, часто застосовують такі ключові аргументи: результати запланованої діяльності мають слугувати всій місцевій спільноті; місцева влада часто представляє окрему політичну силу, але не представляє всього

електорату; залучення громадськості дає змогу розробляти плани та стратегію розвитку з урахуванням інтересів всіх груп громади, а не лише прихильників домінуючої політичної сили; несприйняття громадськості зростає одночасно з почуттям, що рішення нав'язують згори; несприйняття громадськості зменшується одночасно зі зростанням відчуття громадськістю співавторства, співвиконавця ухвалених рішень; місцеві лідери чи зовнішні експерти не можуть змагатися з колективними знаннями і досвідом мешканців громади; підготовка і обговорення проекту плану в робочих групах за участю громадськості – досконалий спосіб попередньої апробації, моделювання, та прогнозування можливих результатів та наслідків; громадська участь дозволяє виявити невдалі пропозиції та ті, які неможливо реалізувати, а також досягти підтримки та сприйняття ухвалених проектів і планів тощо.

Не дивлячись на основоположну позитивну сутність громадської участі для демократії, слід зазначити як його сильні, так і слабкі сторони. Ґрунтуючись на дослідженнях американських дослідників можна виділити такі переваги процесу громадської участі: є механізмом формування інформаційного простору; сприяє виявленню проблем, потреб і важливих як для громадськості, так і для влади цінностей (функція індикації); сприяє виробленню нових ідей, пошуку нових рішень проблем, оцінці альтернатив різних рішень (функція генерації); прискорює процеси реалізації ухвалених рішень (функція каталізу).

Слабкі сторони або недоліки громадської участі: поява численних нових ідей, альтернатив може створити плутанину і безладдя, що викликаються закономірним перевантаженням органів влади (так званий «білий шум» на вході в систему); велика вірогідність отримання помилкової інформації у зв'язку із недостатньою експертною підготовкою деяких учасників такого процесу; неминуче збільшується тривалість процесу ухвалення рішення, а також його «вартості».

Виходячи з викладеного, можна визначити основні проблеми реалізації громадської участі, які лежать у спектрі: від небажання влади забезпечувати участь громадськості у творенні державної політики та перебувати під її контролем – через побоювання виявити свою некомпетентність і нести за це відповідальність перед громадськістю та інші причини – до небажання громадськості активно залучатися до суспільно-політичного життя. Зрозуміло, що в Україні публічній владі та інститутам громадянського суспільства ще потрібно пройти тернистий шлях розумного та усвідомленого запровадження взаємовигідних механізмів громадської участі, які допоможуть провести глибокі системні реформи в Україні.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Вкажіть сутнісні характеристики партисипативної теорії демократії.
2. Охарактеризуйте переваги та межі демократії участі.

3. Вкажіть значення компетентності та освіченості громадян у партисипативної демократії.
4. У чому полягає проблема забезпечення широкої участі громадян?
5. Охарактеризуйте громадську участь як один з базових елементів партисипативної демократії.

Тема 5 Владна еліта. Поповнення еліти, престиж і привілеї

Теорії політичного лідерства

Ще Аристотель та Платон шукали відповіді на запитання, які якості допомагають людині стати лідером, як і чому людина бере в свої руки владу та які цілі вона переслідує, використовуючи її. Для античних мислителів в проблемі лідерства центральне місце займали нормативні аспекти виконання лідерських ролей що повинен знати людина, яка отримала владу та як вона повинна прагнути до справедливості та служити державі.

Н. Маккіавелі, якого часто називають першим політтехнологом, акцентував увагу на умінні утримання влади лідером, особливо в часи перемін та нестабільності. Не справедливість і почуття обов'язку повинні спрямовувати політичного лідера, а хитрість та жорстокість як універсальні механізми утримання влади.

Ф. Ніцше одним базовим психологічним механізмом, що дозволяє лідеру впливати на послідовників, назвав волю до влади як творчий інстинкт та рушійну силу історії. Ним вперше було сформульовано тези, що стосувалися психологічної природи лідерства: 1) лідерство – це ірраціональна, інстинктивна сила, яка пов'язує лідера з його послідовниками; 2) лідер наділений видатними якостями, що перетворюють його у зверх людину.

Природа політичного лідерства є наскільки складною, що не піддається однозначній інтерпретації. У сучасній світовій науці існує чимало теорій, які намагаються пояснити цей феномен.

Згідно із **теорією рис** (Є. Богардус, Ф. Гальтон та ін.), природа політичного лідерства пояснюється особистісними видатними якостями лідера. Серед рис, властивих лідерові, називають розвинений інтелект, силу волі, цілеспрямованість, організаторські здібності, компетентність та ін. Сьогодні дослідники до обов'язкових якостей політичного лідера додають зовнішню привабливість, комунікабельність і високу моральність.

Близькою до теорії рис є *факторно-аналітична концепція*, представники якої розрізняють індивідуальні якості лідера, що виявляються в міжособистісному спілкуванні в повсякденному житті, та якості, пов'язані з досягненням певних політичних цілей в контексті певної ситуації. Між цими двома групами якостей може бути істотна різниця.

Ситуаційна концепція (Р. Стогділл, Т. Хілтон, А. Голдієр) обґрунтовує і розвиває ідею залежності поведінки лідера від соціальних умов. Людина, що є лідером в одній ситуації, не обов'язково залишиться ним в іншій. З погляду цієї

теорії особистісні якості є релятивними і відносними, проте за всіх обставин лідер відзначається компетентністю, цілеспрямованістю і соціальною відповідальністю.

Теорія конститuentів (Ф. Стенфорд) розглядає лідерство як особливу систему відношень між лідером та конститuentами його послідовниками та виборцями. Лідер не лише є виразником їх інтересів, але й сам піддається впливові з їх сторони.

Представники **марксистського підходу** пояснення феномену лідерства знаходять в соціально-класових основах суспільства. Поява політичних лідерів є не чим іншим, як відповіддю на об'єктивну суспільну потребу. З точки зору марксизму, політичний лідер завжди діє в рамках об'єктивної необхідності. Якщо соціальна та історична ситуація вимагають лідерів вони неминуче з'являються, і якщо лідер розуміє об'єктивну спрямованість суспільних процесів, володіє їхніми законами, діє відповідно до них він може творити історію.

Психологічні концепції політичного лідерства виходять з того, що витoki лідерства знаходяться в людській психіці. З. Фрейд з точки зору психоаналізу пояснював лідерство несвідомим потягом індивіда до панування над іншими, виокремлюючи дві категорії людей: у першій серед усіх природно-біологічних потягів переважає прагнення домінувати, у другій потреба у підпорядкуванні, для них основний спосіб самоствердження схиляння та поклоніння перед авторитетами, реальними чи уявними.

Приблизно таке ж трактування політичного лідерства дає Г. Лебон, який поділяє народ на лідерів та натовп, Перебільшуючи вплив лідерів на політичне життя, вчений вважає, що лідери можуть все, якщо зуміють оволодіти психологією мас.

Подальший розвиток психологічної теорії лідерства отримали в працях Е. Фромма та Т. Адорно, які виявили психологічні особливості авторитарної особистості. Суспільство, що знаходиться в стані глибокої кризи, що породжує фрустрації і розпач, є особливо сприятливим середовищем для формування авторитарного лідера. Народ шукає рятівника, «месію» і готовий довірити йому свою долю.

Сутність та особливості політичного лідерства

Феномен лідерства зустрічається на будь-якому рівні організації суспільства. Там, де існує колективна діяльність, організація там з'являється і особистість, наділена більшими за інших повноваженнями. Кожна історична епоха, соціальна спільнота породжує свого лідера. Випадкового провідника не буває, оскільки він завжди є дітищем свого часу, своєрідним відгуком на його запит. Із багатьох претендентів на цю роль історія найчастіше обирає того, хто найбільшою мірою відповідає вимогам часу. Лідерство відображає своєрідну соціально-історичну потребу людей в організації своєї діяльності.

Політичне лідерство займає особливе місце у феномені лідерства, оскільки лідер в політиці це людина, здатна згуртувати навколо себе множини

людей та отримати визнання свого авторитету учасників політичного процесу. Політичний лідер значною мірою впливає на визначення стратегічних цілей та завдань розвитку політичної системи, у виборі стратегій та засобів їх досягнення.

Термін «лідер» (від англ. leader) означає «головний», «керівник», «вождь». В сучасній науці існує декілька визначень поняття «політичне лідерство», наведемо деякі з них:

- політичне лідерство це влада, здійснювана одним або декількома індивідами для того, щоб спонукати членів нації до дій (Ж. Блондель);
- політичне лідерство це відносини між людьми в процесі спільної діяльності, в якій одна сторона забезпечує перевагу своєї волі над іншою (Г. Ашин).

Політичний лідер провідна особа політичного процесу, яка здійснює функції об'єднання і згуртування соціальних сил, задає напрямок діяльності державним і суспільним інститутам, політичним рухам, визначає особливості курсу на політичні перетворення (В. Крисько).

Відома американська дослідниця М. Херманн, узагальнюючи надбання сучасної наукової думки у цьому напрямку, пропонує виокремлювати наступні групи чинників, що визначають феномен лідерства:

- 1) історичний контекст (ситуація);
- 2) психологічні характеристики лідера;
- 3) послідовники і прихильники лідера;
- 4) стосунки між лідером і його послідовниками;
- 5) поведінка лідера.

Щодо психологічних характеристик лідера, М. Херманн поділяє їх на 7 груп:

- 1) «базові» політичні переконання лідера;
- 2) його політичний стиль (схильність до роботи в групі чи поодиноці, до політичної риторики і пропаганди, до відкритості чи засекреченості своєї діяльності);
- 3) мотивація до досягнення лідерських позицій;
- 4) реакції лідера на стреси і тиск;
- 5) спосіб, яким він досягнув свого положення;
- 6) попередній політичний досвід лідера;
- 7) політичний клімат, в якому «стартував» лідер.

Більшість науковців вважають, що для здійснення ефективної політичної діяльності лідеру необхідно володіти певним набором якостей:

- виключна активність та послідовна діяльність;
- вміння формувати свій образ і зовнішню поведінку;
- політичне мислення;
- довіра людей;
- вміння користуватися владою авторитету;
- здатність розуміти інших людей;
- здатність брати відповідальність на себе;

- здатність підвищувати авторитет;
- висока політична культура.

Для розуміння природи лідерства необхідно розглянути основні компоненти лідерства: особистість, середовище та їх взаємодію. Особливо важливим є особистісний компонент політичного лідерства, в якому найбільшу увагу науковці приділяють психодинамічним якостям, які дозволяють поєднати деякі психофізіологічні характеристики з психологічними рисами. На сьогоднішній день прийнято виокремлювати шість основних психодинамічних якостей, за якими можна охарактеризувати політичного лідера.

Імпульсивність, рефлексивність характеризує співвідношення орієнтувальної та виконавчої частин діяльності. Імпульсивні політики, не досягнувши адекватного розуміння умов і задач діяльності, відразу приступають до виконання, приймаючи помилкові рішення; діяльності політиків, у яких переважає рефлексивність, передують досконале розуміння того, що і як потрібно виконати задля досягнення бажаного результату, що значно зменшує вірогідність допущених прорахунків.

Пластичність, пов'язана з швидким переключенням з одного виду діяльності на інший, та ригідність, яка ускладнює таке переключення є важливими характеристиками політичних лідерів, які обумовлюють швидкість формування політичного ставлення і так само швидку зміну його, дотримання стереотипів, що склалися щодо політичного життя чи здатність до сприйняття реальності під іншим кутом зору.

Такі якості, як екстравертованість, інтравертованість, характеризують міру відкритості політичних лідерів, їх довіру до оточуючого середовища. Лідери-екстраверти відкриті та швидше встановлюють нові зв'язки та легше долають конфлікти. Закритість лідерів-інтравертів призводить до настороженого сприйняття всього нового, проте в добре знайомому оточенні якість стосунків може бути вищою, чим у екстравертованих політиків.

Екстрапунітивність, інтрапунітивність – характеристики, які обумовлюють реакцію політичних лідерів на фрустрацію або інші бар'єри на шляху реалізації потреб та інтересів. Екстрапунітивні політики в складних ситуаціях покладаються на випадок чи зовнішні обставини, які у випадку невдач стають їх причиною, і реагують на такі обставини агресивністю. Слід зазначити, що контрольована агресивність може допомогти лідеру в складній ситуації настояти на своєму, взяти відповідальність на себе. Для інтрапунітивних політиків характерне реагування підвищеною тривожністю, яка в позитивному своєму прояві дозволяє політичному лідеру краще зрозуміти стан оточуючих та передбачити спосіб своєї поведінки в певній ситуації.

Емотивність, емоційна складова поведінки політика, яка проявляється в порогах його емоційних реакцій (високих чи низьких) та формі їх вираження (відкритій чи закритій). Психологи виявили закономірність: чим нижчий поріг емоційної реакції і чим прихованіша форма цієї реакції, тим менш стійка людина до стресів. Важливою складовою емотивного ставлення до дійсності є емпатія, здатність швидко розуміти емоційний стан оточуючих. Емпатійність

політика допомагає створити умови для відвертого спілкування і сприяє досягненню взаємоприйнятних для обох сторін результатів.

Здібності в різних сферах діяльності, навіть не дотичних до політичного життя (почуття гумору, гра на музичному інструменті), значною мірою підвищують авторитет лідера в політичному середовищі.

В 1979 році за замовленням держдепартаменту США було проведено комплексне дослідження лідерської поведінки. Результати дослідження показали, що найбільш важливими рисами сучасного політичного лідера є: неформалізовані організаторські навички;

- уникання бюрократичних підходів;
- стійкість до фрустрації;
- прямота суджень;
- здатність вислухати іншу думку;
- енергійність;
- почуття гумору.

Цікаво, що така якість, як інтелектуальні здібності, в цей список не потрапила і не вважається необхідною для політичного лідера.

Мотивація політичного лідера

В політичній діяльності, як і в будь-якій іншій діяльності, особистість задовольняє певні свої потреби. Існує велика кількість усвідомлених потреб, реалізація яких тією чи іншою мірою залежить від участі в політичному житті.

М. Херманн в якості мотивів лідера виокремлює:

- мотив влади і компенсації неусвідомлюваного психічного
- дискомфорту;
- переконання лідера і його прагнення вирішити політичну проблему;
- почуття обов'язку;
- потреба у схваленні і повазі з боку інших людей, у статусі і визнанні;
- і вимоги і виклики, які пред'являє до лідера посада, яку він займає.

Дж. Пейн та О. Вошинські на основі своїх досліджень описують п'ять спонукальних політичних мотивів: обожнювання, статус, політична програма, обов'язок, гра.

Американські науковці на основі дослідження американських президентів пропонують виокремлювати три домінуючих мотиви: мотив влади; мотив досягнення мети (успіху); мотив афіліації. Ці мотиви не заперечують один одному і цілком можуть уживатися в психології одного і того ж політичного лідера.

Типологія політичного лідерства

Враховуючи значний інтерес суспільства до проблеми політичного лідерства, на сьогоднішній день в науковому обігу існує досить велика кількість типологій цього соціально-психологічного феномену. Наведемо лише декілька з них.

Одну із перших спроб типологізації лідерства здійснив М. Вебер,

використавши як критерій характер здійснення повноважень влади. На ці основі вчений виділив три основні типи політичного лідерства: *традиційне, легальне та харизматичне*.

Проаналізувавши стилі поведінки американських президентів, професор Дж. Фарбер запропонував чотири можливі стилі реалізації лідерських обов'язків:

- активно-позитивний стиль, зорієнтований на продуктивну діяльність, раціональне розуміння своїх обов'язків і адекватне оцінювання своїх здібностей та можливостей;
- активно-негативний стиль, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, самолюбства, честолюбства;
- пасивно-позитивний стиль, зорієнтований на збереження лідером своїх власних попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати рішення в межах існуючих традицій;
- пасивно-негативний стиль, що передбачає мінімальне виконання лідером своїх обов'язків у межах існуючої системи політичних відносин.

М. Херманн, застосовуючи критерії функцій і ролі політичного лідера в суспільстві, поділяє лідерів на наступні типи:

- лідер – «комівояжер» – сенс своєї діяльності вбачає у вираженні й задоволенні потреб своїх послідовників;
- лідер – «пожежник» – його діяльність є реакцією на події;
- лідер – «маріонетка» – лідер виконує роль довіреної особи групи, яка керує ним, і відображає її інтереси;
- лідер – «герой» – ставить мету, визначає напрямок і, використовуючи обіцянки, заворює послідовників. На нього лягає відповідальність за те, що відбувається.

Залежно від ставлення політичного лідера до панівних у суспільстві культурних та ідеологічних цінностей, можна виокремити наступні типи:

- лідер-консерватор – спрямовує діяльність на відродження й збереження усталених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки;
- лідер-ліберал (реформатор) – не відкидаючи цінностей, які панують у суспільстві, прагне внести в них певні зміни відповідно до вимог часу і змін політичної ситуації;
- лідер-революціонер – діяльність спрямована на заперечення існуючих цінностей та утвердження нових;
- лідер-реакціонер – відстоює застарілі, віджилі цінності і традиції.

Особливості політичного лідерства в різних політичних системах

Політичний лідер у будь-якому суспільстві покликаний виконувати певні функції, основними з яких є згуртування маси на реалізацію компетентних політичних рішень, створення в суспільстві злагоди, спроможність політичного лідера забезпечити здійснення обраного політичного курсу, забезпечення прав і свобод громадян, функцію легітимізації політичного устрою. Проте шляхи

забезпечення цих функцій значною мірою залежать від особливостей самої політичної системи.

В демократичних суспільствах політичне лідерство не обов'язково пов'язане із виконанням обов'язків політичного діяча на офіційному рівні. Політичний лідер в такому суспільстві – це людина, яка найбільш повно відображає і захищає інтереси певної соціальної групи, прагне консолідації зусиль оточуючих і активно впливає на політичні процеси з метою досягнення поставлених цілей. Проте демократичне суспільство висуває до політичного лідера досить високі вимоги: здатність кваліфіковано акумулювати та адекватно виражати в своїй діяльності інтереси широких мас; постійно висувати нові ідеї або комбінувати та удосконалювати їх; йому повинне бути притаманне інноваційне, новаторське мислення; лідер повинен бути політично поінформованим; володіти сучасним політичним лексиконом, а також відчуттям політичного часу здатністю вчасно приймати адекватні проблеми міри.

За авторитарного режиму політичне лідерство набуває зовсім інших рис. Як правило, лідером в авторитарному суспільстві може бути як одна людина (харизматичний лідер, монарх), так роль лідера може виконувати і вузька група (військова хунта, диктатура). Зосереджена в їх руках необмежена і неконтрольована влада породжує глибоку прірву між народом і політичною владою. Авторитарний лідер керується не високими цілями відображення та захисту інтересів народу, а своїми вузько груповими інтересами. Оточення політичного лідера підбирається за критерієм особистої симпатії та відданості лідеру, а не у відповідності з їхніми професійними здібностями. В обов'язки правлячого угруповання входить в першу чергу підтримка авторитету першого політичного функціонера, для чого активно використовуються доступні засоби масової інформації та інші елементи політичної системи; насилля та примус при цьому хоч і не є провідними засобами впливу, проте не виключаються.

В умовах диктатури стабільність політичної системи підкріплюється психологічними механізмами, використання яких в демократичних суспільствах вважається недоцільним і неефективним активно використовуються механізми підкупу, корупції, страху, привілеїв для представників вищої влади.

Феномен харизматичного лідерства

Розглядаючи феномен політичного лідерства неможливо оминати такий його різновид як харизматичне лідерство. Якщо наприкінці ХХ ст. харизматична теорія політичного лідерства здебільше використовувалася для пояснення політичних процесів у країнах, що розвиваються, то у ХХІ ст. з різким підвищенням інтересу до харизматичних особистостей та збільшення їх впливу навіть у визнаних демократичних системах заставляє науковців повернутися до глибшого вивчення цього психологічного явища.

Слово «харизма» (від грецької *charisma*) – милість, благодать, божий дар. Харизматичному лідеру приписуються виняткові, надприродні якості, які

дозволяють йому здійснювати надзвичайно потужний вплив на своїх послідовників, виступаючи у ролі пророка, вождя чи реформатора.

Одним із першим *теорію харизматичної* особистості запропонував **М. Вебер**. В основі харизматичного впливу, на думку вченого, лежить здатність впливати на маси з великою емоційною силою. Проте наявність особливих якостей ще не гарантує встановлення харизматичного володарювання, а лише підвищує шанси на підкорення прихильників. Харизматичне лідерство за своєю природою є амбівалентним, оскільки з одного боку вимагає наявності у лідера певних видатних якостей, а з іншого – визнання цих якостей лідера послідовниками. Для цього харизматичному лідеру необхідно постійно доказувати свої здібності шляхом подолання випробовувань, а також демонструвати, що підкорення його владі веде до щастя і процвітання.

Релігійна концепція харизми виходить з того, що харизматичний лідер справді володіє надзвичайними якостями, дарованими йому «зверху». Справжні харизматичні особистості проявляють високу моральність та релігійність, на відміну від «псевдохаризматичних» і прагне не поклоніння і відданості послідовників, а розбудити «мораль» людей, мобілізувати їх на екстраординарні зусилля і вчинки. В результаті відбувається посилення волі послідовників, які залишаються вільними для реалізації власних цілей.

Теорія Хауса розглядає риси лідера, його поведінку і ситуації, які сприяють прояву харизми. Основними рисами харизматичного лідера є сильна потреба у владі; висока впевненість у собі; віра у свої власні переконання. Щодо рис послідовників, то вони вважають ідеї лідера вірними; безумовно приймають лідера; відчувують до нього довіру; емоційно залучені до виконання місії організації.

Таким чином, діапазон якостей, що складають поняття «харизма», досить широкий. Узагальнюючи різноманітні підходи, до харизматичних якостей особистості відносять особистісну магнетичну силу; піднесення, яке відчувається при виконанні життєвого завдання; ототожнення себе з роботою, що виконується; розкриття власних здібностей; впевненість у своїх силах та душевна рівновага; вміння зосередити свою увагу на головному; комунікабельність і вміння встановлювати довготривалі міжособистісні стосунки; вміння мотивувати себе та інших; вміння ставити перед собою та іншими чіткі цілі; чарівність; активність та енергійність, вміння приймати рішення; вміння бути зразком для наслідування; позитивне сприйняття життя.

Генеza ідей політичного елітизму

На неминучість розподілу суспільства на керуючих і керованих вказували ще мислителі давнини. Вперше такі ідеї можна зустріти в працях Платона та Аристотеля, які називали еліту аристократією. Зокрема, Платон рішуче виступав проти участі демосу, який він називав натовпом, до управління державою. Дещо пізніше на проблему соціального поділу суспільства звернули увагу Н. Маккіавеллі, Ф. Ніцше, О. Шопенгауер.

Проте перші науково обґрунтовані концепції еліт з'явилися наприкінці

XIX на початку XX сторіччя в працях Г. Моски, В. Паретто, Р. Міхельса. Щодо самого терміну «еліта», то суспільними науками він був запозичений з французької мови і з XII ст. використовувався для позначення товару кращої якості, а вже і Оксфордському словнику 1823 р. видання цим терміном позначаються вищі соціальні групи людей в ієрархічній системі суспільства.

Поняття «політична еліта» в науковий обіг ввів Г. Моска, характеризуючи два класи людей: той, що править виконує всі політичні функції, монополізує владу і користується всіма її перевагами; той, яким правлять більш багаточисленний, надає правлячому класу необхідні засоби існування і забезпечує життєздатність політичного організму.

На сьогоднішній день у науковій літературі існує багато визначень терміну «еліта»:

- люди, що отримали найвищий індекс у галузі їхньої діяльності (В. Паретто);
- найбільш активні в політичному відношенні люди, орієнтовані на владу, так звана меншість суспільства (Г. Моска);
- люди, які володіють владою (Т. Етімоні);
- люди, які користуються у суспільстві найбільшим престижем, багатством, статусом;
- люди, які мають інтелектуальну чи моральну перевагу над людською масою, люди з найвищим почуттям відповідальності (Х. Ортега-і-Гассет);
- люди, які володіють формальною владою в інститутах і організаціях, які визначають соціально-політичне життя (Т. Дойч);
- «богонатхненні особи», які володіють харизмою (Л. Фройнд);
- творча меншість на противагу нетворчій більшості (А. Тойнбі).

Узагальнивши наведені визначення, можна зробити висновок, що політична еліта – це складова меншість суспільства, вища, порівняно привілейована група людей (або сукупність груп), яка певною мірою володіє психологічними, соціальними та політичними якостями та бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні політичних рішень.

Феномен елітарності знаходить обґрунтування у теоріях різного спрямування: ірраціональній, біологічній, психологічній, функціональній, технократичній.

В основі *ірраціонального* напрямку лежать ідеї Х. Аквінського про необхідність ієрархічної будови суспільства, в якому кожен виконує відведені йому функції та трактування елітарності як особистих харизматичних якостей та здібностей певної особистості, які підносять її над рештою суспільства.

Основи *біологічного* напрямку ґрунтуються на відомих положеннях Платона, Аристотеля, Н. Маккіавеллі. О. Аммон та Ж. де Ляпуж, використавши дані статистики Ч. Ламброзо, розробили концепцію соціальної антропології, яка пізніше була використана А. Гітлером для обґрунтування особливої шляхетності, елітарності «арійської раси» у праці «Моя боротьба». Сучасні прихильники цього напрямку розглядають еліту як генетичний резерв індивідуальностей усякого етносу, який становить приблизно 5-10% популяції.

Психологічний напрям основу елітарності вбачає у наявності певних психологічних типів людей, одні з яких більш придатні до політичної діяльності, інші менше. Для визначення придатності, на думку деяких психологів, можна використовувати психологічне тестування. З. Фрейд вважав, що суспільство, в якому більшість людей має анти суспільні, анти культурні традиції, не може обійтися без примусу, який здійснюється меншістю. В основі такого поділу лежать родові форми організації суспільства, однією з яких є батьківське право.

Функціоналісти виходять з того, що існування людей можливе лише в суспільстві, яке є організацією певного рівня. Розвиток та існування цієї організації можливі лише за умов вмілого керівництва і управління, чим і покликана займатися політична еліта. Представники цього напрямку звертають увагу на цікаву особливість: у всякій кризовій для себе ситуації еліта найчастіше піднімає питання не про оздоровлення самої системи, а питання правопорядку та охорони цінностей системи.

Технократичний напрямок, представниками якого є Т. Верлен та Дж. Бернхем, наполягають на необхідності зміни менталітету нового індустріального суспільства та приходу до керівництва нових людей. А. Тоффлер, аналізуючи сучасне інформаційне суспільство, вважає головним в розподілі влади контроль над знаннями, який дозволяє претендувати на роль лідера світової цивілізації.

Основні фактори існування політичної еліти

Існування політичних еліт обумовлено дією наступних факторів:

- психологічною і соціальною нерівністю людей, їх різними здібностями, можливостями і бажанням приймати участь в політиці;
- законом розподілу праці, який вимагає професійного заняття управлінською роботою як головної умови її ефективності;
- високою суспільною значущістю управлінської праці і її відповідним стимулюванням;
- широкими можливостями використання управлінської діяльності для отримання соціальних привілеїв;
- практичною неможливістю здійснення всеохоплюючого контролю над політичними керівниками;
- політичною пасивністю широких мас населення, головні інтереси яких зазвичай знаходяться на перший погляд поза політикою.

Основним завданням політичної еліти є вироблення і прийняття стратегічно важливих рішень, забезпечення їх трансляції в масову свідомість та здійснення контролю за їх реалізацією. Ці завдання втілюються в життя через вироблення чіткої ідеології (програми, доктрин, конституційних положень); створення механізмів здійснення різноманітних політичних проектів (законів, рішень); формування системи політичних інститутів суспільства та здійснення державної кадрової політики; вивчення та аналіз інтересів різних груп суспільства;

Діяльність політичної еліти забезпечується використанням різноманітних ресурсів, багато з яких не носять політичний характер. Багатомірність політичного життя зумовлює розмаїття джерел політичного капіталу, яким користується еліта: культурні, соціальні, силові, символічні і навіть релігійні інститути суспільства можуть набувати політичного відтінку у випадку їх використання для впливу на процес прийняття політичних рішень.

Ефективна діяльність політичної еліти в сучасному світі можлива лише за умов повної гласності, свободи слова, відсутності монополії на засоби масової інформації. Відсутність політичного плюралізму, зваженого розподілу повноважень гілок влади, соціальної мобільності та циркуляції еліти може призвести до її деградації і негативно вплинути на всі сфери життєдіяльності суспільства.

Результативність політичної еліти проявляється в досягнутому рівні добробуту свого народу, політичній стабільності суспільства, національній безпеці, оптимальному співвідношенні між громадським суспільством і державою.

Типологія політичних еліт

Враховуючи складність суспільно-політичного життя, неоднорідність, ієрархізованість сучасних суспільств, на основі обраних критеріїв науковці виділяють певні типи еліт.

За відношенням до влади та місцем у владних стосунках виокремлюють *правлячу еліту*, в руках якої знаходяться важелі управління державною владою. Владна вертикаль сучасного суспільства може бути представлена у вигляді трьохрівневої піраміди, на вершині якої знаходиться правляча еліта; другий рівень складають політичні групи, що забезпечують втілення рішень, прийнятих у вищих ешелонах, в життя; основу піраміди складає сам об'єкт управління, громадяни суспільства. *Контреліта (опозиційна еліта)* веде активну боротьбу за владу. В цій якості зазвичай виступає вищий ешелон політичної опозиції.

Залежно **від джерела впливу** еліти виокремлюють *спадкові* еліти (аристократія); *ціннісні* особи, які займають впливові суспільні та державні позиції; *владні*, в чиїх руках безпосередньо знаходиться влада; *функціональні* професіонали-управлінці, що мають необхідну кваліфікацію.

За характером відносин із суспільством говорять про *відкриті* еліти, що допускають поповнення своїх рядів представниками суспільства. Основними вимогами до членів відкритої еліти є особисті досягнення в певній галузі; професіоналізм та компетентність; конкурентний спосіб добору; чутливість до громадської думки; саморегуляція. *Закриті* еліти, це своєрідні кастові групи, які відтворюються зі власного середовища. Основними ознаками такого елітарної групи є відсутність спонтанності у формуванні; недопущення представників нижчих верств населення; ієрархічна впорядкованість; некритичне ставлення до вказівок «зверху»; байдужість до громадської думки; зайняття посад за принципом особистої відданості тощо.

Залежно від впливу на прийняття політичних рішень, значущих для всієї держави, виокремлюють *вищу* еліту, що має безпосередній вплив на цей процес. Прийнято вважати, що в західних країнах на кожен мільйон жителів припадає близько 50 представників найвищої еліти. *Середня* еліта включає осіб, які приймають активну участь у підготовці та реалізації рішень. Прийнято вважати, що вона складає приблизно 5% дорослого населення характеризується трьома основними ознаками, рівнем прибутку, фаховим статусом, освітою. Якщо один з трьох показників відсутній, мова може йти про маргінальну еліту, адміністративну, в обов'язки якої входить виконавча діяльність, але яка, тим не менше, має значний вплив на політику.

Залежно від міри розвитку та співвідношення вертикальних (соціальна представленість) та горизонтальних (внутрішньополітична згуртованість) зв'язків виділяють *стабільну* демократичну еліту, основними ознаками якої є висока представленість та висока групова інтеграція; *плюралістична*, для якої характерна висока представленість та низька групова інтеграція; *владна*, якій притаманна низька представленість та висока групова інтеграція; *дезінтегрована*, обидва показники є досить низькими.

Система формування та змін політичних еліт

Соціально-політичний розвиток суспільства тісно пов'язаний із системою формування еліт і передбачає підвищення рівня його організованості. Будь-які владні відносини передбачають різну міру залученості членів суспільства до управління його життям, що зумовлюється неоднаковим володінням індивідами такими ресурсами, як сила, гроші, знання. Внаслідок цього, як зазначають сучасні дослідники, відбувається «селекція крайностей», на верху суспільно-політичної піраміди суспільства опиняються не найбільш видатні чи розумні, а найбільш пристосовані до нових умов особистості. В цих умовах особливого значення набувають критерії відбору, система формування і зміни політичної еліти, соціально-психологічні якості якої визначають якість життя всього суспільства.

Існуючі способи **рекрутування еліт** можуть бути описані як система ***гільдій (корпоративна) та антрепренерська (підприємницька система)***.

Система гільдій є одним із найдавніших способів поповнення рядів елітарної групи. Консервативність та традиційність, характерні для такого способу вливання «свіжої крові» у вищі ешелони влади, спричинює дуже низький рівень конкурентності при доборі нових кадрів, основна ставка робиться на вихідців цього вузького елітарного кола. Як наслідок, схильність до відтворення одного й того ж типу керівників, до надмірної бюрократизації, підміни формальних критеріїв відбору неформальними. Проте, ця система забезпечує передбачуваність політичного курсу, зваженість рішень та менший рівень ризику при їх прийнятті, меншу вірогідність внутрішніх конфліктів. Головними цінностями цієї системи є консенсус, гармонія і передбачуваність.

Особливу систему гільдій представляє номенклатурна система, породжена комуністичними режимами. Рекрутування за такої системи

здійснюється під пильним контролем партійних організацій. Основним критерієм відбору в ряди політичної еліти є приналежність до певного суспільного класу чи політичної партії.

Антрепренерська система орієнтована в першу чергу на особисті якості кандидата, в ній існує конкурсний підхід до заняття елітних позицій відповідно до його здібностей. Характерними рисами антрепренерської системи рекрутування еліт є її відкритість, можливість входження в елітарні кола представників будь-яких суспільних груп; невелика кількість формальних вимог та інституційних перешкод; широке коло експертів, до якого може входити весь електорат держави; висока конкурентність; важливість особистих якостей та індивідуальної активності; вміння знайти підтримку широкої аудиторії. Проте ця система не позбавлена певних недоліків: можлива слабка прогнозованість політики; ризик непрофесіоналізму в політиці, схильності до надмірного захоплення зовнішнім ефектом своїх вчинків, популізму.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте основні теорії політичного лідерства
2. Вкажіть особливості політичного лідерства
3. Охарактеризуйте типологію політичного лідерства
4. Охарактеризуйте особливості політичного лідерства в різних політичних системах
5. У чому полягає генеза ідей політичного елітизму
6. Вкажіть основні фактори існування політичної еліти
7. Охарактеризуйте систему формування та змін політичних еліт
8. Вкажіть сутнісні характеристики партисипативної теорії демократії.
9. Охарактеризуйте переваги та межі демократії участі.
10. Вкажіть значення компетентності та освіченості громадян у партисипативної демократії.
11. У чому полягає проблема забезпечення широкої участі громадян?
12. Охарактеризуйте громадську участь як один з базових елементів партисипативної демократії.

Тема 6 Теорії соціальних змін: однолінійна й мультилінійна еволюції. Чинники, що впливають на зміни

У світі, що глобалізується та швидко змінюється, зростає увага до концептуалізації сучасних трансформаційних процесів. Особлива актуальність цієї проблеми для нашої держави полягає в тому, що процес переходу від радянського авторитаризму до демократії відбувається саме у вигляді комплексної трансформації усіх сфер життя суспільства – а разом з тим, протягом останніх 27 років цей процес іде складно, суперечливо, неоднозначно, особливо в політичній сфері. З огляду на це, дослідження політичної

трансформації у її взаємозв'язку з трансформаційними процесами у цілому є важливим науковим і практичним завданням.

Виходячи із необхідності всебічного аналізу проблеми трансформації політичних систем, поняття «трансформація» доцільно розглядати у широкому контексті. Його осмислення здійснюється засобом побудови нерозривного, побудованого за принципом «від загального до особливого», типологічного ряду «трансформація – соціальна трансформація – політична трансформація – трансформація політичної системи».

Таке розуміння вимагає окремо зупинитись на розгляді типів трансформаційних процесів, відносно яких трансформація політичної системи виступає як «особливе» по відношенню до «загального». Це стосується у першу чергу поняття соціальної трансформації, що являє собою специфічний різновид соціальних процесів.

Соціальні процеси бувають *спрямованими та неспрямованими*. Спрямовані процеси можуть бути поступовими (*лінійними*) та *нелінійними*. Якщо вони проходять через подібну послідовність необхідних стадій, вони називаються *однолінійними* (односпрямованими). Якщо ж процеси проходять по кількох альтернативних траєкторіях, пропускають одні стадії, затримуються на інших або долають у своєму перебігу нетипові стадії, тоді вони називаються *мультилінійними*.

Протилежністю лінійних є процеси, які передбачають якісні стрибки або прориви після довгих періодів кількісного зростання, проходячи специфічні пороги. Такі процеси називаються нелінійними (наприклад, зміна суспільно-економічних формацій, за К. Марксом).

У свою чергу, неспрямовані процеси бувають *трьох типів*:

- одні мають випадковий, хаотичний характер;
- другі наслідують моделі, за яких стадії повторюються за типом замкненого циклу;
- в тому разі, якщо процеси подібні, але розрізняються за рівнем складності, слід вести мову про третю модель – спіралі або відкритого циклу.

Наступний важливий *критерій*, за яким розрізняються типи соціальних процесів, пов'язаний з рушійними силами, що криються за ними, з причинними факторами, що приводять їх до руху. Основне питання полягає в тому, чи знаходяться вони всередині самого процесу, чи діють ззовні. У першому випадку йдеться про «*ендогенний*» процес (з іманентною внутрішньою причиною), у другому – про «*екзогенний*» (із зовнішньою причиною). Ендогенні процеси розкривають потенційні можливості, властивості та тенденції, які містяться всередині реальності, що змінюється; екзогенні – реактивні й адаптивні – є відповіддю на виклик (стимул, тиск) ззовні. Поділ між екзогенними та ендогенними процесами визначається рівнем аналізу.

Нарешті, можна виділити *спонтанні та сплановані процеси*.

Перші виникають як приховані сукупності численних індивідуальних дій, викликаних різними особливими причинами і мотивами, що мають мало

спільного з процесами, які стали їх наслідком.

Другі ініціюються, контролюються і управляються владними структурами та найчастіше втілюються в життя через законодавчі акти.

Серед численних версій щодо причин та рушійних сил соціальних трансформацій виділяються **дві основні**.

Прибічники першої роблять акцент на **матеріальних процесах**, породжених жорстким технологічним, економічним, екологічним або біологічним тиском.

Представники другої вважають, що незалежну причинну роль відіграють ідеологія, релігія, етика тощо, тобто **ідеальні процеси**.

Зараз існує тенденція уникати такого поділу і розглядати причинність як взаємодію багатьох сил та факторів – матеріальних, ідеальних або якихось інших. До того ж жоден із них уже не кваліфікується як кінцева причина соціальних трансформацій.

Разом із цим, деякі соціальні процеси призводять до *фундаментальних нововведень* – виникнення абсолютно нових соціальних умов, станів суспільства, соціальних структур і т. ін. Відповідно, трансформація являє собою процес, що суттєво відрізняється від соціального *репродукування*. «Репродукування» є сукупністю процесів, які в результаті забезпечують пристосування суспільства до умов оточення при збереженні першого в практично незмінній формі. Репродукування знаходиться в центрі уваги класичного структурного функціоналізму, що виходить з таких передумов, як стабільність, соціальний порядок, гармонія, консенсус і рівновага. Розширене та звужене репродукування означають кількісне збільшення чи зменшення без фундаментальних якісних змін.

«**Трансформація**» має місце тоді, коли окрім кількісних спостерігаються і базові якісні зміни. Головні риси трансформації, що відрізняють її від інших форм соціальних змін (революції, реформ тощо), – це:

а) спрямованість на зміни не окремих сторін, а сутнісних рис, що визначають соціетальний тип суспільства;

б) поступовий та відносно мирний характер протікання;

в) незворотність, протяжність та глибина аномії, що обумовлюється випереджаючим розпадом старих суспільних інститутів порівняно зі створенням нових;

г) принципова залежність протікання і результатів процесу від діяльності й поведінки не лише правлячої верхівки, але й масових суспільних груп;

д) слабка керованість і передбачуваність процесу, важлива роль стихійних елементів розвитку, невизначеність його результатів.

Трансформація може означати і зміну структури, що супроводжується істотною модифікацією всієї сітки взаємозв'язків її елементів, і зміну функцій з важливою модифікацією в діях системи або поля. Такі зрушення торкаються основи соціальної реальності, трансформують її сутнісну якість. Трансформація – це «зміни чогось», а репродукція вказує в основному на «зміни всередині чогось».

Трансформаційні соціальні зміни становлять собою досить специфічний клас змін, що відбуваються, як правило, у кризові епохи, набувають по суті системних якостей і охоплюють усі сфери суспільства, всі його соціальні структури, діяльність усіх соціальних інститутів. Існуюча соціальна система втрачає сталість і стабільність, вступає в період нерівномірних взаємодій, починає відчувати внутрішні та зовнішні зміни, тиск, сума яких у певний момент перевищує припустимий для неї максимум напруги. В такому випадку різноманітність різноспрямованих змін та дій соціальних суб'єктів породжує масу випадкових наслідків, суттєво ускладнює траєкторію системи, а поведінка останньої стає непередбачуваною.

У багатогранну систему соціальних трансформацій входять зміни політичної та державної системи, перетворення централізовано керованої та планової економіки в економіку ринкового типу, поява нових соціальних прошарків (підприємців, фермерів, менеджерів тощо), виникнення нових правових механізмів соціального та державного регулювання, заміна старої ієрархії цінностей та життєвих орієнтацій на нові типи цінностей і стандарти поведінки, інтенсивна сакралізація суспільства, обумовлена зростанням ролі релігії та церкви, всезростаюча поляризація інтересів, соціальних позицій, політичних та соціокультурних настанов різних соціальних груп суспільства.

Соціальна трансформація виступає як обумовлена зовнішніми факторами та внутрішньою необхідністю поступова, не пов'язана зі зміною правлячої еліти, але в той же час радикальна та відносно швидка зміна соціальної природи суспільства, або його соціетального типу.

Рушійними силами цього процесу, на думку Т. Заславської, є, з одного боку, правляча еліта та прилегла до неї вища бюрократія, з другого – соціально зрілі, дієздатні та активні представники середніх прошарків. Інша частина суспільства впливає на його перетворення переважно через вибір своїх адаптаційно-поведінкових стратегій. У цілому процес соціальної трансформації на пострадянському просторі (в Україні зокрема) є скоріше ненаціленим, таким, який поєднує риси ендогенності та екзогенності, спонтанності та спланованості.

У модель націленої трансформації та в деякі версії теорії розвитку логічно вписується ідея прогресу. Щодо класичного структурного функціоналізму, то з ним ідея прогресу співвідноситься важко. Недоцільно говорити про те, що суспільство прогресує (стає кращим), якщо воно залишається стабільним. Класичний структурний функціоналізм ґрунтується на рівновазі соціальних систем.

Щодо дослідження глобальних змін у світовій науці спостерігається криза масштабних модернізаційних програм, з якими пов'язувалась історична місія капіталізму чи соціалізму. Жодна з них не мала своїм наслідком ліквідацію бідності, прямого або прихованого безробіття, злочинності, соціальної невпевненості в житті, незабезпеченості майбутнього. У зв'язку з цим починає домінувати точка зору, котра пропонує історію світових економічних, політичних та соціальних зрушень тлумачити як низку адаптацій, що не є спеціально орієнтованими на довгу перспективу. Провідні соціальні дослідники

вже ведуть мову про необхідність нової концептуалізації соціальних змін та навіть про необхідність зміни парадигми їх розгляду.

Для прикладу, одна із спроб такої нової концептуалізації належить французькому досліднику Алену Турену. Він вважає, що на сьогодні, по суті з 1960 – 1970-х рр., людство опинилось у черговій фазі суспільних трансформацій. Основною її рисою є занепад «волюнтаристських та мобілізуючих» держав. Виходячи з цього, сили трансформації стають за своєю природою економічними. Саме з цієї причини ортодоксальна політика ліберальної реорганізації в тій чи іншій формі домінує у всьому світі. Це не означає, боцімто світ став гомогенним і почав дотримуватись єдиної моделі, що являє собою «кінець історії» і заснована на поєднанні ринкової економіки, ліберальної демократії, культурної толерантності та десекуляризації. На думку А. Турена, хвиля лібералізму, що зуміла повалити «мобілізуючу» державу, не є прототипом конструювання іншої моделі суспільства. Вона є «змітаючою» фазою, тобто не є моделлю, оскільки ніякої «ліберальної» моделі суспільства не існує. Сутність світового процесу трансформації полягає в демонтажі всіх важелів управління, котрі застосовувались світом політики до економіки заради політичних чи економічних міркувань або в інтересах впливових лобі і номенклатури.

Значний інтерес становить розгляд **соціальної трансформації** у розрізі трансформації основних сфер життя суспільства – політичної, економічної, культурної. Поняття «соціальна трансформація» виступає як більш загальне по відношенню до поняття «політична трансформація». Соціальна система складається з елементів (сфер), найважливішими з яких є економічна, культурна, політична. Відповідно, процес соціальної трансформації включає як свої складові економічні, культурні та політичні трансформації.

Марксизм трактував всі культурні та політичні трансформації як наслідок економічного розвитку. На сьогодні домінуючою є думка про те, що різні сфери життя суспільства перебувають у складних відносинах взаємозв'язку, причому в цьому ансамблі політична сфера посідає домінуюче становище. Історія показує, що перетворення соціуму можуть мати причиною як економічні (промисловий переворот чи комп'ютерна революція), так і культурні (експансія нової ідеології) чи політичні (зміна політичного статусу території) чинники.

Виходячи з досвіду трансформаційних процесів останнього історичного періоду, можливо стверджувати, що їх змістом є процес модернізації, тобто переведення «традиційного» суспільства у «сучасне». При цьому виходимо саме із сучасного розуміння модернізації не як лінійного, однозначно позитивного, заснованого на ідеї прогресу явища, а як процесу, який постійно супроводжують конфліктні і кризові явища.

Відповідно, стисло спробуємо проаналізувати соціальну трансформацію у розрізі структурних елементів соціальної системи. В **економічній сфері трансформація** при всіх конкретних історичних, географічних і т. п. контекстних особливостях має ряд спільних рис. Загалом їх можна звести до появи та розвитку товарного виробництва й вільного ринку або принаймні

окремих ознак названих феноменів. Насамперед формується вільний ринок споживчих товарів; згодом, з подальшим наростанням трансформаційних процесів, формуються ринок робочої сили, фондовий ринок і так далі, аж до появи «віртуальних» ринків – ф'ючерсного і т. ін. Як би конкретно не проходив процес трансформації економічної підсистеми, можна твердити, що вектор його є одним і тим самим. Ідеологія капіталістичної модернізації вважає економічну мотивацію головною та спільною для всіх людей, незалежно від їхніх культурних чи будь-яких інших особливостей. Таким чином ідея економічної вигоди починає проникати в усі сфери людського життя. У самій економіці це тягне за собою різке зростання особистої ініціативи, остаточну інституціоналізацію приватної власності, в тому числі на землю та інформацію. А це, у свою чергу, має своїм наслідком формування ринку як максимально деперсоніфікованого (дегуманізованого) посередника у розподілі соціальних цінностей, який керується єдино економічними критеріями у здійсненні цієї функції.

У **трансформації культурної сфери** проходять подібні за змістом процеси, що із загальнофілософської точки зору можуть бути редуковані до зростання ролі індивіда. Починає розмиватись характерна для традиційного суспільства ієрархічна структура різних референтних груп, належність особи до яких є спадковою та довічною. Вихід не лише з сім'ї чи сільської громади, але й вихід індивіда внаслідок свідомого акту з власної нації, зміна національної самоідентифікації індивіда (нерідко кілька разів за своє життя) стає більш-менш звичним явищем. Подібним чином і релігійна належність відіграє для індивіда дедалі меншу роль, не дивлячись на те, що позірні ознаки релігійності суспільства можуть залишатися сталими або навіть наростати. Іншими словами, етнічна та релігійна самоідентифікації перестають відігравати роль самоцінної мотивації для поведінки як індивідів, так і груп.

У **політичній сфері модернізація** виявляється насамперед через реальне визнання народу єдиним джерелом політичної влади. Трансформаційні процеси здійснюються у напрямках формування системи влади на правовій основі; забезпечення законодавчого, конституційного розвитку країни; вдосконалення системи виборів; створення інституту парламентаризму; реформування судової системи; формування інституту місцевого самоврядування; створення партійної системи і розвитку політичного плюралізму; функціонування незалежних засобів масової інформації; формування нової політичної еліти тощо.

Таким чином, сумуючи, можна зазначити наступне.

По-перше, політична трансформація, як правило, виступає ознакою завершення трансформаційних процесів у інших сферах життя суспільства. Навіть у тих випадках, коли політична трансформація є причиною змін в інших сферах життя суспільства (так буває, наприклад, коли вона є вимушеною, тобто коли цей процес викликаний не внутрішніми, а зовнішніми чинниками), можна вести мову про найбільшу ймовірність трансформаційних змін усього суспільства. У цей же час економічні та ідеологічні зрушення можуть відносно довго відбуватися незалежно, практично не впливаючи на

політичну сферу.

По-друге особлива роль політичних трансформацій пояснюється тим, що саме в їх процесі продукуються управлінські рішення, як правило у вигляді нормативних актів, які регулюють найважливіші аспекти усього суспільного життя і є обов'язковими до виконання, оскільки вони підкріплені державним примусом.

По-третє, у випадку, коли йдеться про органічний еволюційний перехід від традиційного суспільства до сучасного, наприклад у Північно-Західній Європі XVI-XVIIIст., політична трансформація є результатом глибоких, фундаментальних зрушень у соціально-груповій структурі суспільства, у сфері економіки і духовності. Суспільства, де політична трансформація стала результуючим вектором глибоких соціальних змін, продемонстрували решті світу бурхливий розвиток та різко вирвалися уперед у сфері технології.

Таким чином у сучасному світі соціальна трансформація є засобом модернізації у відповідь на зовнішній виклик. При цьому глобалізація світу, а також всезростаюча інтегративна єдність всередині суспільних систем робить неможливими перетворення одних соціальних підсистем окремо від інших. Відповідно, соціальна трансформація неминуче передбачає як свою складову політичну трансформацію, а та, у свою чергу – зміни як в елементному складі, так і в структурі політичної системи. Політична система, щоб стати інструментом трансформації суспільства, неодмінно мусить трансформуватися сама.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте поняття соціальних змін
2. Охарактеризуйте модернізацію як специфічний різновид соціальної інновації
3. Вкажіть методологію вивчення соціальних процесів
4. Охарактеризуйте системну модель та модель поля як дві досить різні методології соціальних процесів
5. Охарактеризуйте такі поняття як – біфуркація, аттрактор, ентропія, дисипація, флуктуація.
6. Головною ознакою виходу системи зі стану рівноваги є збільшення в ній ентропійних показників – чому?
7. Коли система виявляється у полі дії аттрактора, то як вона розвивається?
8. В точці біфуркації перед системою відкривається багато шляхів її подальшого розвитку – чому?
9. Яку роль грають аттрактори в синергетичній парадигмі?
10. Що відрізняє синергетичну теорію та нелінійні системи від класичної соціології з її лінійними системами?

Тема 7 Системи соціальної стратифікації. Бідність і нерівність. Види бідності. Соціальна мобільність

Для правильного розуміння життєдіяльності суспільства велике значення має його соціальна структура. Це сукупність соціальних спільностей, класів, націй, соціальних груп, прошарків. тощо. Кожна з цих спільностей має свої об'єктивні й суб'єктивні чинники утворення та функціонування. Почати необхідно з того, що центральною категорією стратифікації є клас, який розуміється в двох сенсах, – широкому і вузькому.

У широкому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, які володіють або не володіють засобами виробництва, які займають певне місце в системі суспільного розподілу праці і характеризуються специфічним способом отримання доходу. У вузькому значенні клас – будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, що відрізняється від інших доходом, освітою, владою і престижем. Згідно з вузьким трактуванням, класів не було ні при рабовласництві, ні при феодалізмі. Вони з'явилися тільки при капіталізмі і знаменують собою перехід від закритого до відкритого суспільства.

Це найбільш масові й безпосередньо пов'язані з процесом виробництва групи людей, що різняться між собою:

- за своїм місцем в історично означеній системі виробництва;
- за відношенням до засобів виробництва (основний критерій);
- за роллю в суспільній організації, а також методами і формами розподілу національного продукту.

Класи виникли на тому етапі розвитку суспільства, коли у виробництві з'явився додатковий продукт і можливість його відчуження. Поява антагоністичних класів породила класову боротьбу, яка приводила до соціальних революцій. У філософії поряд з теорією класів і класової боротьби розробляється теорія стратифікації, тобто поділу суспільства на окремі соціальні групи (страти), і теорія формування середнього класу на основі демократичної приватизації власності, яка повинна забезпечувати єдність та гармонію суспільних сил.

Важливим елементом соціальної структури є також нація. Нація — це сукупність людей, яка історично склалася на основі певного етносу (етносів), має свою територію, мову, побут, традиції і звичаї, психічний склад і пов'язана сталими економічними зв'язками. Нація є основою державності. Боротьба за суверенітет, за встановлення своєї державності приводить до національно-визвольної боротьби. Існують дві тенденції у вирішенні національного питання – тенденція консолідації (об'єднання) націй і тенденція національного визначення. На даному етапі перемагає друга тенденція.

Далі підкреслити, що в сучасному суспільстві відбувається розпилювання власності – домінує акціонерна власність. З'явився найманий шар професійних управлінців – менеджерів, який відтісняє традиційний клас власників. Поняття «менеджерська революція», що з'явилося завдяки Дж. Бернхайму в середині ХХ століття, відображає нову реальність – «розщеплювання атома» власності,

зникнення класів в старому розумінні, вихід на історичну арену невласників (адже менеджери – особи найманої праці) як провідного класу або страти сучасного суспільства.

Соціальна стратифікація – це система, за допомогою якої суспільство розподіляє категорії людей за ієрархією. Вона базується на наступних принципах

1. Соціальна стратифікація – це особливість суспільства, а не просто відображення індивідуальних відмінностей. Соціальна стратифікація зберігається із покоління в покоління.

2. Соціальна стратифікація універсальна, але мінлива. Соціальна стратифікація повсюдна. Але в чому і наскільки люди нерівні, залежить від конкретного суспільства. У одному випадку це обумовлено престижем, в іншому багатством або владою. Крім того, в одних суспільствах наголошується більша нерівність, а в інших менша.

3. Соціальна стратифікація припускає не тільки нерівність, але і певні переконання. Будь-яка система нерівності не тільки дає деяким людям більше переваг, ніж іншим, але і визначає такий порядок як справедливий. Суспільства розрізняються і тим, в чому полягає нерівність людей, і поясненнями того, чому ж люди вимушені займати неоднакове положення.

В основі теорії стратифікації лежать об'єднання людей у групи і протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: владним, майновим, професійним, освітянським і т. ін. При цьому пропонуються різні критерії стратифікації. Німецький соціолог Ральф Дарендорф поділяє все сучасне суспільство на тих, хто керує, і тих, ким керують. У свою чергу, керівників поділяє на дві підгрупи: керівників-власників і керівників-невласників – бюрократів, менеджерів. Група, якою керують, є теж різнорідною. У ній можна виділити, якнайменше, дві підгрупи: вищу – «робітничу аристократію» і нижчу – низькокваліфікованих робітників. Між цими двома соціальними групами знаходиться проміжний «новий середній клас» – продукт асиміляції робітничої аристократії і службовців з пануючим класом – керівниками.

Американський соціолог Б. Барбер провів стратифікацію суспільства за шістьма показниками:

- 1) престиж, професія, влада, могутність;
- 2) дохід або багатство;
- 3) освіта і знання;
- 4) релігійна й ритуальна чистота;
- 5) положення родичів;
- 6) етнічна належність.

Французький соціолог А. Турен вважає, що в сучасному суспільстві соціальна диференціація відбувається не за відношенням до власності, престижу, влади, етносу, а за доступом до інформації. Панівне положення займають ті люди, що мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Далі розглянути стратифікацію в історичному контексті – закриті форми: рабство, касты і стани, підкресливши, що закрита система – соціальна

стратифікація, заснована на приписуваному соціальному положенні, тобто на походженні. Вірогідність соціальної мобільності, заснованої на індивідуальних досягненнях, незначна або взагалі відсутня. Сільське господарство диктує збереження протягом життя людини встановленого порядку, створеного закритими системами. Але індустріальне виробництво залежить від розвитку таланту людей, що приводить до утворення класової системи – соціальної стратифікації, заснованої як на походженні людини, так і на індивідуальних досягненнях. Підкреслити, що індустріальні суспільства рухаються до меритократії – соціальної стратифікації, заснованої на особистих заслугах. Звичайно, закриті системи влаштовані так, що людський потенціал витрачається даремно, але вони відрізняються високим ступенем впорядкованості. І тут криється відповідь на важливе питання: чому індустріальні і постіндустріальні суспільства зберігають деякі особливості закритих (наприклад, право спадкоємства станів), не стаючи меритократіями. Це пов'язано з тим, що інакше знижується значущість сім'ї і інших соціальних груп. Врешті-решт, економічна ефективність – ще далеко не все. Хотіли б ми оцінювати членів своєї сім'ї виключно по їх роботі? Думається, ні. Отже, класові системи, що існують в країнах з високим рівнем доходів, поступово стають меритократіями. Так підвищується їх ефективність і продуктивність праці, але зберігаються елементи закритого суспільства, що дозволяють підтримувати порядок і соціальну єдність.

Почати необхідно з того, що між двома полюсами класової стратифікації – дуже багатими і дуже бідними, які складають від загальної чисельності населення приблизно однакову частку, розташована та частина населення, яку прийнято називати середнім класом. У індустріально розвинених країнах він складає більшість населення – від 60 до 80%. Середній клас – унікальне явище в світовій історії. Скажімо так: його не було впродовж всієї історії людства. Він з'явився лише в ХХ столітті. У суспільстві він виконує специфічну функцію. Середній клас – стабілізатор суспільства. Чим він більший, тим менше вірогідність того, що суспільство стрясатимуть революції, міжнаціональні конфлікти, соціальні катаклізми.

Середній клас – найширший споживчий ринок для дрібного і середнього бізнесу. Чим численніший цей клас, тим впевненіше стоїть на ногах малий бізнес. Як правило, в середній клас входять ті, хто володіє економічною незалежністю, тобто має підприємство, фірму, офіс, приватну практику, свою справу, а також учені, священики, лікарі, адвокати, середні менеджери – соціальний хребет суспільства.

Далі розглянути нерівність і бідність як поняття, тісно пов'язані з соціальною стратифікацією. Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами або верствами населення. Основним вимірником нерівності виступає кількість ліквідних цінностей. Цю функцію зазвичай виконують гроші.

Якщо нерівність представити уявляти у вигляді шкали, то на одному її

полюсі опиняться ті, хто володіє найбільшою (багаті), а на іншому – найменшою (бідні) кількістю благ.

Таким чином, бідність – це економічний і соціокультурний стан людей, які мають мінімальну кількість ліквідних цінностей і обмежений доступ до соціальних благ.

Бідність – це не лише мінімальний дохід, але й особливий образ і стиль життя, що передаються із покоління в покоління, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія. Тому соціологи говорять про бідність як особливу субкультуру.

Далі відзначити, що універсальним вимірником нерівності в сучасному суспільстві виступають гроші. Їх кількість визначає місце індивіда або сім'ї в соціальній стратифікації. Багатство – сукупність цінностей, які обов'язково ліквідні.

Розрізняють «старих багатих» і «нових багатих». Перші накопичували статок десятиріччями і навіть сторіччями, передаючи його з покоління в покоління. Другі створили своє благополуччя в лічені роки і не встигли перевірити міцність свого статку часом.

Потім проаналізувати такі вимірники нерівності як дохід. Доходом називають будь-яку суму грошей, отриманих у вигляді зарплати, пенсій, ренти, допомоги, аліментів, гонорарів тощо. Порівняйте величини найнижчого і найвищого доходів в даній країні і аналіз частки сімейного доходу, що витрачається на харчування (багаті платять за продовольство всього 5-7%. Чим бідніше індивід, тим більша частка доходу витрачається у нього на харчування, і навпаки).

Розглядаючи це питання, потрібно зважати на те, що якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність стосується тільки частини населення.

Масштабом бідності називають частку населення країни (зазвичай виражену у відсотках), що проживає у офіційної межі або порогу бідності. Для позначення масштабу бідності застосовуються також терміни «рівень бідності», «межі бідності» і «коефіцієнт бідності».

Поріг бідності – це сума грошей, офіційно встановлена як мінімальний дохід, завдяки якому індивід або сім'я в змозі придбати продукти харчування, одяг і житло. Його також називають «рівнем бідності». У Україні він отримав додаткову назву – прожитковий мінімум.

Далі уточнити категорії: абсолютна бідність – це такий стан, при якому індивід на свій дохід не здатний задовольнити навіть базисні потреби в їжі, житлі, одязі, теплі, або здатний задовольнити тільки мінімальні потреби, що забезпечують біологічну виживаність. Чисельним критерієм виступає поріг бідності (прожитковий мінімум). Під відносною бідністю розуміється неможливість підтримувати певний рівень життя, або деякий стандарт життя, прийнятий в даному суспільстві. Відносна бідність показує наскільки ви бідні порівняно з іншими людьми. Вона є порівняльною характеристикою в двох сенсах.

По-перше, вона показує, що ви бідні щодо достатку, яким володіють інші члени суспільства, які не вважаються бідними. Перше значення відносної бідності полягає в порівнянні однієї страти з іншими стратами або шарами. По-друге, вона показує, що ви бідні щодо деякого стандарту життя, наприклад стандарту гідного життя.

Особливо підкреслити, що межі абсолютної і відносної бідності не збігаються. У суспільстві може бути ліквідована абсолютна бідність, але завжди збережеться відносна. Адже нерівність – незмінний супутник складних суспільств. Відносна бідність, таким чином, зберігається навіть тоді, коли стандарти життя всіх шарів суспільства підвищилися.

Необхідно розглянути так званий андерклас, тобто буквально неклас, або прошарок, який стоїть нижче за всі класи, – жебраків. Жебраком є людина, що живе подаянням, збирає милостиню. У соціологічному сенсі жебраки – це люди, здатні задовольняти тільки фізичні потреби, що забезпечують лише біологічне виживання.

Але не всіх, хто живе в абсолютній бідності слід називати жебраками. Бідні живуть або на заробіток, або на пенсії і допомогу, але вони не старцюють. До жебраків треба відносити ту категорію, що живе в бідності і заробляє на життя подаянням і милостинею.

Далі розглянути поняття соціальної мобільності, яке було введене П. Сорокіним. Соціальна мобільність означає переміщення індивідів і груп з одних соціальних шарів, спільнот, страт в інші, що пов'язане із зміною положення індивіда або групи в системі соціальної стратифікації. Можливості і динаміка соціальної мобільності розрізняються в різних історичних умовах. До каналів, або «ліфтів», соціальній мобільності П.Сорокин відносить наступні соціальні інститути: армію, церкву, освітні інститути, сім'ю, політичні і професійні організації, засоби масової інформації тощо.

Аналізуючи варіанти соціальної мобільності (індивідуальна і колективна; вертикальна і горизонтальна; внутрішньопоколінна і міжпоколінна), необхідно підкреслити, що інтрагенераційна (в рамках одного покоління) мобільність порівнює положення, досягнуті одним і тим же індивідом в різні моменти впродовж його або її життя (як правило, мається на увазі трудова біографія, а значить, службова кар'єра). Тому деякі дослідники вважають за краще називати її «професійною мобільністю, або мобільністю робочої сили, тому що зазвичай вона пов'язана з родом занять, а не з суспільним положенням, яке нею визначається». Таким чином, внутрішньопоколінна мобільність означає те, що чоловік змінює положення в стратифікаційній системі впродовж свого життя. Інтергенераційна (між поколіннями) мобільність порівнює нинішнє положення індивіда з положеннями його батьків, тобто позначає зміну соціального статусу сина в порівнянні з соціальною позицією його отця.

Далі детальніше розглянути вертикальну і горизонтальну мобільності. Строго кажучи, лише перша з них відноситься до соціальної мобільності як такої, тобто до підвищення або пониження статусу в межах стратифікаційної системи. Горизонтальна ж мобільність має відношення до таких змін в

соціальної позиції, коли суб'єкт її залишається в межах однієї і тієї ж страти. Вертикальна мобільність у свою чергу підрозділяється на висхідну і низхідну.

Далі відзначити, що індивід може здійснювати своє сходження на піраміду соціальних статусів завдяки власним зусиллям і особистим досягненням. Це індивідуальна мобільність. Якщо ж мобільність відбувається тоді, коли знижується або підвищується статус цілого класу, стану, касти, то це групова мобільність. Причинами групової мобільності є соціальні революції, іноземні інтервенції, міждержавні війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, селянські повстання, боротьба аристократичних родів, створення імперій.

І на закінчення провести розмежування між соціальною і географічною мобільністю. Міграція – це переселення людей з країни в країну, з одного району в інший, з міста в село і назад. Іншими словами, це територіальні переміщення. Вони бувають сезонними, залежними від пори року, і маятниковими, тобто регулярними переміщеннями. Розрізняють також імміграцію і еміграцію. Міграція – переміщення населення всередині однієї країни. Еміграція – виїзд за межі країни на тривалий термін або постійне проживання. Імміграція – в'їзд до країни на постійний термін або на тривале проживання.

Таким чином, міграція відноситься до переміщень людей в географічному просторі і не має якогось особливого відношення до соціальної мобільності, яка описує пересування суб'єктів в соціальному просторі. Хоча певний зв'язок і взаємний вплив між ними, звичайно, є. Так, підвищивши свій економічний статус (тобто отримавши в своє розпорядження більше коштів), людина може змінити місце свого постійного мешкання, переїхати в іншу квартиру, престижний район або навіть місто.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте соціальну спільноту, її ознаки.
2. Вкажіть принципи та показники соціальної стратифікації.
3. Охарактеризуйте стратифікацію в історичному контексті.
4. Охарактеризуйте бідність як економічний і соціокультурний стан людей.
5. Проаналізуйте такі вимірники нерівності як дохід, масштаб бідності, поріг бідності.
6. Охарактеризуйте андерклас.
7. Розгляньте вертикальну і горизонтальну мобільності.
8. Розмежуйте соціальну і географічну мобільність.

Тема 8 Групи і організації. Бюрократія та олігархія. Неолігархічні організації

Види асоціацій. Первинні і вторинні групи

Спілкування, взаємодія та політична діяльність людей здійснюються в різноманітних групах. Якою б значною не була роль лідера в політичних процесах, він завжди опирається на підтримку послідовників, об'єднаних певною політичною ідеєю чи інтересами в політичну групу. В свою чергу, вплив суспільства на особистість здійснюється через малу групу, в яку включений індивід.

Малі групи – це досить стійкі об'єднання людей, пов'язаних спільними інтересами. Ще Т. Гоббс в «Левіафані» дав перше тлумачення групи як «...певного числа людей, спільним інтересом чи спільною справою» і виокремив групи – упорядковані і неупорядковані, політичні, приватні та ін.

Виникнення малих та великих політичних груп у суспільстві обумовлено необхідністю взаємодії заради досягнення конкретних цілей та інтересів в площині політичного життя. Найбільш загальним поняттям, що дозволяє розглядати проблематику малих та великих груп в політиці (об'єднань, партій, рухів) є політична організація.

З точки зору психології, політична організація, на відміну від звичайних соціальних груп, що виникають стихійно і основою існування якої лежать неформальні, міжособистісні стосунки, основою політичної організації є формалізована структура взаємостосунків між її членами. Найбільш характерними рисами політичної організації є:

- високий рівень формалізації взаємостосунків;
- чіткий розподіл ролей і функцій;
- чітка субординація відносин по вісі «лідер – підлеглі»;
- наявність спеціалізованого апарату функціонерів, що пройшли спеціальну підготовку.

Політична організація являє собою політичну групу, створену для реалізації певного суспільно-політичного групового інтересу. Слід зауважити, що справжній груповий інтерес, групова мета може не збігатися із заявленою метою діяльності організації. Справжня мета та інтереси політичної організації можуть бути виявлені на підставі вивчення інформації про її діяльність, структуру, тактику та технологію.

Для забезпечення ефективності реалізації цих інтересів політична організація залучає до своєї структури фахових політиків та спеціалістів допоміжних напрямків: економістів, юристів, істориків, психологів та ін.

Основними принципами політичної організації (ПО) є:

- ПО існує для здійснення успішної діяльності;
- ПО повинна опиратися на реально існуючий суспільний груповий інтерес (інтерес електорату);
- Електорат ПО повинен складати достатньо представницьку частину суспільства;

- ПО повинна бути ефективною, результати діяльності для учасників мають перевищувати витрати;
- Доцентрова складова інтересів ПО має перевищувати відцентрову;
- ПО має бути адаптивною та керованою, ефективно реагувати на зміни внутрішньої та зовнішньої ситуації.

Політична організація, розширюючись і структуруючись, може перерости із любительського або таємного політичного гуртка в організований політичний рух, який об'єднує організації, що притримуються спільних ідей і мають спільні цілі. Пізніше з руху виокремлюються, набуваючи інституційного оформлення, партії.

Політичні рухи являють собою соціально-психологічні феномени, які проявляються в об'єднанні людей на основі спільних функціональних психологічних характеристик та усвідомленні певною спільнотою соціальних проблем, що стоять перед нею. Політичні рухи виникають за умов неможливості задоволення частини громадян своїх економічних, культурних, політичних чи інших потреб, що зумовлює появу незадоволення, фрустрацію та переключення психічної енергії на боротьбу зі справжніми чи уявними перепонами.

Участь в організації виконує для її учасників певні психологічні функції: пізнавальну, інструментальну та ідеологічну. Вступ в політичну організацію обумовлений проявом однієї з чотирьох груп мотивів: емоційно-афективної; ціннісно-раціональної; традиційної; раціонально-навмисної.

Політична партія – це авангардна частина політичного руху, що виконує сугестивну та організуючу роль, демонструючи зразки політичних дій, спрямованих на політичну та соціальну мобілізацію. Розглядаючи психологічні механізми функціонування партій, можна зробити висновок, що партія виступає в ролі колективного вождя, організатора і агітатора. Поєднання цих ролей робить партію особливим органом психологічного управління.

Типології малих груп в політиці

Екстравертовані: спрямовані на здійснення впливу на електорат, захоплення влади, розподіл посад; Інтровертовані: просвіта членів групи, удосконалення дисципліни.

Рівень згуртованості: гомогенні – згуртовані на основі спільності інтересів, цілей і дій (хунта, кліки). Гетерогенні: багатопартійні парламенти;

Проникність: проникні – політичний гурток. Напівпроникні: політична партія. Непроникні: групи змовників.

Цілі: інструментальні – ставлять реальні політичні цілі. Експресивні: спрямовані на формування сприятливого внутрішнього психологічного клімату (невеликі опозиційні групи). Функціональні: здійснення певних соціально-політичних функцій (коаліція більшості в парламенті). Дисфункціональні: орієнтовані на порушення якихось функцій (опозиційна фракція, революціонери).

Групова свідомість. Група «Ми». Наявність спільних політичних

переконань, концепцій, переживань та їх ідеалізація. Група «Вони». Відмінні політичні переконання, установка та їх демонізація.

Внутрішня структура. Формальні. Чіткий статус членів визначається законом чи традицією. Неформальні. Статус членів визначається лише особистими якостями членів групи.

Форма зв'язку. Первинні. Безпосередній психологічний контакт членів групи. Опосередковані. Каналами спілкування є складні комунікативні зв'язки.

Значимість членства. Групи присутності. Конкретна група, членом якої є людина. Референтні групи. Група, за законами якої людина прагне жити, навіть не будучи її членом. Негативно референтні групи. Група, за законами якої людина жити не хоче.

Тривалість існування. Короткотривалі. Виникають для створення конкретного результату (передвиборчий штаб). Довготривалі. Спрямовані на досягнення довгострокових цілей.

Спосіб прийняття групових рішень. Авторитарні Група: слабо бере участь в обговоренні проблем і прийняття рішень. Демократичні. До процесу прийняття рішень активно залучаються члени групи. Охлократичні. Прийняття рішень залежить від випадкових чинників (настроїв членів групи, зовнішніх умов).

Формування груп в політиці

Багато численні дослідження дозволяють виокремити п'ять основних етапів процесу формування і розвитку політичних груп. Цікавим є і те, що саме ці етапи виокремлюються в більшості інструкцій по розбудові партійних груп в партіях різноманітних орієнтацій в різних країнах.

Етап «номінальної групи» – випадково, в добровільному або добровільно-примусовому порядку підбирається певна кількість людей, що бажають (або просто згодні) займатися політичною діяльністю. Основною функцією даного етапу є знайомство через дискусії на загальнополітичні теми, підписання звернень, меморандумів, маніфестів.

Етап «асоційованої групи» – виникають первинні зв'язки, асоціації між членами групи та тією діяльністю, якою вони збираються займатися. З'являються перші формальні ознаки організації – назва, голова, секретар та ін.

Етап «кооперативної групи» – виникає певна єдність цілей, інтересів, дій, з'являються перші спільні групові переживання. До формального розподілу ролей додаються неформальні взаємовідносини в групах.

Етап «корпоративної групи» – в групі складається досить стійка спільність інтересів, цілей, дій, групових переживань. З'являються ознаки психологічної єдності (інтелектуальна, емоційна, вольова). Проте можливий прояв групового егоїзму та індивідуалізму, протистояння всередині самої політичної структури.

Етап «колективу» – вищий рівень усвідомлення спільності інтересів, цілей та максимальною консолідацією дій, групових переживань. Основною характеристикою виступає домінування про соціальних цілей. Колектив не

буває самодостатнім, його члени розглядають себе і свою групу як інструмент суспільного розвитку.

Етапи розвитку політичних рухів (за Е. Вятром)

Створення передумов руху – незадоволення існуючим станом справ у суспільстві, або потреба в діях заради укріплення існуючого положення. При виникненні рухів спонтанно, «знизу», головну роль відіграють неформальні контакти, дискусії між громадянами з приводу актуальної проблеми. Проте політичний рух може виникнути за ініціативою центрів політичної чи економічної влади. В такому випадку використовуються пропагандистський вплив та рекрутування прихильників.

Стадія артикуляції прагнень – вироблення програм, виступи лідерів, формулювання цілей і завдань.

Стадія агітації – залучення нових учасників і прихильників, укріплення позицій в суспільстві; пропаганда можливості і реальності вирішення існуючих проблем.

Стадія розвинутої політичної діяльності – концентрація на спробах втілення в життя програми руху – шляхом боротьби за владу або тиску на неї.

Стадія затухання політичного руху – настає неодмінно і пов'язана із досягненням цілей або визнанням їх недосяжними.

Феномен «команди» в політиці

Феномен «команди» в політиці вперше був описаний М. Вебером в рамках вивчення західних демократій. В своїй роботі «Політика як покликання і професія» він відзначив, що західні демократії розглядають державу як постачальника постів і посад для соратників переможця виборчих перегонів (президента чи партії). У США на цьому базується принцип spoils system – наділення федеральними посадами «свити кандидата-переможця». Також він відзначив, що впливу «команд» все більше протистоїть бюрократизація держави – поява професійного прошарку незалежних від результатів виборів чиновників, що породжує небезпеку корупції, що ставить під загрозу чисто технічну ефективність державного апарату.

Виокремлюють декілька типів безпосередніх команд лідерів, що сформувались на різних основах:

- команда, що будується на основі родоплемінного принципу; основна характеристика – відносна рівність лідера з іншими членами команди (приклад: вікінги);
- команда, що будується на основі «опричнини»; оснований на необхідності руйнування попередньої однорідності держави і суспільства (приклад: Іван Грозний);
- команда, що будується на основі «компанії»; значення набувають особисті якості членів команди (приклад: Петро І);
- команда, що будується на основі фаворитизму (приклад: Катерина ІІ);
- команда, що будується на основі неформальних стосунків типу

«негласного комітету» – дружнього гуртка, що виконує консультативні функції при лідері (приклад: Олександр І); часом носять психотерапевтичну роль, дозволяючи лідеру «виговоритися»;

- команда, що будується як «міністерство талантів»; (приклад: команда Наполеона);

- команда, що будується на основі якогось таємного співтовариства; (приклад: тимчасовий уряд в Росії початку ХХ ст.; в Кампучії Пол Пот і його розпорядження виходили під підписом «Організація»);

- команда як політичний і особистий мізковий трест; (приклад: Дж. Кеннеді, який запропонував поділ команд на три типи:

- 1) команда – кадровий кістяк управління державою;
- 2) команда особистої політичної та інтелектуальної обслуги;
- 3) команда друзів).

М. Вебер про бюрократію

М. Вебер відзначає, що деяка кількість бюрократичних організацій існувало і у великих традиційних суспільствах. Наприклад, в імператорському Китаї малося бюрократичне чиновництво, яке відповідало за всі дії уряду. Одним з основних типів бюрократії в традиційному суспільстві була армія. Однак тільки в сучасну епоху бюрократії розвинулися в повній мірі і присутні майже в усіх сферах суспільного життя. Для з'ясування походження і природи розростання бюрократичних організацій Вебер створює ідеальний тип бюрократії. Тут термін «ідеальний» відноситься не до найбільш бажаної, а до «чистій формі» бюрократичної організації. Ідеальний тип - це абстрактне опис, в ньому лише посилюються деякі риси, властиві реальним випадкам, для виділення найбільш істотних їх характеристик.

Існує чітко визначена ієрархія влади, при якій завдання в організації розподіляються як «службові обов'язки». Бюрократія має вигляд піраміди, в якій положення, що означає вищу владу, відповідає вершині. Існує «ланцюжок управління» від вершини до основи, яка дозволяє приймати скоординовані рішення. Кожен більш високий шар керує і контролює шар, на щабель нижче його в ієрархії.

Встановлені правила визначають поведінку посадових осіб на всіх рівнях організації. Це зовсім не означає, що бюрократичні обов'язки є рутинною справою. Чим вище пост, тим більше число випадків повинні охоплювати відповідні правила, і тим більше гнучкості потрібно при їх інтерпретації.

Посадові особи зайняті повний робочий день і отримують посадовий оклад. Кожне робоче місце в ієрархії увазі пов'язану з ним чітко визначену і фіксовану заробітну плату. Від індивіда очікується, що він буде робити кар'єру в організації. Просування може відбуватися на основі здібностей, старшинства або суміші того й іншого.

Існує поділ між обов'язками посадової особи всередині організації та його життям поза нею. «Приватне життя» посадової особи відрізняється від його діяльності на робочому місці, а також фізично відокремлена від місця

роботи.

Ніхто з членів організації не володіє матеріальними ресурсами, якими розпоряджається. Згідно з Вебером, з розвитком бюрократії працівники відділяються від контролю над засобами виробництва. У традиційних громадах фермери і ремісники зазвичай мали можливість управляти процесами виробництва і володіли використовуваними у виробництві інструментами та інвентарем. У бюрократією посадові особи не володіють тими офісами, в яких вони працюють, конторським столами, за якими сидять, або офісним обладнанням, яке використовують.

Ефективність бюрократії

На думку Вебера, сучасна бюрократія є високоефективним способом організації великих кількостей людей. Бюрократичні процедури можуть якимось чином обмежувати ініціативу, але вони при цьому забезпечують прийняття рішень згідно загальному критерію, а не за особистим сваволі і капризу.

Підготовка посадових осіб для того, щоб вони стали фахівцями в тій області, до якої належать їх службові обов'язки, відсікає «талановитих аматорів», але забезпечує належний рівень загальної компетентності.

Те, що на офіційних посадах вимагається зайнятість протягом повного робочого дня і надається посадовий оклад, зменшує, хоча і не усуває повністю, можливість корупції. Традиційні системи влади значною мірою ґрунтувалися на тому, що ми називаємо сьогодні «практикою корупції». Чиновники використовували своє становище, наприклад, щоб обкладати даниною тих, ким вони керували, і привласнювати більшу частину грошей собі.

Оцінка діяльності шляхом перевірок або інших відкритих засобів знижує, хоча й не усуває повністю, можливість отримання посад на основі особистих уподобань чи родинних зв'язків.

Вебер вважає, що чим ближче організація до ідеального типу бюрократії, тим більше ефективно вона буде справлятися із завданнями, для вирішення яких була створена. Він часто порівнював бюрократії зі складними механізмами. Тим не менш, він визнавав, що бюрократія породжує проблему «канцелярщини», і допускав, що багато бюрократичні процедури стомлюючі і дають мало можливостей для застосування творчих здібностей. Бюрократична рутина і влада чиновників в нашому житті стають ціною, яку ми платимо за технічну ефективність бюрократичних організацій. На практиці, однак, бюрократія далеко не завжди функціонує так формально і знеособлено, як це описав у «ідеальному типі бюрократії» Макс Вебер. Між членами організації виникають особисті зв'язки, що призводить до використання інших каналів влади, ніж ті, що приписані формально, до порушення і ламання приписів. Бюрократичний стиль управління має й ряд інших недоліків, а саме:

- *неефективність*. Бюрократичні приписи і процедури є пристосовані до справ типових. Тому у новій чи нетиповій ситуації бюрократична організація нездатна функціонувати ефективно;

- *зміна цілей*. З часом працівники бюрократичної організації забувають про її цілі, концентруючись на виконанні своєї операції і хвилюються лише за свою зарплатню, менше навантаження, не задумуючись про кінцевий результат роботи організації. Коли союзники під час Другої світової війни увійшли до Берліна, вони виявили, що ряд бюрократичних установ, що мали здійснювати керівництво промисловістю Німеччини, продовжували інтенсивно «виробляти розпорядження», попри те, що усі ті території, на яких були розміщені промислові об'єкти, якими вони керували, уже давно були зайняті противниками;

- *розростання бюрократії*. Бюрократичний апарат має тенденцію до включення у сферу своєї компетенції щораз більшої кількості справ і збільшення кількості працівників.

Формальні і неформальні відносини всередині бюрократії

При аналізі бюрократії Вебер основну увагу приділяв формальним відносинам всередині організації. Чим більше бюрократизована (у термінології Вебера) організація, тим більш визначеними і деталізованими є її завдання. Він нічого не говорив щодо неформальних зв'язків і відносин всередині малих груп, існуючих в усіх організаціях. У бюрократією неформальні способи діяльності найчастіше є основним засобом, завдяки якому досягається певна ступінь гнучкості. Соціолог Блау у своїй класичній роботі вивчав неформальні відносини в урядовому агентстві. Завдання чиновників агентства полягала в дослідженні різних способів порушень при сплаті податків. Агенти, що стикалися з проблемами, вирішення яких викликало у них сумніви, мали обговорити їх зі своїми безпосередніми начальниками. Правилами було встановлено, що вони не можуть радитися зі своїми колегами, що знаходяться на одному з ними рівні. Однак багато з них неохоче зверталися до своїх начальників через побоювання виглядати недостатньо компетентними і знизити цим шанси на просування по службі. Тому зазвичай вони консультувалися один з одним, порушуючи офіційні правила. Це не тільки допомагало отримати конкретну пораду, але й знижувало занепокоєння, пов'язане з роботою в поодиночці. Серед працюючих на одному рівні утворилася згуртована група лояльних один до одного людей, свого роду первинна група. Блау приходять до висновку, що в результаті проблеми, з якими стикалися співробітники, дозволялися набагато ефективніше. У групі вироблялися неформальні процедури, що допускають набагато більше ініціативи і відповідальності, ніж було передбачено формальними правилами, прийнятими в організації.

Неформальні мережі можуть розвиватися на всіх рівнях організації. На самій вершині особисті зв'язки і взаємини можуть грати набагато більшу роль в реальній структурі влади, ніж ті формальні ситуації, в яких, як вважається, приймаються рішення. Наприклад, передбачається, що політика корпорацій визначають зборів ради директорів і акціонерів. Насправді ж корпорацією керують кілька членів ради, які приймають рішення неформальним чином, а рада лише схвалює їх. Неформальні взаємозв'язку подібного роду мають місце і

між різними корпораціями. Керівники різних фірм часто радяться один з одним на неформальному рівні, складаються в одних і тих же клубах і проводять вільний час в одних і тих же суспільствах.

Не так просто відповісти на питання, наскільки неформальні процедури сприяють або перешкоджають ефективній роботі організацій. Системи, що нагадують ідеальний тип, описаний Вебером, приходять до створення величезної безлічі способів неофіційних дій. Частково це відбувається через те, що нестача гнучкості може бути подоланий шляхом неофіційного поводження з формальними правилами. Для тих, хто зайнятий нудною роботою, неформальні способи діяльності часто допомагають створити більш приємну робочу обстановку. Неформальні контакти між вищими посадовими особами можуть бути ефективними і сприяти діяльності організації як єдиного цілого. З іншого боку, люди, залучені в подібні контакти, можуть бути більш зацікавлені в задоволенні або захисту своїх власних інтересів, ніж у відстоюванні інтересів організації.

Бюрократія і олігархія

З моделі бюрократії, створеної Вебером, слід, що влада, як правило, концентрується на вершині. Велика організація подібна піраміді, в основі якої знаходиться більшість, що володіє незначною владою. Учень і колега Вебера, Роберт Міхельс, використовував це спостереження і вивів те, що він назвав залізним законом олігархії. Олігархія означає владу небагатьох. Згідно Міхельс, чим більше організація і чим вище ступінь її бюрократизації, тим більше влади зосереджується в руках невеликої кількості людей, що займають вищі пости. Міхельс засновував свою тезу на аналізі розвитку Соціал-демократичної партії Німеччини, яка орієнтувалася на широку участь мас у виробленні політичних рішень. У перше десятиліття двадцятого століття партія стала основною рушійною силою в німецькій політиці. У міру зростання рядів партії її успіхи привели до зростання її внутрішньої бюрократії.

Міхельс прагнув показати, що реальна влада все більше монополізувала тими, хто керував верхівкою партійної бюрократії, тобто декількома високопоставленими партійними функціонерами. За іронією долі, в соціал-демократичної партії влада перебувала в руках невеликої кліки людей, точно так само, як і в консервативних партіях, проти яких вона боролася. Згідно Міхельс, ці тенденції виявляються в будь-якій великомасштабній організації. Влада небагатьох - просто неминучий аспект бюрократичної природи великих організацій. Якщо аргументи Міхельса обґрунтовані, то з них випливають наслідки, важливі для всіх, хто цінує демократичні принципи. Сам Міхельс неухильно відходив від соціалістичних ідеалів, яких дотримувався спочатку.

Як і Вебер, Міхельс ототожнював основне джерело напруженості в сучасному суспільстві з протиріччям між прагненням до бюрократії, з одного боку, і розвитком демократії – з іншого. Масова демократія може існувати тільки при наявності регулярних процедур голосування та добре розвинених партійних організацій, вони ж, у свою чергу, призводять до появи бюрократії,

так як для керівництва партіями потрібні зайняті повний робочий день функціонери. Вважається, що демократія сприяє масовій участі у політичній діяльності; однак саме існування демократичних партій призводить до появи великих бюрократичних партійних машин, якими керують невеликі групи лідерів. Чи був правий Міхельс? Зрозуміло, вірно те, що великі організації припускають концентрацію влади; проте, є підстави вважати, що «залізний закон олігархії» не настільки суворий і неминучий, як про це говорив Міхельс. Зв'язки між олігархією і бюрократичної централізацією набагато менш певні, ніж він припускав.

Перш за все, слід вказати, що неоднаковість влади – не просто функція величини організації. У групах скромного розміру можуть бути дуже чітко виражені відмінності в ступені влади. Наприклад, в малому бізнесі, коли керівники можуть безпосередньо стежити за діяльністю службовців, може здійснюватися набагато більш суворий контроль, ніж у великих організаціях. По мірі зростання організації відносини влади часто стають більш вільними. Ті, хто знаходиться на нижньому та середньому рівнях, не можуть чинити значний вплив на загальну політику, яка виробляється нагорі. Але з іншого боку, через властиву бюрократії спеціалізації, пов'язаної з компетентністю в конкретному питанні, люди, що знаходяться на верхівці бюрократичної ієрархії, найчастіше втрачають контроль над багатьма адміністративними рішеннями, які приймаються на нижніх поверхах ієрархії. Працівники, які займають підлегле становище, завжди можуть в тій чи іншій мірі керувати своїми начальниками. Наприклад, чиновник державної служби часто може викласти своєму начальнику те чи інше питання таким чином, що прийнятним буде виглядати тільки одне рішення.

Досить часто всередині організацій влада може відкрито делегуватися від начальників до підлеглих. Рей Пал і Джек Вінклер проводили дослідження, присвячене директорам, який очолює корпорації різної величини. Вони виявили, що відкрита передача влади підлеглим – річ, більш звичайна у великих фірмах, ніж у маленьких. У великих компаніях директора настільки зайняті координацією діяльності різних відділів, подоланням кризових ситуацій, аналізом бюджету, виробництва та продажу, що у них залишається мало часу для продуктивного мислення. Вони передають розгляд питань, пов'язаних з виробництвом, своїм підлеглим, чийм завданням є контроль над виробництвом і збільшення доходів. Багато директора відверто зізнавалися, що вони здебільшого просто приймали ті рекомендації, які їм пропонувалися.

Добровільні асоціації – це організації до яких можна вільно вступати і так само вільно піти з них. Наприклад, Соціологічна асоціація України чи товариство філателістів, або ветеранів-танкістів, чи різного роду громадські організації.

Добровільним асоціаціям притаманні такі ознаки:

- вони створюються для захисту інтересів їх членів;
- членство в них є добровільним, його не присвоюють від народження, як, наприклад, громадянство, і воно не передбачає жорстких вимог, правил (як,

наприклад, в армії чи в лікарні);

- вони не пов'язані з місцевими чи державними органами влади.

Добровільні асоціації є найважливішою складовою громадянського суспільства, оскільки вони організовують громадян для вирішення різного роду соціальних і політичних проблем, є формою вияву їхньої громадянської активності. У США понад 75 % дорослих громадян входить хоча б до однієї добровільної асоціації.

Тоталітарні організації виникають для забезпечення специфічних потреб суспільства, захисту інтересів суспільства від деструктивних дій деяких його членів, а також для блага тих окремих громадян, які потребують постійного і пильного нагляду. До тоталітарних організацій належать:

- карні заклади (в'язниці, табори);
- військові частини і закриті навчальні заклади;
- монастирі;
- установи для людей, яким потрібна постійна допомога: інваліди, хворі, особи похилого віку.

Необхідно зауважити, що поділ соціальних організацій на бюрократичні організації, добровільні асоціації і тоталітарні організації є досить умовним тому, що на практиці кожна з названих організацій не трапляється у чистому вигляді, а містить в собі елементи інших двох. Наприклад, загальноосвітня школа є обов'язковою для відвідування, у ній здійснюється пильний нагляд за школярами, але разом з тим вона є і добровільною, створюється для захисту інтересів її членів і є також бюрократичною – діє відповідно до чітких приписів, організована ієрархічно, із чітким розподілом праці тощо.

Соціальна взаємодія. Девіація і конформність

Почати необхідно з того, що соціалізація націлена на розвиток конформної людини, тобто такої, яка б виконувала суспільні стандарти, відповідала соціальним нормам. Відхилення від них називається девіацією. Таким чином, девіантна поведінка визначається невідповідністю соціальним нормам.

Отже, далі розглянути, що є норма. Соціальна норма – це не обов'язково реальна поведінка, а нормативна поведінка – це не просто зразок, який найбільш часто зустрічається. Оскільки це поняття відноситься головним чином до соціальних експектацій (очікувань) «правильної» або «належної» поведінки, норми мають на увазі наявність якоїсь законності, несуть в собі відтінок згоди і розпорядження, тобто вимоги виконати що-небудь або, навпаки, заборона, що накладається на якусь дію.

Девіантна поведінка не завжди носить негативний характер, вона може бути пов'язана з прагненням особи до нового, прогресивного. Тому соціологія вивчає не будь-які відхилення від норми, а ті, які викликають суспільний неспокій. Під *девіацією* розуміється відхилення від групової норми, яке викликає ізоляцію, лікування, тюремний висновок або інше покарання порушника.

Далі зупинитися на типах девіантної поведінки: залежно від амплітуди відхилення, а також від характеру порушуваних норм можна виділити три її ступені.

1. Незначні відступи від норм моралі і етикету називають власне девіантною поведінкою.

2. Порушення норм права, але не такі значні, щоб за них наступала кримінальна відповідальність, називаються в соціології делінквентною поведінкою. Поняття «делінквентна поведінка» охоплює досить широкий спектр порушень правових і соціальних норм.

3. Серйозні порушення норм кримінального права, що іменуються злочинами, можна було б назвати кримінальною поведінкою.

Далі доцільно розглянути пояснення девіантної поведінки в різних теоріях:

а) теорія навішування ярликів девіантну поведінку трактує не як продукт індивідуальної психології або генетичної спадковості, а як наслідки дії соціальної структури і соціального контролю. Ця теорія заснована, по суті, на двох положеннях.

Перше полягає в тому, що девіантним іменується не просто порушення норми, а фактично будь-яка поведінка, яка з успіхом визначається як така, якщо на неї можна навісити ярлик, який відносить її до категорії девіантної. Девіація міститься не стільки в самій дії, скільки в реакції інших на цю дію.

Друге положення стверджує, що навішування ярликів продукує або поширює розповсюджує девіацію. Процес отримання кримінальної ідентичності називають також стигматизація. Стигма – це соціальна ознака, що дискредитує індивіда або навіть цілу групу. Іншими словами, девіація – це свого роду клеймо, яке соціальні групи, що володіють владою, ставлять на поведінку інших, менш захищених груп.

б) пояснення девіації з позиції теорії *соціальної солідарності* (Е. Дюркгейм) виходить з того, що девіація взагалі і злочинність зокрема необхідні; вони несуть на собі особливе функціональне навантаження, оскільки об'єктивно сприяють посиленій соціальній інтеграції. Ця інтеграція виникає з більшого або меншого ступеня однотайності, з яким «нормальна» частина суспільства засуджує девіантні вчинки тих своїх членів, які порушують загальноприйняті норми. Відчуття єднання посилюється за допомогою загальноприйнятих ритуалів засудження.

Розглянути також ще одну теорію Е. Дюркгейма – *соціальної аномії*. Цим поняттям описується соціальна ситуація, що характеризується занепадом норм, які регулюють соціальну взаємодію. Дюркгейм стверджує, що досить часто девіації (до яких він відносить, зокрема, самогубства) відбуваються унаслідок відсутності чітких соціальних норм. В цьому випадку загальний стан дезорганізації, або аномії, посилюється тим, що пристрасті найменш згодні підкорятися дисципліні саме в той момент, коли це потрібно.

Далі показати, як, спираючись на ідею аномії, Роберт Мертон розробив аномічну концепцію девіації. Він стверджував, що базовою причиною будь-якої

девіації є розрив між інституційними культурними цілями і доступністю соціально схвалюваних засобів для досягнення цих цілей. Серед безлічі елементів соціальної структури Р. Мертон виділив два особливо, на його думку, важливих. Перший – це визначені культурою даного суспільства наміри і інтереси, що соціально ухвалюються, які виступають як «законні» цілі, прийнятні для всього суспільства або ж окремих його шарів. Дані наміри і інтереси називаються інституційними. Другий елемент визначає, регулює соціально схвалювані засоби (способи досягнення цих цілей) і контролює їх застосування. Поведінка, що відхиляється, може бути розглянута як симптом розузгодження між культурно наказаними прагненнями і соціально структурованими засобами їх реалізації.

Далі розглянути п'ять типів пристосування людей соціально і культурно заданим цілям і засобам.

Конформність є, по суті, єдиним типом поведінки, що не є девіантним. *Інновація* – форма пристосування, яка виникає унаслідок того, що індивід прийняв для себе загальновизнані культурні цінності як життєві цілі, розділяє їх. Проте він не вважає ті засоби досягнення цих цілей, які для нього доступні, ефективними, такими, що дозволяють досягти успіху. *Ритуалізм* – тип поведінки, коли зміст мети і можливості її досягнення для даного соціального чинника приходять в суперечність, і індивід віддає перевагу безумовному дотриманню інституційних норм і відмовляється від мети. *Ретритизм* – тип девіації, який можна охарактеризувати як прагнення до відходу від дійсності, неприйняття свого соціального миру. Члени суспільства, що володіють такою орієнтацією, не сприймають ні пануючих в свідомості більшості соціальних цілей, ні соціально схвалюваних засобів їх досягнення. *Заколот* як тип девіації найбільш поширений в суспільствах, що знаходяться в стані глибокої кризи, на межі соціальних переломів. Заколот, за визначенням Р. Мертона, є перехідною реакцією, що виражається в прагненні інституціалізувати у всьому суспільстві, включаючи і тих його членів, які не розділяють бунтівну орієнтацію, нові цілі і нові способи поведінки.

Далі слід зазначити, що зусилля суспільства, спрямовані на запобігання девіантній поведінці, покарання і виправлення девіантів, описуються поняттям «*соціальний контроль*». Воно включає сукупність норм і цінностей суспільства, а також санкції, вживані в цілях їх здійснення. Термін «соціальний контроль» був введений в науковий обіг французьким соціологом і соціальним психологом Габрієлем Тардом. Він розглядав його як найважливіший засіб виправлення кримінальної поведінки і повернення злочинця в «нормальне» суспільство.

Слід зазначити, що найбільш розгорнуту теорію соціального контролю розробили американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Е. Росс намагався знайти і вивчити способи досягнення рівноваги між забезпеченням соціальної стабільності, з одного боку, і індивідуальної свободи – з іншою. Він вважав за необхідне передусім внутрішній етичний і соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних громадських цінностей. Проте водночас він визнавав і

все зростаюче значення зовнішнього політичного контролю, що спирається на цілеспрямоване виховання, релігію, громадську думку, соціальні і правові санкції.

Р. Парк, один із фундаторів Чиказької соціологічної школи, автор «класичної» соціально-екологічної теорії, вважав, що суспільство – це і є контроль і згода. Він розумів соціальний контроль як особливий засіб, що забезпечує певне співвідношення між людською природою і соціальними силами. При цьому Р. Парк виділяв три форми соціального контролю:

- 1) елементарні, в основному примусові санкції;
- 2) громадська думка;
- 3) діяльність соціальних інститутів.

Особливо підкреслити, що Т. Парсонс в своїй роботі «Соціальна система» визначав соціальний контроль як процес, за допомогою якого через накладення санкцій нейтралізується девіантна поведінка і тим самим підтримується соціальна стабільність. Він проаналізував три основні методи здійснення соціального контролю: ізоляція, відособлення, реабілітація.

Можна також виділити дві форми соціального контролю: 1) формальний, що включає кримінальне і цивільне право, органи внутрішніх справ, суди і т. ін.; 2) неформальний, що передбачає соціальну винагороду, покарання, переконання, переоцінку норм.

Таким чином, суть соціального контролю полягає в прагненні суспільства і спільнот укріплювати конформізм своїх членів, культивувати «соціально бажані» форми поведінки, перешкоджати девіантній поведінці, а також повертати девіанта в русло дотримання соціальних норм.

Розглянути основні компоненти соціального контролю:

1) індивідуальні дії, які виявляються в ході активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем, яке оточує його, – це будь-які акти продуктивного, пізнавального і пристосовного характеру;

2) соціальна шкала оцінок, від об'єктивного існування якої в суспільстві залежить реакція навколишнього соціального середовища на ці дії;

3) категоризація, виступаюча результатом функціонування соціальної шкали оцінок і віднесення тієї або іншої індивідуальної дії до певної оцінної категорії (у найбільш загальному спільному вигляді – соціальне схвалення або соціальний осуд);

4) характер суспільної громадської самосвідомості, від якої у свою чергу залежить категоризація будь-якої індивідуальної дії, – в т. ч. суспільна громадська самооцінка і оцінка соціальною групою ситуації, в рамках якої вона діє (соціальна перцепція);

а) характер і зміст соціальних дій, що виконують функцію позитивних або негативних санкцій, які безпосередньо залежать від стану суспільної самосвідомості;

б) індивідуальну шкалу оцінок, яка виступає похідною від внутрішньої системи цінностей, ідеалів, життєвих інтересів і прагнень індивіда;

7) самокатегоризація індивіда (ухвалення прийняття ролі,

самоідентифікація, ототожнення себе з певною категорією осіб), яка є результатом функціонування індивідуальної шкали оцінок;

8) характер індивідуальної свідомості, від якої залежить самокатегоризація індивіда; від нього залежить також і наступна дія індивіда, яка буде реакцією на оцінну соціальну дію.

Таким чином, найважливішим інструментом і оперативним засобом здійснення соціального контролю є соціальна санкція, вимоги соціальних ролей. Розрізняють позитивні санкції – заохочення до здійснення актів поведінки, схвалюваних, бажаних для суспільства або групи, і негативні санкції – покарання або осуд за несхвалювані, небажані, неінституційні дії, за різні девіантні вчинки.

Очевидним можна вважати факт, що будь-які соціальні системи, такі як суспільство в цілому, його окремі підсистеми, будь-які приватні структури і т. ін., повинні зберігати стабільність і стійкість як основні характеристики їх розвитку та функціонування. Проте стійкість соціальної системи, збереження соціальної стабільності не є такими характеристиками, які повністю описують процес функціонування системи. Усі системи, у тому числі й соціальні, розвиваються. Змістовне навантаження поняття «розвиток» містить у собі інтерпретацію ряду послідовних позитивних змін, які відбуваються чи то всередині системи, чи то із самими системами. До того ж позитивність змін є необхідною умовою збереження систем, фактором, що запобігає їх розпаду та знищенню. У той самий час існування і функціонування соціальних систем має і свою особливість, яка полягає в тому, що функціонування системи супроводжується суперечливими тенденціями. У разі, якщо вбудовані механізми самозбереження системи нейтралізують суперечність, система продовжує нормально розвиватися, якщо система не здатна цього зробити, – суперечності починають проявлятися у формі конфлікту.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте типологію малих груп в політиці.
2. Охарактеризуйте формування груп в політиці.
3. Вкажіть етапи розвитку політичних рухів (за Е. Вятром).
4. Вкажіть риси феномену «команди» в політиці.
5. Охарактеризуйте бюрократію.
6. Охарактеризуйте типологію девіація.
7. Охарактеризуйте теорію Е. Дюркгейма соціальної аномії.
8. Охарактеризуйте п'ять типів пристосування людей соціально і культурно заданим цілям і засобам.
9. Охарактеризуйте основні компоненти соціального контролю.

Тема 9 Зміна парадигми розвитку міст. Креативне місто

Урбанізація (лат. *urbanus* – міський) – соціально-економічний процес зростання міст, міського населення, поширення міського способу життя на все суспільство. Згідно з поглядами представника чиказької соціологічної школи Л. Вірта, урбанізм є головною рисою сучасного суспільства, яскравішою, ніж індустріалізм або капіталізм. Раніше термін «урбанізувати» означав «робити ввічливим», «перетворювати щось на витончене». Сучасний сенс його закладено у другій половині XIX ст., коли місто стало спеціальним об'єктом дослідження.

Промислова революція, що почалася на початку XIX ст. і досягла свого апогею в XX ст., стала новим прискорювачем процесу розвитку міст. Процес урбанізації набув глобальних масштабів завдяки стрімкому зростанню чисельності населення міст, інтенсифікації виробництва і невиробничої діяльності. Причинами урбанізації були й високий рівень розвитку економіки, її інтеграція, інтенсифікація агропромислового комплексу, розвиток міжнародних зв'язків і торгівлі.

Усі сучасні індустріальні суспільства урбанізовані. Найбільш населені міста розвинутих країн мають до 20 млн жителів. Історично урбанізація пов'язана з розвитком капіталізму. Мабуть, тому Великобританія, де була започаткована промисловість, першою пережила індустріалізацію і першою перетворилась на країну з переважно міським населенням. Більшість країн Європи та США почала урбанізуватися на початку XIX ст. За період з 1800 по 1900 рік населення Нью-Йорка збільшилося з 60 тис. до 4,8 млн. чоловік. Найурбанізованішою сучасною країною Європи є Німеччина.

Концепція Дж. Джіббса виділяє такі стадії урбанізації:

- зародження міст;
- випереджаюче зростання міського населення;
- абсолютне скорочення сільського населення внаслідок міграції з села до міста та зростання міських агломерацій за рахунок міграції з малих міст до великих;
- початок деконцентрації – переселення міських мешканців у передмістя та міста-супутники, занепад історичних міських «ядер».

Найбільш урбанізованими є регіони, що відрізняються високим рівнем економічного розвитку. Частка міського населення в Північній Америці становить 86 %, Європі – 77 %, Латинській Америці – 75 %, Східній Азії – 47 %, Південній Азії – 35 %.

XX століття ознаменувалося утворенням мегаполісів. *Мегаполіс* – складна природно-техногенна система, що виникає в результаті тривалої самоорганізації спільності людей на території зі сприятливими природно-кліматичними умовами, багатой природними ресурсами зі зручним розташуванням по відношенню до торгових шляхів. Мегаполіс утворюється внаслідок спонтанного злиття крупних міст з містами-супутниками і селищами. Злиття продовжується до тих пір, доки не порушується самоорганізація цієї

системи в економічному, соціальному і особливо в екологічному аспектах. До певного моменту розвитку мегаполісу екологічні наслідки зрівнянні з його економічними і фінансовими можливостями, а надалі для підтримки нормальної життєдіяльності необхідна така емісія ресурсів і енергії ззовні, що це втрачає сенс або взагалі не може зупинити процес деградації міської системи.

Прикладом формування мегаполісу є Бос-Ваш, який розтягнувся уздовж Атлантичного узбережжя Америки смугою до 8 000 км і шириною 100–150 км. На цій території, яка займає 1,5 % від загальної площі Америки, проживає 19 % населення країни. У Московському регіоні проживає близько 20 млн осіб. У мегаполісі Токіо – Ногая – Осака – Кобе мешкає понад 60 млн осіб. Характерною рисою мегаполісів є висока щільність населення, наприклад для Гонконгу – це майже 1,5 тис. осіб/км.

Щільність населення в мегалополісах США – 2,7 осіб./га, в Японії, Великобританії, Німеччині – 8–10 осіб./га.

За термінологією ООН мегаполіс – це поселення з чисельністю населення понад 10 млн осіб. Якщо брати за критерій останнє визначення, то в Україні мегаполіси відсутні, а єдине місто, яке найбільше наближається до цього статусу – Київ.

Агломерація міська (від лат. *agglomerare* – приєдную, накопичую, нагромаджую) – форма розселення, під якою слід розуміти територіальне утворення, що:

- виникає на базі великого міста або кількох компактно розташованих міст і створює значну зону урбанізації, поглинаючи суміжні населені пункти;
- вирізняється високим ступенем територіальної концентрації різноманітних виробництв, насамперед промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових навчальних закладів, а також значною чисельністю населення;
- справляє вирішальний трансформуючий вплив на навколишнє середовище, змінюючи економічну структуру території та соціальні аспекти життя населення; має високий рівень комплексності господарства і територіальну інтеграцію його елементів.

Агломерація в Україні не є адміністративною одиницею.

Конурбація (поліцентрична агломерація) – міська територія або агломерація в складі декількох міст і великих міських територій, що через зростання населення і фізичне розширення, злилися в одну безперервну міську промислово розвинену область. В більшості випадків конурбації є поліцентричними агломераціями, в яких транспорт створює єдиний міський ринок праці.

Термін «конурбація» був вперше згаданий як неологізм в 1915 році Патріком Геддесом в книзі «Міста в еволюції». Він звернув увагу на здатність новітніх технологій виробництва електроенергії і транспорту з'єднувати міста в агломерації, і навів приклади: Мідлендтон (Midlandton) в Англії, Рур в Німеччині і Нью-Йорк – Бостон в США.

Теорії урбанізації

Специфічні особливості розвитку міст, різноманітні процеси в міському середовищі спричинили відповідні урбаністичні теорії. Представники урбаністичної екології Р. Парк та Е. Берджесс вважали, що міста зростають не хаотично, а відповідно до особливостей навколишнього природного середовища. Своєрідність їх розміщення, аналогічна тій, що відбувається у природі, а різні міські райони розвиваються завдяки адаптації їх мешканців, що борються за власне існування.

Формування міста розглядали як відтворення послідовних концентричних кіл, що уособлюють міські сфери, поділені на сектори: у центрі розташовані райони «внутрішнього міста», поза ними – житлові квартали, далі – приміська зона. Процеси заповнення екологічної ніши та закріплення в ній відбуваються у секторах концентричних кіл.

Певний час урбаністична екологія не мала визнання, та згодом вона зайняла достойне місце у працях соціологів, але концепція урбаністичної екології недооцінює свідомого проектування, планування міста, розглядаючи його розвиток як природний процес.

Концепція «урбанізм – як спосіб життя» була сформована у праці Л. Вірта (1938), який тлумачив урбанізм на підставі трьох його особливостей: розміру території міст, щільності та гетерогенності населення. Серед чинників, що визначають світосприйняття мешканців міст, він виділяв психологічні ефекти міського життя, їх вплив на соціальну структуру та індивіда. До негативних відносили взаємну байдужість, підвищене емоційне навантаження, що призводить до відчуття тривоги, нервового напруження, відсутність підтримки через послаблені міжособистісні зв'язки мешканців міст.

Ідеям Л. Вірта властиві як певні обмеження, так і надмірна узагальненість. Аналізуючи американські міста, він переніс висновки на процес урбанізації загалом, перебільшуючи деіндивідуалізацію у сучасних містах.

Представник *композиційної теорії* Г. Ганс у 1962 піддав сумніву ідею Л. Вірта про диференціацію, що руйнує зв'язки між людьми та їх групами. За теорією Г. Ганса життя людей відбувається у невеликих групах (родині, колі друзів, сусідів), навколо яких виникають так звані «соціальні світи», які ізолюють людей від навколишнього середовища. Тому аналіз таких чинників, як суспільний клас, етап життєвого циклу, етнічне походження набагато важливіший для розуміння соціального життя мешканців міст, ніж вивчення їх розмірів, щільності та складу населення.

Авторство *теорії субкультури* належить К. Фітеру, згідно якої, навколишнє середовище міста справді впливає на приватне життя людей. Однак у містах складаються також умови для створення та зміцнення соціальних груп. Міське середовище сприятливе для розвитку субкультур саме завдяки диференціації. Виникає багато груп, пов'язаних загальними інтересами, кожна з яких може стати центром субкультури. Прибічники цієї теорії вважають, що для міського середовища характерною є тенденція до соціального

конфлікту, але джерелом його є не розпад груп, а суперечності між стабільними субкультурами.

У 80-ті роки ХХ ст. радянськими соціологами В. Паролем та А. Ахієзером були охарактеризовані етапи «соціалістичної урбанізації» та визначені її специфічні риси в СРСР, а саме:

- формування міст відбувалося не стільки на основі товарно-грошових відносин, скільки шляхом примусового перекачування державою ресурсів із села, що супроводжувалося перенесенням у місто елементів натурального господарства;

- інституціональна незабезпеченість подвійного механізму урбанізації, що призвела до банкрутства ідеї про «зближення міста та села» у радянські часи і як наслідок – до псевдоурбанізації.

Урбанізація в колишньому СРСР мала ту особливість, що відбувалася в країні з переважно сільським населенням. Тому збільшення кількості міст супроводжувалося освоєнням значних нових територій. Урбанізація здійснювалася у багатонаціональній державі, регіони, якої мали різний рівень соціально-економічного розвитку, тому була нерівномірною, часто – спотвореною. Внаслідок цього утворювалися гіперурбанізовані та неурбанізовані території. Значною мірою це було пов'язано з відмінністю природно-кліматичних умов, національними особливостями, недостатньо розвиненою мережею шляхів сполучення тощо.

Сучасні теорії урбанізації зосереджуються на тому, що урбанізм не є ізольованим явищем, він пов'язаний з головними політичними та економічними чинниками. **Д. Харві** вважає, що:

- урбанізм є одним із аспектів штучного середовища, породженого розвитком і розквітом промислового капіталізму;

- у сучасному суспільстві відмінність між способами життя міського і сільського населення набагато розмитіша, ніж у традиційному суспільстві;

- у сучасному урбанізмі простір постійно реорганізується, що залежить від того, де великий капітал обирає місця для розміщення свого виробництва, науково-дослідницьких центрів, та від приватних інтересів, що впливають на купівлю та продаж землі.

Урбанізацію розглядають не лише як ріст міського населення і підвищення ролі міст у суспільному житті, але і як процес перебудови всього середовища проживання людини, організації його повсякденної життєдіяльності і характеру задоволення потреб у цьому двоєдиному соціальному і природному середовищі.

Теорії розвитку міст

Перші соціологічні теорії розвитку міст були розроблені групою вчених-соціологів із Чиказького університету, представників так званої Чиказької соціологічної школи (Роберт Парк, Ентоні Верджес, Льюїс Вірт та ін.).

Модель концентричних зон

Роберт Парк та Ентоні Верджес, вивчаючи соціальні процеси у Чикаго, складали соціальну карту міста: на карти наносилися зони підліткової злочинності, расової напруженості, розподіл кінотеатрів, танцмайданчиків, магазинів та ін. Тобто карти складалися за найрізноманітнішими соціальними показниками. Сукупність цих карт «вимальовувала» структуру міста. Центральна зона – це простір на якому переважають адміністративні та торговельні установи, банки, театри, дорогі ресторани. Центральну зону оточує перехідна зона – колишня дільниця багатих помешкань, а на час дослідження – район зі змішаною структурою, у якій розміщені офіси не найбагатших фірм, середнього типу ресторани. Наступне кільце утворюють житлові зони: робітничі райони із дешевшим житлом, що розміщені ближче до центру, а у передмістях мешкають заможні городяни. Географічну мобільність автори у цьому контексті розглядали як показник соціальної мобільності.

Ця теорія не є універсальною, вона описує, передусім, модель конкретного міста – Чикаго, а також тенденції, які характерні для розвитку міст у США. У європейських, латиноамериканських, азіатських містах диференціація міської території часто дзеркальна північноамериканській: робітничі околиці оточують привілейований центр, в якому деякі квартали особливо вирізняються дорожнечою землею, високим благоустроєм і заселені привілейованими верствами.

Модель секторів

Гомер Гойт запропонував інший підхід до аналізу розвитку міст. Він вважав, що міста розвиваються секторами у вигляді клинів, що розширюються від центру до околиць. Ці сектори розміщені вздовж водних артерій чи транспортних ліній. Ці сектори відрізняються своєю спеціалізацією, яка складається внаслідок сприятливих характеристик довкілля: промислові дільниці виростають біля місць справи – біля порту, чи транспортного вузла та ін., біля них – житлові дільниці для робітників. Гойт вважав, що специфічна топографія кожного міста є підставою того, що кожне місто є неповторним за своєю забудовою і своїм плануванням. Разом з тим, Існують і певні закономірності: престижні житлові райони знаходяться неподалік від торгового центру.

Модель багатьох центрів

Ченеї Гарріс і Едвард Ульманн висловили ідею про те, що з розвитком комунікацій міста набувають нового виду: у них розвиваються окремі центри, пов'язані а певними видами діяльності. Є відпочинкові дільниці, фінансові, торгові, житлові та ін. Розвиток спеціалізованих осередків залежить від кількох чинників, а саме: деякі види діяльності вимагають створення спеціальних умов (парк відпочинку, торговий центр тощо); для деяких підприємств є вигідною локалізація поблизу інших підприємств; певні дільниці ніколи не межують (багаті райони вілл і спальні райони, або промислові райони).

Модерністський і постмодерністський підходи до розуміння ролі і вигляду сучасних міст

Модернізм як напрямок розвитку міст, домінував до 80-х рр. XX ст. Модерністи відзначалися великою вірою в прогрес і прагнули якнайраціональніше використати ресурси, щоб якнайповніше забезпечити потреби людей. Вирішального значення вони надавали простоті та функціональності планування міста, усіх його споруд. Добре сплановане місто, на їх думку, повинно допомагати долати такі проблеми, як самотність, вандалізм, злочинність. Разом з тим, модерністи рішуче відкидали ідеї деконцентрації міст, будівництва невеликих міст-садів.

Сучасне місто багато чому завдячує модерністським підходам, зокрема, поліпшенням житлових умов для широких верств населення. Однак, на практиці, модерністські ідеї призвели і до таких негативних наслідків, як висока стандартизація містобудування і втрата містами своєї самотності. Забудова ставала все більш однотипною, монотонною і понурою. Нові райони часто ставали «великими спальнями», «бетонними пустелями». Наростали патологічні явища міського життя. Унаслідок деперсоналізації міського простору, люди втрачали почуття локального (місцевого) патріотизму, ще більше послаблювалися зв'язки між ними.

Датою символічної смерті модерністського підходу в урбаністиці вважають 1972 р., коли в американському місті Сент-Льюїс було зруйновано цілий район, збудований у 1965 р. у модерністському стилі. Цей район було оцінено як ворожий життю, оскільки, на думку експертів, міський простір, організований подібним чином, сприяє утвердженню у його межах злиднів, злочинності, хуліганства та вандалізму.

Новий напрямок урбаністики – постмодернізм – виріс саме із критики модернізму. Постмодернізм в урбанізмі виходив із трьох засадничих тез:

- існують різні людські потреби;
- існують різні способи вираження і задоволення цих потреб;
- існують різні форми містобудування.

Міська архітектура, згідно із засадами постмодернізму, націлена на зміцнення регіонального і локального патріотизму, збереження традицій минулих віків. Перевага віддається низькій, родинній забудові. Міське районування зорієнтоване винятково на забезпечення потреб мешканців міста і району, в тому числі потреби у розвитку комунікацій між людьми, сприяє зміцненню різних форм суспільного життя.

Теорії міського способу життя

Традиційно у соціології погляд на міський спосіб життя був досить песимістичний. **Фердинанд Тьонніс**, поділивши суспільства на «гемайншафт» («органічна» спільнота, традиційне суспільство) і «гезельшафт» («механічне» суспільство, яке постало волюнтаристським, раціональним шляхом), зазначав, що поняття «гемайншафт», відповідає сільському способу життя, а «гезельшафт» – міському. Основні відмінності між ними полягають у тому, що

в суспільстві типу «гемайншафт» (селі) люди живуть відповідно до своїх общинних обов'язків, тоді як «гезельшафт» (місто) ґрунтується на прагненні до особистої вигоди; «гемайншафт» ґрунтується на традиційних звичаях, а «гезельшафт» – на формальних законах; для «гемайншафту» властивий розподіл праці за статеві-віковими ознаками, для «гезельшафту» – на професійно-кваліфікаційній основі, пов'язаній з освітою і досвідом роботи.

На думку німецького соціолога **Георга Зіммеля**, напружений і швидкий ритм міського життя змушує мешканців міст до певних «оборонних» реакцій. Такими є знеособлений і замкнений спосіб життя: людина шукає опори тільки у собі. Приязні, теплі людські стосунки підмінюються розрахунком. «Мешканці міст йдуть за голосом розуму, а не серця». Для міського способу життя властиво те, що «всі люди рівноцінні, але не тому, що цінним є кожен з них, але тому, що жоден не має цінності, а цінними є лише гроші». Кожна зміна місця проживання, роботи, навчання розриває і певні людські зв'язки, змушуючи укладати нові. В результаті – людина починає дивитися на свої взаємини з іншими людьми, аж до найінтимніших, як на тимчасові й умовні. Людина починає будувати свої зв'язки з іншими на функціональній основі. У системі ділових функціональних взаємин діє принцип «незамінних людей немає». Але стосовно особистісних взаємин така фраза звучить як кощунство.

Людина раптом довідується, що той, кого він вважав другом, був, виявляється, важко хворим, або розлучився з дружиною, а він навіть не підозрівав про це. Або друзі помічають його відсутність тільки тоді, коли їм щось потрібно від нього. Конкретна особистість перетворюється, таким чином, в абстрактну категорію, позбавлену індивідуальності. Свідомість того, що ваші близькі можуть порівняно легко без вас обійтися, що ви є в принципі замінимі, викликає болюче відчуття власної мізерності. Почуття відчуження призводить до появи таких соціальних проблем, як алкоголізм, наркоманія, криміналітет, суїцид.

Однак, існує, на думку Зіммеля, і позитивний бік міського життя. Місто дає людині *велику особисту свободу*, вибір занять і способу життя. Зі зростанням чисельності груп, їх члени стають все менше схожими один на одного, індивідуальність посилюється за рахунок втрати індивідами їх соціальних характеристик.

Американський соціолог **Льюїс Вірт** звертає увагу на характерні особливості міського способу життя: втрачаються традиційні підстави суспільного життя, слабнуть родинні та сусідські зв'язки (у селі люди разом працюють, ходять до церкви, знають один одного змалку та ін.).

Натомість з'являються нові види людських стосунків, вони є переважно нетривкі, мають тимчасовий, знеособлений характер, починають переважати формальні види соціального контролю. Конкуренція переважає над співпрацею. Міські мешканці спілкуються активніше і частіше, але міжособистісні стосунки в місті є знеособленими, не такими близькими, як у селі. Городянин не здатен емоційно реагувати на кожну людину, із якою він контактує. Міський стиль життя, на відміну від сільського, передбачає набагато ширші, але менш глибокі

контакти між людьми, з'являється почуття самотності в групі.

Льюїс Вірт відзначає, що міські мешканці зустрічаються один з одним, виступаючи у вкрай обмеженій ролі. Їх залежність від іншої людини обмежується тільки якимось одним аспектом діяльності останньої. Замість того, щоб сприйняти кожного індивіда, із яким ми зустрічаємось, як цілісну особистість, ми підтримуємо із більшістю лише поверхові контакти, пояснював він. Ми зацікавлені тільки у тому, наскільки добре продавець одягу задовольняє наші потреби і нам немає діла до того, що його дружина страждає від алкоголізму.

Мануель Кастелс запропонував розглядати місто не тільки як місце проживання, але й як місце колективного споживання. Помешкання, школи, транспортні послуги, розваги – є способами, за допомогою яких люди використовують вигоди сучасної індустрії. Мануель Кастелс наголошує на важливості боротьби непривілейованих груп за зміни умов їхнього життя. Міські проблеми спричиняють ряд суспільних рухів, в основі яких – боротьба за поліпшення умов життя, проти забруднення повітря чи за відстоювання расових, культурних та інших прав (Кастелс досліджував як вели боротьбу за свої права геї Сан-Франциско). Тобто теорія міста, як місця колективного споживання, наголошує не на «природних» просторових процесах, а на способі відображення штучним середовищем соціально-економічної системи влади. Це істотне зміщення акцентів.

Концепція «креативного міста»

Постіндустріальна економіка передових країн світу характеризується високим рівнем і якістю людського капіталу і високими інвестиціями в його розвиток, високим рівнем і якістю життя. Для вирішення принципово нових завдань створюються нові види бізнесу і розвиваються нові підходи до розвитку міст, в основі яких лежить креативність як головний інструмент розвитку всіх сфер життя. Термін «креативний» є калькою англійського слова «creative» – творчий. В основі креативності – не тільки здатність створювати нове, але головним чином – оригінально інтерпретувати існуючі методи і схеми для створення нових продуктів.

Креативність – творчі здібності індивіда, характеризуються готовністю до створення принципово нових ідей, що відхиляються від традиційних або прийнятих схем мислення і що входять в структуру обдарованості як незалежний фактора, а також здатність вирішувати проблеми, що виникають всередині статичних систем. Американський психолог **А. Маслоу** стверджував, що це творча спрямованість, природжено властива всім, але втрачаємо більшістю під впливом середовища.

Існують психологічні інструменти вимірювання творчого (креативного) мислення; з них найвідоміший – тест Торренса, що дозволяє оцінити вербальну і образну креативність, а також окремі креативні здібності – швидкість, гнучкість, оригінальність, здатність бачити суть проблеми, здатність чинити опір стереотипам.

Наприкінці ХХ в. утвердилося нове розуміння соціальної структури суспільства, ролі обмежень для індивідуальної творчої і діяльної волі, а також неоднозначного впливу соціального капіталу на економічне зростання в регіонах. Так, **Річард Флорида** у своїй знаменитій книзі «Креативний клас: люди, які змінюють майбутнє» наводить докази того, що ні теорія соціального капіталу, ні концентрація освіченого населення і (або) залучення капіталу, створення галузевих кластерів не пропонують адекватного пояснення регіонального зростання та інновацій.

Р. Флорида вважає, що *економічне зростання* набагато краще пояснюється *теоріями людського капіталу та креативного класу*, причому креативні спільноти і спільноти з великим соціальним капіталом розвиваються в протилежних напрямках. Креативні спільноти виступають центрами різноманітності, інновацій та економічного зростання, чого не скажеш про спільноти з великим соціальним капіталом. При цьому ослаблені соціальні зв'язки мають вирішальне значення для креативної атмосфери міста або регіону, оскільки дозволяють швидко інтегрувати нових людей і нові ідеї і тим самим сприяють креативному процесу. Для розвитку міста важливо дію так званого *закона трьох Т*, що означають *технологію, талант і толерантність*. Зростаюче значення креативності у праці сучасного працівника привертає увагу фахівців, що створюють концепції «креативних індустрій», «креативної економіки», «креативного міста».

Р. Флорида вважає, що ядром економічного, політичного, соціального розвитку сьогодні є креативний клас, який, у свою чергу, ділиться на підкласи. Насамперед це *супертворческое ядро* (12 % робочих місць економіки США), куди включені працівники мистецтва, дизайнери, програмісти, журналісти, інженери, вчені, поети, художники, архітектори, редактори, діячі культури і т. д., які повною мірою беруть участь у творчому процесі. Все частіше до цієї групи примикають працівники сфери високих технологій, фінансів, права, охорони здоров'я та управління бізнесом. Супертворческое ядро створює інноваційні продукти та послуги. Крім того, до креативного класу належить *група професіоналів*, робота яких пов'язана з уже сформованими знаннями, — медики, юристи, професіонали, зайняті в бізнесі та освіті. На додаток до цих двох основних груп в креативний клас входять також *групи богемі*. Як вважає Флорида, капітал, а слідом за ним технології і компанії, все частіше переміщуються в місця з більшою концентрацією талановитих і креативних професіоналів. А міські та регіональні влади виявляються в умовах реальної конкуренції за людей, що визначають майбутнє. Р. Флорида створив також рейтинги міст відповідно до їх умовами і можливостями для креативності.

Концепцію «креативного міста» ще наприкінці 1980-х представив британський дослідник **Чарльз Лендрі** (The Creative City: A Toolkit for Urban Innovators) і з того часу ця ідея стала глобальним рухом, який втілює нову парадигму міського планування. Чарльз Лендрі стверджує, що культура творчості залежить від критичної маси людей, які зацікавлені у спільній роботі та впровадженні змін. Він заохочує використання уяви та креативу в

державних, приватних і суспільних сферах, тим самим створюючи банк ідей для можливостей і потенційних вирішень будь-якої міської проблеми.

Будь-яке місто – це *тверда та м'яка інфраструктури*. Перша включає будівлі, дороги, водопостачання чи каналізацію. А друга включає в себе людей, які творять менталітет міста, який свідчить про можливості і проблеми, про атмосферу міста, про стимули розвитку і регулювання.

Творчі міста розвивають свою м'яку інфраструктуру: вони намагаються приваблювати висококваліфіковану і гнучку робочу силу, мислителів, творці та виконавців. Тому креативним може бути не лише генерація та застосування ідей, але й створення можливості для їх появи через стимулювання розвитку людських ресурсів.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте урбанізацію, її етапи.
2. Охарактеризуйте теорії урбанізації.
3. Вкажіть модерністський і постмодерністський підходи до розуміння ролі і вигляду сучасних міст.
4. Вкажіть риси теорії міського способу життя.
5. Охарактеризуйте концепцію «креативного міста».
6. Охарактеризуйте закон трьох Т за Р. Флоридой.
7. Охарактеризуйте концепцію «креативного міста» за Чарльзом Лендрі.
8. Охарактеризуйте тверду та м'яку інфраструктуру міста.

Тема 10 Аналіз міських громад. Право на місто

Започаткував *теорії розміщення виробництва* німецький економіст Йоган Тюнен (1783–1850). У своїй роботі «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства і національної економії» він заклав основи теорії розміщення аграрної економіки. Цю тритомну працю вперше було видано 1826 р. в Гамбурзі, й досі вона зберігає своє методологічне значення для вивчення проблем розміщення сільськогосподарського виробництва.

Застосовуючи метод абстракції, **Й. Тюнен** змодельовав гіпотетичну ізольовану державу. Вона складається з одного міста, розташованого в центрі великої, абсолютно однорідної у всіх напрямках рівнини, щоб виявити вплив саме чинника відстані на вигідність ведення сільського господарства і транспортування продукції галузі. У такій державі навколо міста утворюються концентричні пояси. У них панує своя система землеробства і виробляється чітко передбачений набір продуктів, які реалізуються на єдиному центральному ринку міста. Оскільки всі інші умови однакові, саме відстань від міського базару і зумовлені нею транспортні витрати впливають на спеціалізацію та рівень інтенсивності господарювання.

Й. Тюнен виявив один з найважливіших механізмів виробничої

диференціації сільського господарства – залежність його від транспортно-географічного положення. Дослідження Й. Тюнена, сама ідея поясності мали великий вплив на подальший розвиток аграрно-економічної думки. Спеціалізація поясів Й. Тюнена, звичайно, давно застаріла. Сьогодні вони наповнюються новим змістом, застосовуються і до несільськогосподарських територій, і до невиробничої діяльності людей.

Родоначальником *теорії розміщення промисловості* є німецький економіст **Альфред Вебер** (1868 – 1958) – один з найповажніших на Заході теоретиків, що заклав основи *«штандорта»*, тобто вибору оптимального місця для розміщення підприємства. Теорія А. Вебера, викладена в роботі «Про штандорт промисловості», заснована на певній ізольованій, замкненій у господарському відношенні території, на якій уявно припускається наявність паливних та інших ресурсів, широкий розвиток залізничного транспорту, необмежена кількість робочої сили.

Найдоцільнішим місцем розміщення нового промислового підприємства А. Вебер вважає те місце, де *підприємство працювало б з найменшими витратами виробництва*. Виходячи з елементів собівартості промислового продукту, він розрізняє два чинники або «орієнтації», що впливають на процес розміщення основного промислового виробництва країни – транспортну орієнтацію та орієнтацію на дешеву робочу силу.

Транспортна орієнтація передбачає, що підприємство за інших однакових умов буде збудовано там, де сукупність транспортних витрат на доставку сировини і на вивезення готового продукту споживачу є найнижчою. Водночас капіталіст може будувати промислові підприємства там, де є *дешева робоча сила*. Пізніше ці чинники А. Вебер доповнив третім, який назвав *агломерацією*. Під нею він розумів зосередження в одному місці багатьох промислових підприємств, що зменшувало б витрати виробництва передусім при будівництві нових.

Німецький економіст **Август Льош** (1906–1945) більш глибоко розглядав теоретичні проблеми розміщення капіталістичного господарства. Він спробував вирішити проблему оптимального розміщення уже не одного підприємства, а сукупності їх у певній галузі. Визначальним чинником при розміщенні промислових підприємств А. Льош вважав *отримання максимального прибутку*. Правильно вибраним місцем для окремого підприємства в умовах вільної економіки, на його думку, є точка, що забезпечує отримання максимального чистого прибутку.

Теорію найменших витрат А. Вебера А. Льош піддав критиці. Головну помилку А. Вебера він вбачав у тому, що той завжди шукав місце для розміщення підприємства, де воно могло б працювати з найменшими витратами. А. Льош же правильно вважав орієнтацію на місце, що забезпечує максимальний прибуток. Для цього потрібно було розв'язати задачу з великою кількістю невідомих, що теоретично можливо і практично прийнятно. Досягненням А. Льоша в теорії розміщення виробництва є введення таких складових, як податкова система, міжнародна торгівля і науково-технічний

прогрес.

А. Льош, на відміну від Й. Тюнена і А. Вебера, вперше в західній економічній науці розглядав теорію не тільки промислового «штандорта» й сільського господарства, торгівлі, *міст* тощо. Саме А. Льош підняв теорію розміщення на макроекономічний рівень дослідження. Досягненням А. Льоша є те, що він вперше розглядав умови розвитку економічного регіону: відстані та транспортні умови, природі відмінності, національні та політичні умови, технічний прогрес, особистої якості підприємців. А. Льош стверджував, що завдання економіста полягає не тільки в тому, щоб показати, пояснити негативні явища в розміщенні господарства, а й визначити шляхи подолання їх. Істинний обов'язок економіста він вбачав не лише в тому, щоб пояснити дійсність, а і в тому, щоб її поліпшити.

Сучасне суспільство переживає складні процеси постійних соціальних змін, ці зміни породжують нові виклики як для суспільства. Особливого загострення та прояву ці процес набувають саме в умовах *сучасного міста*. Адже, як зазначає Анрі Лефевр, розвиток суспільства можна зрозуміти тільки в міському житті через реалізацію міської спільноти.

Таким чином, дослідження міста стають дедалі популярними серед дослідників викликів сучасного суспільства. Особливої популярності набувають дослідження саме публічного простору міста, як відкритого простору, де громадяни перетинаються та взаємодіють одне з одним, де відбуваються безліч незапланованих контактів незнайомих, простору, де власне і реалізується соціальність міста. Проте не дивлячись на популярність звернення до аналізу даного феномену, в науковій літературі існує деяка розрізненість використання поняття «*публічного простору*» – починаючи від конкретного території, що передбачена для проведення вільного часу та рекреації (в містобудуванні), простору забезпечення контексту соціальної взаємодії (Е. Гідденса), аж до метафоричного комунікаційного простору (Ю. Габермас). Додаткової складності застосування поняття набуває у вітчизняному контексті, оскільки відповідно в українській науковій традиції зустрічається одночасне використання ряду споріднених понять (наприклад, «соціальний простір», «суспільний простір», «громадський простір» та «публічний простір») для позначення одного і того ж феномену. Така ситуація може бути пояснена складністю категорії «простору» в соціальному контексті розгляду. Існування такої «поліфонії тлумачень», та неузгодженості використання термінології стає найбільш проблематичним в умовах дослідження. Таким чином, постає необхідність уточнення тлумачення поняття «публічного простору міста».

Соціальна традиція аналізу просторової обумовлено соціального життя бере свій початок з кінця XIX ст. Так, до аналізу простору в звертались Е. Дюркгейм, Г. Зіммель, П. Сорокін, Т. Парсонс, Е. Гідденс, П. Бурдьє, А. Лефевр, Е. Соджа, А. Ален, так Г. Зіммель, Е. Берджес, Р. Парк заклали основи «просторово зорієнтованої» галузі соціології – соціології міста. До аналізу саме публічного простору міста з точки зору особливостей розвитку міста та міського способу життя звертались такі дослідники, як: А. Лефевр,

Л. Лофланд, Р. Сеннет, Дж. Джейкобс, К. Холанд, Дж. Гейл, М. Льюф.

В міському просторі умовно можна розрізнити *персональний (тілесний) вимір; приватний простір; публічний простір; транзитний простір; «пустий» простір*. Найбільш цікавим є публічний простір, як простір що відображає прояв соціальності в місті. Застосування поняття «публічного простору міста» має свої витоки із європейської традиції міських досліджень, для позначення феномену прийнято використовувати термін «public space».

Відповідно, «public space» розглядається в трьох основних аспектах: 1) як відкритий простір для відпочинку, рекреації, охорони здоров'я; 2) як простір дебатів; 3) як доступний, відкритий простір – місця, доступні для всіх, або для різноманітних груп осіб, що базуються на основі соціальної свободи пересування та анонімності.

Так, *перший підхід до розуміння публічного простору, як місця рекреації характерний більшою мірою для архітекторів та спеціалістів з планування та управління містом*. Виходячи із формального архітектурного визначення, «публічний простір» розглядається як простір, незайнятий житловою або виробничою забудовою. Публічний простір передбачений в першу чергу для забезпечення повсякденної активності громадян – різного роду прогулянок, фланерства, зібрань, відпочинку, тощо. Основний акцент у визначенні публічного простору робиться на забезпеченні потенційної можливості, заохочення громадян для зібрання та проведення часу в даному місці, що спирається, в першу на забезпечення саме фізичної організації простору – *просторова відкритість, наявність зручних місць для сидіння, озеленення території, тощо*. Для соціальних наук, в свою чергу, ключовою є увага до тих взаємовідносин, що складаються в просторі, а також осмисленні соціальної обумовленості просторової організації міста.

Другий підхід передбачає тлумачення публічного простору, як простору для дебатів. В даному контексті «простір» розглядається, як в прямому, так і метафоричному значенні – по-перше, публічний простір розглядається в значенні місця для зібрання міської спільноти з метою обміну думками, реалізації можливості взяти участь в соціальному та політичному житті громади.

Аналізуючи публічний простір, дослідники звертаються до аналогії з *давньогрецькою агорою, чи римським форумом*. Відповідно до другого підходу, провідне значення надається саме політичній функції публічного простору. Розглядаючи публічний простір, як простір дебатів, дослідники чисто використовують це поняття в метафоричному значенні – як простору функціонування громадянського суспільства (до такого простору, зокрема належать і ЗМІ, проте він може отримати і досить фізичне опречення, наприклад місце проведення мітингу, чи кав'ярні в ХІХ столітті, де громадяни обговорювали політичне життя суспільства). Таке розуміння публічного простору часто використовують як тотожне поняттю «політичної сфери» **Ю. Габермаса**.

В соціології домінує визначення публічного простору, як

загальнодоступні місця взаємодії різних груп міщан, на основі анонімних контактів, найбільш характерним є розгляд публічного простору, як доступного, відкритого міського простору – місця, доступного для всіх, або широких, різноманітних соціальних груп, що базуються на основі соціальної свободи пересування та анонімності контактів. Предметом уваги в першу чергу виступають ті соціальні відносини які складаються в публічному просторі; також важливими є аспекти просторового обумовлення цієї взаємодії; особливості процесу надання символічних значень та сенсів простору; вплив особливостей відносин в просторі його структурування, розбудови та трансформації; соціальні практики споживання та конструювання простору; особливості реалізації владних відносин в публічному просторі міста; прояв соціальної структури в просторі, та ін.

Для визначення поняття «публічного простору» в першу чергу слід звернутись до розгляду трьох дихотомій, що закладені в основу розуміння поняття – *приватне vs публічне; територія vs простір; соціальне vs фізичне*.

В основу традиції розуміння *публічного простору* покладена дихотомія *публічний/приватний*. Спираючись на загальноприйняте розуміння приватного, звертаємось до чогось «інтимного», «особистого».

До приватного в соціології прийнято відносити «первинні соціальні відносини», що пов'язані, в першу чергу із інститутами спорідненості, дружби, залицяння, ворожнечі, тобто відносини «близьких», добре знайомих людей. Передбачається, що соціальні ролі, правила та норми поведінки, сформовані в процесі первинної соціалізації, майже не відокремлюються від поведінки та взаємодії.

Публічне, в свою чергу, розглядається як дещо загальнодоступне, як «простір громадянської свободи». Більш того, з одного боку, приватне протиставляється публічному, як щось приховане, невидиме, на відміну від видимого, явного, доступного. З іншого боку, приватне життя розуміється як щось особисте, індивідуальне на противагу груповому, колективному, соціальному початку. Таким чином, приватне розглядається як область особистісних («горизонтальних») зв'язків, що обумовлені неформальними, неофіційними зв'язками та правилами поведінки, та ґрунтуються на особистих симпатіях, сімейних традиціях, індивідуальних практиках. Важливою рисою приватного, що відрізняє його від публічного, є прихованість та обмеженість доступу до приватного простору. Розуміння приватного також передбачає звернення до форми власності, оскільки доступ до такого простору обмежується, в першу чергу, правом власності та контролюється його власником. На противагу, коли ми звертаємось до розуміння «публічного», то в першу чергу маємо на увазі щось відкрите, доступне для широкого кола осіб, втому числі і зовсім незнайомих.

Розуміння «публічного» передбачає вихід за межі неформальної взаємодії та зв'язків. Розуміння публічного простору передбачає осмислення його, як «спільного», колективного.

Аналізуючи феномен публічного, дослідники в першу чергу звертаються

до політичної сфери, вбачаючи витoki публічної сфери, а особливо публічного простору, від давньогрецької агори – відкритого місця в центрі міста (полісу), що слугувало для зібрання, об'єднання громадян з метою політичної, релігійної, соціальної діяльності. Визначальним для Агори були відкритість та доступність для всіх громадян, а також забезпечення активності (проведення заходів). Таким чином, попередньо слід наголосити на тому, що публічний простір як явище виникає саме в міських умовах, з метою забезпечення міського способу життя та реалізації права громадян на відстоювання інтересів громади, принциповими є і відкритість доступу (брати участь в зібранні мали *право всі громадяни міста-полісу*).

Витoki значення публічного простору розглядає дослідниця **Ханна Арендт**, вона наголошує, що визначальними рисами публічного простору є наявність «іншого», так публічний простір виступає «ареною», де діяльність індивідів відбувається під наглядом інших, на очах одне одного. Так, основними рисами публічного простору для Арендт є слова (мова) та дії. Тим самим публічність для неї пов'язана з прямою взаємодією індивідів, які поділяють ту чи іншу систему цінностей, що слугує запорукою правильної інтерпретації дій один одного. Саме публічний простір дає можливість висловити свою точку зору та вислухати інших, бути на публіці та бачити інших. Для Арендт саме перебування в публічному просторі забезпечує соціальність особистості. Арендт розглядає публічний простір, як середовище, що обумовлює соціальний та особистісний розвиток. Ведення виключно приватного життя означає «жити в стані, коли людина позбавлена певних сутнісно людських речей – позбавлена дійсності, що виникає від того, що тебе бачать і чують, позбавлена «об'єктивного».

В свою чергу, приватний простір визначається «відсутністю іншого». В даному контексті важливо підкреслити два феномени публічності, на яких акцентує Ханна Арендт, саме завдяки публічності відбувається «створення загальної реальності» через надання «видимості» та «гласності». Більш того, перебування на публіці означає існувати – бути «дійсним», для спільноти. Отже, саме публічний простір міста забезпечує можливість включення до міської спільноти, соціалізацію індивідів, через можливість вільного спостереження за «іншими». Таким чином, публічний простір відображає колективне життя міста, його соціальності. Він, на думку багатьох дослідників (серед них У. Уайт, Д. Джейкобс і Р. Сеннетт), є найважливішою складовою міського життя.

Як пише американська дослідниця публічних просторів **Лін Лофланд**, «міське життя стало можливим завдяки впорядкуванню міського населення в просторі таким чином, що люди в місті можуть дізнатися про оточуючих, просто дивлячись один на одного. І відбуватись така взаємодія, в першу чергу в публічному просторі міста.

Аналізуючи погляди, що склались, на природу публічності, та зокрема публічного, дослідники виокремлюють декілька підходів у відповідності до виділення основної характеристики, що визначає розуміння феномену.

Відповідно до *першого підходу*, публічний простір розглядається як місце зустрічі «вільних громадян», що в результаті взаємодії – «вільної і певним чином організованої комунікації», утворюють спільну точку зору на деякі «питання життя суспільства». Таким чином, даний підхід акцентує, в першу чергу, на політичній функції публічного. Представниками даного підходу є в першу чергу, Ханна Арендт, Юнген Габермас, Дон Мітчел. Розуміння публічного простору, як відкритого простору зустрічі вільних громадян та простір обміну думками, інформацією є найбільш близькою, на думку Ханни Арендт, до античної грецької агори та римського форуму – місця збору громадян для обговорення суспільних питань, філософствування та дискусій.

Іншим підходом до розуміння публічного є розгляд публічності, як здатності здійснення соціальної взаємодії – «соціабельності». Так, публічний простір розглядається, як місце «множинної, незапланованої взаємодії», місця зустрічі незнайомих людей. Представником цього підходу є **Річард Сеннет, Лін Лофланд. Зокрема Річард Сеннетт**, спираючись на концепцію соціальної драматургії Ірвінга Гофмана, розглядаючи феномен публічного простору, відводить йому основну суспільно творчу роль. Так, він виходить із того, що публічний простір, в першу чергу, є простором «зустрічі» та «зіткнення» численних «незнайомців» – різних людей, що часом належать до різних прошарків, культур та етносів. При чому під «незнайомцями» Сеннетт розуміє не лише людей, що незнайомі одне з одним, більш того, «незнайомці» – це люди із «незнайомими» і «невластивими» зовнішнім виглядом, реакціями, поведінкою. Перетин таких «незнайомців» в публічному просторі є передумовою для «публічності» і пов'язаної з нею «комунікабельності». Саме ці чинники, на думку дослідника, обумовлюють існування публічної сфери соціального життя. Більш того, Сеннетт зазначає, що публічна сфера, на відміну від приватної, і є тим *третім світом*, в якому може здійснюватися комунікація між різними несхожими один на одного людьми.

Саме існування публічної сфери обумовлюється можливістю існування демократії та свободи в суспільстві, переконаний дослідник. Окремо слід підкреслити, що виключну роль зародження публічності Сеннетт відводить саме становленню міського способу життя. Говорячи про публічні простори в першу чергу дослідники мають на увазі, парки, вулиці, сквери, площі. Проте, розгляд саме просторової складової є дещо вторинним, в центрі уваги лежить саме та взаємодія, що відбувається в цьому просторі. Дійсно, зародження публічного простору міста у більшості дослідників асоціюється із давньогрецькою агорою. Так, з розвитком міста публічний простір історично складався навколо ринків, соборів, судів, театрів, трактирів, пивних, ресторанів, кафе.

Проте сьогодні публічний простір міста зазнає значної трансформації, сьогодні публічний простір вже не є майданчиком для спілкування, а для «спостереження» (Р. Сеннетт), що говорить про трансформацію публічної культури, яка перетворюється з вербальної у візуальну. Наприклад, Лефевр

зауважує, що нові міські ансамблі знищили вулицю. В сучасних містах вулиці більш не є основою «соціабельності», проте вони зберігають власну реальність, специфічне і самотутнє життя. Вулиця вириває людей із стану ізоляції і дефіциту спілкування. Спонтанний театр, місце ігор без чітких правил і тим більш цікавих, місце зустрічей і багато численних спонукань – матеріальних, культурних, духовних – вулиця виявляється необхідною. Так, дослідники звертають увагу на те, що з розвитком міст «індивід у місті онімів». Публічні простори міста перетворились на місця «спостереження», а не «спілкування». Так, саме візуальне середовище, анонімні зустрічі «німих» городян створюють сьогодні загальний комунікативний простір, «почуття міста». Таким чином публічний простір міста продовжує виконувати свою роль в творенні «соціабельності», проте в дещо трансформований спосіб.

Публічний простір міста виступає середовищем взаємодії незнайомих. Причому можна говорити про два виміри середовища – територіальний та просторовий. Територія розглядається, в першу чергу, як сукупність об'єктивних аспектів міського життєвого середовища.

Поняття «територія», в широкому розумінні характеризує об'єктивну, чітко окреслену площу поверхні Землі, у вузькому розумінні – міста, що об'єднує об'єкти, розміщені в рамках цієї площі, територія характеризується протяжністю, особливостями географічного та фізичного положення (розміщення), визначеним типом ландшафту – як сукупності об'єктів(див. вище).

Територія виступає базою для просторового окреслення діяльності суспільства. В свою чергу, поняття «простору» відображає сукупність суб'єктивних аспектів міського життєвого середовища – це місце життя, існування людини як особистості та індивідуальності в її інформаційному, соціально-нормативному, диспозиційному, комунікативному, ментальному вимірах (просторах). Поняття «простору» відображає протяжність, «вмістилище» предметів, що характеризується, в першу чергу існуванням зв'язку та порядку розміщення в ньому елементів. Проте, визначальними рисами просторового аспекту є те, що простір передбачає діяльність, а також нерозривно пов'язаний із матеріальними та темпоральними аспектами функціонування. Простір передбачає існування суб'єкта, що і задає особливості сприйняття порядку та зв'язків розміщених об'єктів. Таким чином, при розгляді публічного простору міста нам важливо зафіксувати саме просторовий аспект тлумачення поняття, для відображення саме суб'єктивного аспекту міського життєдіяння, нерозривно пов'язаного з діяльністю та взаємодією індивідів, що визначає його існування та осмислення. Більш того, розгляд публічного простору міста нерозривно пов'язаний із темпоральністю його існування.

Публічний простір міста не є нейтральним – він передбачає осмислення, шляхом надання індивідами точкам простору смислів та символічного значення (утворюючи «сміслові точки», що слугують «точками відліку» для міщан). Таким чином, у смислових точках простору, що локалізуються на територіях, проходить духовне життя міських спільнот, тут розгортаються драми, трагедії і

комедії. Поступово смислові точки середовища обростають щільним тілом різноманітної забудови та діяльності, навколо них складається життя міста. Таким чином саме осмислення, означуваність, смислове навантаження та безпосередня діяльність характеризує просторовий аспект визначення публічного простору міста.

Нарешті останнім, проте не менш важливим аспектом окреслення поняття «публічного простору міста» є розгляд *дихотомії фізичного та соціального*. Фізично публічний простір поєднує між собою точки в просторі міста. Так вулиці, площі, парки в даному контексті є свого роду канвою, що з'єднує між собою розрізнені будинки, заводи, різного роду споруди. Публічний простір – це фізичний простір, який, за словами **П. Бурдє**, «визначається за взаємними зовнішніми сторонами, що його утворюють». Фізично публічний простір складається із вулиць, парків, скверів, площ, а також всіх елементів, що його оточують – тобто всі об'єкти, що виступають зовнішніми елементами, що задають контекст соціальної взаємодії. З іншого боку, це і соціальний простір (в широкому значенні), що складається з взаємовиключних чи різних соціальних позицій. Публічний простір складається з позицій пішоходів, відпочивальників, громадян, водіїв, працівників, а на більш високому рівні – з соціальних інститутів. Публічний простір утворюється в результаті взаємодії його складових – ресурсів, локалізованих фізично агентів, що взаємодіють між собою, присвоюючи ці блага; публічний простір обумовлює комунікацію соціальних агентів, що утворюють власне цей простір. Таким чином, публічний простір утворюється на перетині фізичного та соціального і не існує поза взаємодією цих складових.

Так, *фізична територія міста* не може бути публічним простором, його роблять таким діючі агенти. Отже, публічний простір має два виміри – фізичний та соціальний. Соціальний аспект публічного простору полягає в тому, що він обумовлює взаємодію між соціальними агентами, публічний простір неможливий без суб'єктів взаємодії. Соціальна реальність, що проявляється в такого роду взаємодії відображається і в публічному просторі. В сою чергу, соціальне є об'єктивованим, вписаним у просторове: «фізичний простір є соціальною конструкцією і проекцією соціального простору, соціальною структурою в об'єктивному стані (як, наприклад, план міста), об'єктивацією і натуралізацією минулих і нинішніх соціальних відносин». З іншого боку, публічний простір міста реалізується через фізичний простір.

Під фізичними елементами публічного простору ми будемо розуміти набір територіально обмежених матеріальних одиниць (споруд, рослин, майданчиків, тротуарів, лавок для сидіння, тощо), що розміщені в даному просторі. Виходячи з штучності походження публічного простору, він формується в результаті спланованої та не спланованої діяльності соціальних акторів. Так, простір міста створюється за адміністративним рішенням владних структур, планувальників, архітекторів, девелоперів, зацікавлених осіб та пересічних громадян. Процес «творення» публічного простору є складним та багатограним. При чому, процес планування та конструювання публічного

простору залежить з одного боку, від потреб та інтересів владних структур, забудовників, з іншого боку потреб та практик споживання простору його користувачами. Таким чином можна говорити про соціальну обумовленість формування публічного простору міста.

Спираючись на аналіз просторових вимірів соціальної взаємодії Георга Зіммеля, відображений в його роботах «Соціологія простору», «Соціологія відчуттів», «Чужий», можна говорити про такі основні просторові форми:

1) структурування простору на основі політичної та економічної соціальної організації;

2) просторові локальні структури, що виникають під впливом відносин домінування;

3) локалізація відповідно до соціальних зв'язків та ролей;

4) ненаповнений, порожній простір, що відображає нейтральність або відсутність взаємодії чи структур інтересів та влади відносно даної території).

Соціальна реальність конструює простір через процеси соціального структурування та розподілу владних відносин. Таким чином, простір (у фізичному сенсі), до якого належить і публічний простір виступає об'єктивацією соціального простору. Публічний простір, в свою чергу, відображає системи взаємодії і боротьби за доступ до ресурсів. Так, спираючись на теоретичні розробки Зіммеля, Бурдьє наголошує, що простір, в якому ми живемо, є соціально сконструйованим, він виступає проекцією соціального простору, об'єктивацією соціальної структури. Більш того, слідуючи логіці теорії структурації **Е. Гідденса**, соціальна структура суспільства конструюється, відтворюється і трансформується в повсякденній, рутинній діяльності людей, відповідно до встановлених правил розподілу ресурсів. Одним із провідних місць розгортання таких процесів соціальної структурації є публічний простір міста: вулиці, парки, двори, площі та ін.

Отже, узагальнюючи основні підходи до визначення поняття «публічного простору», попередньо виділимо його основні характеристики. Так, **Шарон Зукін** виділяє *три основні критерії публічного простору*:

1) громадське управління,

2) вільний доступ для всіх,

3) перебування в публічному просторі передбачає спрямування переважної його більшості учасників на досягнення соціальних (не приватних) цілей.

Додатково дослідники міських просторів виділяють принципове визначення публічного через протиставлення приватному (виходячи з рівня представленості інтересів, володіння і управління простором тощо).

Іншою значущою рисою публічного простору є забезпечення умов для створення комунікації між її учасниками – вербальної чи візуальної. Виходячи із розуміння публічного простору міста, як простору, що зумовлює соціальну взаємодію, комунікацію «незнайомців» в місті, а також враховуючи поєднання соціального та фізичного аспекту, для окреслення публічного простору міста слід враховувати дві визначальні характеристики: **по-перше**, те, що публічний

простір конструюється соціальною реальністю і, навпаки, конструює її. Таким чином в даному контексті слід наголосити на двох основних моментах – *по-перше*, штучності створення публічного простору, і, *по-друге*, він є елементом відтворення та творення соціальної реальності. Зокрема, **Анрі Лефевр** підкреслює, що «соціальні відносини виробництва мають соціальне існування лише тоді, коли вони існують в просторі, вони проектується в простір і в той же час виробляють його». Більш того, французький дослідник П'єр Бурдьє наголошує на тому, що простір також є конструктом – «той простір, у якому ми живемо і який ми пізнаємо, є соціально позначеним і сконструйованим». Так, міський публічний простір створює умови для соціальної взаємодії, контактів та комунікації соціальних акторів, одночасно, в свою чергу, в результаті взаємодії, під впливом норм та практик використання та поведінки в публічному просторі відбувається його формування та трансформація.

Другою важливою характеристикою публічного простору є його відкритість та наявність вільного доступу для широких (різноманітних) груп. Розуміння публічного простору як відкритого та загальнодоступного для всіх є визначальним при описі основних рис публічного простору дослідниками міських просторів (Х. Арендт, Д. Мітчела, Л. Лофланд, Р. Сеннетт). Проте слід підкреслити, що «публічний простір» як загальнодоступний та відкритий для всіх міщан є теоретичним конструктом – «ідеальним типом», адже дійсно реалізувати загальнодоступність та включеність всіх є майже неможливо в умовах існування соціальної нерівності. На шляху реалізації загальнодоступності можуть виникнути, як просторові (фізичні обмеження доступу, пересування, знаходження), так і соціальні обмеження.

Основними чинниками соціального виключення із публічного простору можуть бути встановлені правила та норми поведінки, що диктуються групою більшості, присутньою в просторі. Так, наприклад, в публічному парку, де в вихідний день полюбляють проводити час батьки з дітьми, соціально незабезпечені категорії населення, наприклад безхатченки будуть витіснені із простору. Іншим фактором обмеження доступу до публічного простору на сучасному етапі розвитку міста виступає комерціалізація та розповсюдження практик споживання товарів та послуг в публічних просторах міста. Таким чином, фактором обмеження доступу до простору буде купівельна спроможність. Отже, відкритість та доступність як характеристику публічного простору міста слід розглядати як теоретичну можливість доступу та відсутність формалізованих правил та структурно-просторових обмежень доступу до простору.

Третьою важливою рисою публічного простору є наявність контролю. Наявність контролю в публічному просторі є дотичною до характеристики «відкритості» та «доступності», а також соціальної обумовленості «творення» публічного простору. Так, Анрі Лефевр наголошує на принциповій «твореності» виробництва простору, простір є продуктом соціальним. Більш того, публічний простір є одночасно, як засобом виробництва, так і засобом

контролю. Публічний простір не лише зумовлює створення комунікації, а й обмежує її. Існуючі соціальні норми поведінки зумовлюють і контроль над їх дотриманням, вони контролюють та обумовлюють рівень доступу та основні стратегії поведінки. Більше того, сам простір власне і виробляє та задає ці норми поведінки та існування самого простору, на основі розповсюджених практик прийнятих більшістю учасників цього простору. За **Лайманом і Скоттом**, саме існування соціальних норм, керуючих поведінкою в натовпі, демонструє соціальний характер публічного простору. При чому, зовсім не обов'язкова наявність певного контролюючого органу, як наприклад охоронець, контроль за дотриманням норм поведінки в просторі здійснюється безпосередньо учасниками цього простору.

Наступна характеристика пов'язана із *формою власності простору*. Так, виходячи із територіальної обумовленості публічного простору, постає питання, то хто ж є власником цієї території – власником самого публічного простору? Класичним визначенням публічного простору, прийняте зокрема в міському плануванні, є простір, що знаходиться в державній власності. Проте із розвитком міст, зокрема розповсюдженням процесів комерціалізації та перенесення функцій публічного простору до просторів, що мають власника, проте гарантують можливість відкритого доступу, наприклад, сучасні фестивальні простори, розміщені в покинутих спорудах, слід дещо уточнити цю характеристику визначення власне публічного простору. Так, Пітер Маркузе, підкреслює, що публічний простір не може бути адекватно кваліфікований на основі співставлення приватної та державної власності, через складність категорії «власності» самої по собі. Так, людина може публічно та вільно використовувати і те, що не знаходиться в державній власності. Маркузе визначає публічний простір як такий, що знаходиться в загальному користуванні, такі як безпосередньо вулиці, площі, відкриті для широкого загалу для необмеженого використання, та доступ до яких не вимагає спеціального дозволу.

Так, ключовим у розрізненні приватного та публічного, визначає Ніл Сміт, є наявність правил доступу, джерела і характер контролю за простором, індивідуальної та колективної поведінки, що санкціонується його учасниками. До визначення публічного простору, Рональд Аткінсон, додає існування потенціалу необмеженого доступу і права пересування. Юнген Хабермас додає до визначення публічного простору важливу рису – право саме безкоштовного використання. Тобто відсутності плати за вхід до простору. Таким чином, процес приватизації простору обмежує доступ до цього простору. Так, публічний простір в свою чергу може мати конкретного власника (наприклад, кафе, торгівельно-розважальні комплекси), або ж перебувати у власності громади (наприклад, вулиці), може бути і напівприватним (внутрішній двір будинку); він може бути відкритим (наприклад, площі).

Отже, визначальним для характеристики публічного простору є не форма власності на простір, а *форма «управління»* – тобто контролю за простором. Так, визначальною рисою публічного простору є громадська форма

«управління» простором – правила та норми перебування, а також можливість включеності чи виключності з простору є безпосередні учасники цього простору.

Визначальними характеристиками, що обумовлюють визначення міського простору як публічного простору є відкритість для доступу для різних груп (включно, безкоштовний), а також забезпечення можливості незапланованих контактів «незнайомців», тоді як форма власності та контролю виступають вторинними, проте також мають бути враховані при визначенні «публічного простору міста».

Для найбільш повного розкриття поняття «Публічного простору міста» слід розкрити основні його *функції*.

Історично склалось, що публічний простір виконував три важливі функції в житті міста: *місце зустрічі, ринку і зв'язок /трафік простору*. В свою чергу простір, як місце зустрічі відігравав політичну (забезпечення виявлення демократичних прав громадян), ринку (торгівельна функція) та забезпечення активності (проведення суддів, театральні вистави, публічні покарання). Одночасно простір відіграє функцію *контролю, інтеграції та розрізнення людей, функцію розділення приватного та публічного*.

Проте, ключовою функцією публічного простору є саме *соціалізаційна та суспільнотворча*. Ключовими функціями публічного простору також є забезпечення безпеки та одночасно різноманітності досвіду та можливості діяльності. При чому, функція безпеки та контролю забезпечуються шляхом безпосереднього контролю (споглядаючи та слідкуючи за поведінкою «інших») власне самими учасниками за дотриманням правил та норм поведінки в просторі.

Однією із ключових функцій публічного простору міста є його *інтегративна роль*. Забезпечення інтеграції міського населення здійснюється завдяки тому, що «в умовах роз'єднаності жителів міста і відсутності сталих каналів інформації про інших жителів міста інформаційним і комунікативним простором стають саме публічні міські простори, де всі зустрічаються з усіма». Американська дослідниця Дж. Джейкобс говорить про те, що ці простори виступають свого роду майданчиком для вивчення одне одного та набуття досвіду про зразки публічної поведінки, взаємодії різних соціальних груп, та ін. шляхом безпосереднього спостереження за публічним простором.

Гості та жителі різних районів міста, включаючи представників різних етнічностей, соціальних груп та прошарків, людей різного віку та можливостей, можуть знаходитись одночасно в одному просторі, що дозволяє оцінювати особливості соціальних взаємовідносин. Причому, дослідження показали, що жителі міста намагаються відвідувати цікаві, виняткові події в центрі міста, що свідчить про важливість організації простору для підтримки комунікативних практик в місті.

Так було виявлено, що *ефективність публічного простору* залежить від: *рівня відкритості, міри автономності* (свободи від примусу), *рівності участі* (заперечення ієрархії), *влади закону* (підпорядкування правилам

функціонування простору), *якості участі всіх акторів*.

Таким чином, «публічний простір міста» – це теоретичний конструкт, що відображає відкритий для різноманітних соціальних груп (в ідеалізованому тлумаченні для всіх) заснований на свободі доступу та пересування, передбачений для перебування людей, що забезпечує «комунікацію незнайомих» на основі забезпечення анонімності зустрічі. Окрім того, публічний простір забезпечує створення комунікаційного простору, де громадянин може реалізувати своє право на участь в політичному, соціальному, релігійному житті громади.

Право на місто (англ. right to the city) – справедливе використання міста відповідно до принципів сталого розвитку, демократії, рівності і соціальної справедливості. Це колективне право мешканців міст (зокрема, осіб із груп, найбільш наражених на несправедливість і маргіналізованих), яке дає їм можливість легітимізації діяльності і організації, в основі їх звичаї, в цілях досягнення повного здійснення права на вільне самовизначення і гідний рівень життя. Право міста залежне від міжнародно визнаних прав людини, включає усі громадянські та політичні, економічні, соціальні, культурні та екологічні права, які регулюються міжнародними договорами, що стосуються прав людини. У 1967 році французький соціолог і марксистський філософ **Анрі Лефевр** написав працю *Le Droit à la ville*, яка була пропозицією нового мислення про місто, урбанізм, міські стратегії і практики соціального забезпечення, пов'язані з існуючою лише в загальних рисах, але прогнозовану самим автором аналітичною наукою про місто.

Право на місто – «основне право сучасності», як його назвав автор поняття, філософ Анрі Лефевр, – це право на апропріацію і колективне співтворення міського простору, право вільно використовувати переваги міського життя.

Концепція «права на місто» була спробою переосмислення лівої політики у світлі змін у класових суспільствах післявоєнного Заходу, а також її виходу за межі держави загального добробуту.

Проблему «права на місто» докладно висвітлено у книзі «Повстання міст» **Девіда Гарві**. Автор інтерпретує «право на місто» як «право на зміни і винайдення міста заново таким, яким ми його хочемо. Також, що важливо, є правом більш колективним, ніж індивідуальним, тому що винайдення міста заново неминуче залежить від виконання колективної влади над процесами урбанізації». Ми вживатимемо це поняття в його найрозвиненішій формі, в якій воно постало 2003 року в праці географа **Дона Мітчелла**: у монографії «Право на місто» (*The Right to the City*). Серед іншого, Мітчелл доводив, що знедолені можуть обстоювати своє право на місто через фізичну присутність. Така присутність, вважав він, може набувати багатьох форм – від ходіння вулицею, участі у масових розвагах і до володіння власністю. Але найважливішим, стверджує Девід Гарві, є те, що право на місто є «одним з активних прав» і тому вимагає дій, а не пасивного прийняття статус-кво.

З цього погляду рівність у доступі до громадського простору є суттєвим

елементом міської культури. Як писав архітектор **Ентоні Вайдлер**, що потрібно розуміти як місце взаємодії незнайомих людей, їхнього зіткнення між собою та допомоги одне одному; площу – як місце зібрань та цілодобової активності, крамничку на розі вулиць – як механізм для передавання інформації та обміну нею. Такі місця – і в цьому нема романтизму чи ностальгії – й донині є визначальними в міській культурі, а вона чинить спротив будь-яким намаганням «убезпечити» її від існування».

У своїй книжці «Міжкультурне місто» **Філ Вуд та Чарлз Лоундрі** красномовно доводять, що протягом всієї історії успішні міста найчастіше відзначалися етнічно розмаїтим складом населення. Саме собою розмаїття, розвивають думку автори, ще не запорука успіху міста – навіть у добу, коли чинники глобального масштабу творять безпрецедентне людське розмаїття в містах світу. Аби міста могли відкрити шлях тим благам, що їх несе культурне розмаїття (щоб скористатися перевагами, або дивідендами розмаїття), вони повинні стати більш міжкультурними, – стверджують Вуд та Лоундрі. Їм необхідно перетворитися на сцени, де вільно йде дійство, в якому взаємодіють різні навички й уміння, різне розуміння речей та культурні ресурси.

Для успіху міста має бути відчуття, яке матиме кожен його житель: ти можеш користуватися своїм правом на місто (і на його громадські місця) й при цьому бути вільним від страху, що тебе образять дією чи словом. Навіть представники найбільш боязких меншин повинні пересуватися містом, почуваячись комфортно.

Україна вже не є ізольованою від світу, як колись за радянських часів, і стає все більше інтегрованою у світову економіку, а в основі цієї останньої лежить відносно вільний рух капіталів, товарів та людей через кордони між державами. І цей процес ставить перед Україною та українцями нові завдання й проблеми, появу котрих не можна було передбачити ще навіть два десятиліття тому. Отже, на кожному кроці й на кожному рівні свого суспільства українцям необхідно робити все, аби перетворити нові реалії, з якими вони так несподівано зіткнулися, на цінні активи. Повною мірою скористатися можливостями, які відкрилися після здобуття незалежності, Україна зможе лише у разі, якщо усвідомить, що треба забезпечити максимальне використання того потенціалу, який дає людське розмаїття. А утвердження права на місто для людей, які є несхожими на традиційне досі населення – це засіб, за допомогою якого Україна почала б відкривати шлях тим благам, що їх несуть найбільш динамічні й домінантні сили сучасного світу – глобалізація та урбанізація.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Охарактеризуйте теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку.
2. Охарактеризуйте поняття «публічного простору».

3. Розгляньте теорію трьох дихотомій: приватне vs публічне; територія vs простір; соціальне vs фізичне.
4. Виділяє три основні критерії публічного простору.
5. Розгляньте функції публічного простору міста.
6. Що характеризує ефективність публічного простору
7. Охарактеризуйте концепцію «право на місто»

ПИТАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

1. Охарактеризуйте основні рушійні сили соціального розвитку.
2. Назвіть два хибні підходи до природи історичного процесу.
3. Назвіть основний і допоміжні критерії соціального прогресу.
4. Укажіть позитивні та негативні сподівання відносно швидкого розвитку людства.
5. Назвіть якісні відмінності старої від нової світової парадигми розвитку.
6. Охарактеризуйте основні глобальні політико-економічних тренди.
7. Охарактеризуйте основні підходи до розуміння суспільства.
8. Назвіть ознаки системності суспільства
9. Охарактеризуйте зміну суспільства і які джерела цих змін.
10. Назвіть які типи і моделі суспільств, що змінюються
11. Охарактеризуйте проблеми співвідношення значущості особи і ролі соціальних спільнот в процесі соціальної зміни.
12. Охарактеризуйте проблематику типу і моделі розвитку суспільства різноманітних в теоріях.
13. Концепції суспільства.
14. Поняття «соціальне».
15. Охарактеризуйте мерітократію як принцип політичного управління
16. Які закономірності розвитку культури?
17. Чим пояснити розриви у поступовому розвитку історичних періодів?
18. Через що гинуть і чому відроджуються окремі духовні компоненти, суттєві характеристики культури?
19. Охарактеризуйте функції культури.
20. Охарактеризуйте неолібералізм як політичний проект постмодерну.
21. Охарактеризуйте мультикультурність як принцип неолібералізму
22. Сутність соціальної стратифікації суспільства. Вкажіть сутнісні характеристики партисипативної теорії демократії.
23. Охарактеризуйте переваги та межі демократії участі.
24. Вкажіть значення компетентності та освіченості громадян у партисипативної демократії.
25. У чому полягає проблема забезпечення широкої участі громадян?
26. Охарактеризуйте громадську участь як один з базових елементів партисипативної демократії.

27. Охарактеризуйте основні теорії політичного лідерства
28. Вкажіть особливості політичного лідерства
29. Охарактеризуйте типологію політичного лідерства
30. Охарактеризуйте особливості політичного лідерства в різних політичних системах
31. У чому полягає генеза ідей політичного елітизму
32. Вкажіть основні фактори існування політичної еліти
33. Охарактеризуйте систему формування та змін політичних еліт
34. Охарактеризуйте поняття соціальних змін
35. Охарактеризуйте модернізацію як специфічний різновид соціальної інновації
36. Вкажіть методологію вивчення соціальних процесів
37. Охарактеризуйте системну модель та модель поля як дві досить різні методології соціальних процесів
38. Охарактеризуйте такі поняття як – біфуркація, аттрактор, ентропія, дисипація, флуктуація.
39. Головною ознакою виходу системи зі стану рівноваги є збільшення в ній ентропійних показників – чому?
40. Коли система виявляється у полі дії аттрактора, то як вона розвивається?
41. В точці біфуркації перед системою відкривається багато шляхів її подальшого розвитку – чому?
42. Яку роль грають аттрактори в синергетичній парадигмі?
43. Що відрізняє синергетичну теорію та нелінійні системи від класичної соціології з її лінійними системами?
44. Охарактеризуйте типологію малих груп в політиці.
45. Охарактеризуйте формування груп в політиці.
46. Вкажіть етапи розвитку політичних рухів (за Е. Вятром).
47. Вкажіть риси феномену «команди» в політиці.
48. Охарактеризуйте бюрократію.
49. Охарактеризуйте типологію девіація.
50. Охарактеризуйте теорію Е. Дюркгейма соціальної аномії.
51. Охарактеризуйте п'ять типів пристосування людей соціально і культурно заданим цілям і засобам.
52. Охарактеризуйте основні компоненти соціального контролю.
53. Основні критерії стратифікації.
54. Основні теорії соціальної стратифікації.
55. Теорія соціальної стратифікації М. Вебера.
56. Теорія соціальної стратифікації Р. Дарендорфа
57. Теорія соціальної стратифікації Л. Уорнера.
58. Поняття абсолютної і відносної бідності.
59. Охарактеризуйте урбанізацію, її етапи.
60. Охарактеризуйте теорії урбанізації.

61. Вкажіть модерністський і постмодерністський підходи до розуміння ролі і вигляду сучасних міст.
62. Вкажіть риси теорії міського способу життя.
63. Охарактеризуйте концепцію «креативного міста».
64. Охарактеризуйте закон трьох Т за Р. Флоридой.
65. Охарактеризуйте концепцію «креативного міста» за Чарльзом Лендрі.
66. Охарактеризуйте тверду та м'яку інфраструктури міста.
67. Охарактеризуйте теорії та концепції розміщення продуктивних сил і регіонального розвитку.
68. Охарактеризуйте поняття «публічного простору».
69. Розгляньте теорію трьох дихотомій: приватне vs публічне; територія vs простір; соціальне vs фізичне.
70. Виділяє три основні критерію публічного простору.
71. Розгляньте функції публічного простору міста.
72. Що характеризує ефективність публічного простору.
73. Охарактеризуйте концепцію «право на місто».

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Арендт Х. *Vita activa, или деятельной жизни* / Х. Арендт [пер. с нем. и англ. В. В. Бибикина ; под ред. М. Носова]. – СПб. : Алетейя, 2000 г. – 437 с.
2. Анциферов Н. П. Пути изучения города как социального организма / Н. П. Анциферов. – Л. : Сеятель, 1926. – 150 с.
3. Белл. Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл [пер. с англ. Изд. 2-ое, испр. и доп.]. – М. : Academia, 2004. – 788 с.
4. Блэр А. Рубл Стратегия большого города. Прагматический плюрализм в Чикаго «позолоченного века», Москве серебряного века и Осаке эпохи Мэдзи / Рубл Блэр А. – М. : Московская школа политических исследований, 2004. – 456 с.
5. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
6. Бурдьё П. Социальное пространство и генезис «классов» / П. Бурдьё // Социология. Хрестоматия / [сост.: Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая]. – М. : Гардарики, 2003. – С. 190–216.
7. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё. – СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с.
8. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; Предисл. М. Эмара ; [пер. с фр.]. – М. : Издательство «Весь мир», 2008. – 552 с.
9. Бродель Ф. Что такое Франция? / Фернан Бродель ; [пер. с фр. С. Н. Зенкина, В. А. Мильчиной]. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. Кн. 1. – 406 с.
10. Вахштайн В. К проблеме темпоральных механизмов социальной организации пространства. Анализ резидентальной дифференциации. – Социол. образование. – 2003. – т. – 3. – № 3. [Электронный ресурс] / Вахштайн В. Электрон. версия печат. публ. – Режим доступа : <http://sociologica.hse.ru/Articles.html> (дата звернения: 01.12.2017)
11. Вебер А. Избранное : Кризис европейской культуры / А. Вебер. – СПб, 1998. – 565 с. [Электронный ресурс] Режим доступа : http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/sociologija/veber_a_izbrannoe_krizis_evrop_ejskoj_kultury/25-1-0-351
12. Вебер М. История хозяйства. Город / М. Вебер. – М. : Канон – Пресс, 2001. – 574 с.
13. Вильковский М. Социология архитектуры / М. Вильковский. – М. : Фонд «Русский Авангард», 2010. – 592 с.
14. Гейл Я. Города для людей / Я. Гейл [пер. с англ. : Токтонов А. Крост]. – М. : Альпина Паблишер, 2012. – 276 с.
15. Глазычев В. Л. Изменения в культуре города : проблемы и парадоксы / В. Л. Глазычев // Культура города : проблемы развития. – М. : НИИ культуры , 1998. – С. 7–36.

16. Глазычев В. Л. Урбанистика / В. Л. Глазычев. – М. : Изд-во Европа, 2008. – 220 с.
17. Город как социокультурное явление исторического процесса / отв. ред. Э. В. Сайко. – М. : Наука, 1995. – 351 с.
18. Джекобс Дж. Смерть и жизнь больших американских городов / Дж. Джекобс. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с.
19. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда [пер. с фр. А. Б. Гофмана]. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
20. Зеленов Л. А. Социология города / Л. А. Зеленов. – М. : ВЛАДОС, 2000. – 192 с.
21. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). С. 112. / Г. Зиммель. Электрон. версия печат. публ. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf>;
22. <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zim.html>;
23. Зиммель Г. Флоренция. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). – С. 87-91. / Г. Зиммель. – Электрон. версия печат. публ. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimmflor.html>
24. Зиммель Г. Венеция. Логос. – 2002. – № 3–4 (34). – С. 92–96. / Г. Зиммель. Электрон. версия печат. публ. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/logos/2002/3/zimven.html>
25. Желнина А. Публичное пространство в социологии города. Проблемы публичного пространства в Петербурге : лекция / А. Жельнина [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.urbanclub.ru/?p=89>
26. Кляйн Н. Доктрина шока. Расцвет капитализма катастроф / Н. Кляйн ; [пер. с англ. М. И. Завалова]. – М. : Добрая книга. – 656 с.
27. Колхас Р. Мусорное пространство / Р. Колхас. – М. : ООО « Арт Гид», 2015. – 84 с.
28. Коган Л. Б. Быть горожанами / Л. Б. Коган. – М. : Мысль, 1990. – 205 с.
29. Котельников В. С. Мультикультурализм для Европы : вызов иммиграции / [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.antropotok.archipelag.ru/text/a263.htm>.
30. Культура города : проблемы развития / отв. ред. В. Л. Глазычев. – М. : НИИ культуры. – 1988. – 188 с.
31. Лефевр А. Производство пространства / А. Лефевр [пер. с фр. И. Стаф ; под ред. М. Великанова, А. Журбина]. – М. : Strelka Press, 2015. – 432 с.
32. Линч К. Образ города [пер. с англ. В. Л. Глазычев] ; под. ред. А. В. Иконникова. – М. : Стройиздат, 1982. – 328 с.
33. Мамфорд Л. Истоки урбанизации. Появление города / Смит Р. Л. Наш дом – планета Земля [сокр. пер. с англ.]. – М. : Мысль, 1982. – 383 с.
34. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализм [Электронный ресурс] Режим доступа : http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_5_6/2000_5-6_01.htm.
35. Межевич М. Н. Социальное развитие и город. Философские и социологические аспекты / М. Н. Межевич. – Л. : Наука, 1979. – 170 с.

36. Митчелл У. Я++. Человек, город / У. Митчелл. – М. : Strelka Press, 2012. – 328 с.
37. Мухаев Р. Т. Система государственного и муниципального управления : учебник для студентов вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 575 с.
38. Муниципальные и региональные процессы в условиях глобализации и европеизации = Kommunale und regionale entwicklungspozesse unter den bedingungen der globalisierung und europaisierung : нем.-рос. Проект : [сборник] / Под ред. Г. В. Витткэмпера, Г. Я. Козлова, В. С. Авдонина; Ряз. гос. ун-т им. С. А. Есенина, Вестф. Ун-та им. Вильгельма, Мюнстер. – М. : КДУ, 2006. – 456 с.
39. Ольденбург Р. Третье место: кафе, кофейни, книжные магазины, бары, салоны красоты и другие места «тусовок» как фундамент сообщества / Р. Ольденбург; пер. с англ. А. Широкановой. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 456 с. – Серия: Studia urbanica
40. Остром Э. Управляя общим : эволюция институтов коллективной деятельности / Элино́р Остро́м ; [пер. с англ.]. – М. : ИРИСЭН, Мысль, 2010. – 447 с.
41. Пласа Лоу Сета: политика общественного пространства и культуры / Лоу Сета Пласа. – М. : Strelka Press, 2016. – 352 с.
42. Радионова Л. А. Город в социокультурном измерении / Л. А. Радионова // Устойчивое развитие городов : науч.-тех. сб. / Харьков. гос. акад. гор. хоз-ва. – Киев : Техніка, 2002. – Вып. 37. – С. 36–39. – (Серия «Экономические науки»).
43. Радионова Л. А. Образ города в социально-философском осмыслении / Л. А. Радионова // Г. С. Сковорода і образи філософії : зб. наук. статей. – Харків, 2007. – С. 178–183.
44. Радионова Л. А. Пространство и время в архитектуре в историко-философском контексте / Л. А. Радионова, Н. В. Сницар // Коммунальное хозяйство городов : науч.-техн. сб. / Харьков. гос. акад. гор. хоз-ва. – Киев : Техніка, 2007. – Вып. 79. – С.423 – 427. – (Серия: Технические науки и архитектура).
45. Радіонова Л. О. Місто в мінливому світі / Л. О. Радіонова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць. – Донецьк, 2008. – С. 293 – 299.
46. Радионова Л. А. К вопросу о методологии управления городом / Л. А. Радионова // Проблемы и перспективы развития жилищно-коммунального комплекса города : материалы VI междунар. науч.-практич. конф. – М. : МИКСиС, 2008. – С. 113–117.
47. Радионова Л. А. Право на город: философский контекст / Л. А. Радионова, О. Н. Радионова // Scientific challenges economic and legal challenges : спеціальне видання економіко-правові виклики 2018 року. – Львів : Національна академія наукового розвитку. – НАНР – 2018. – С. 145–48.

48. Радіонова Л. О. Мономісто: управління модернізацією / Л. О. Радіонова, О. М. Радіонова // Економіка, фінанси, облік та управління: оцінка та перспективи розвитку в Україні та світі: зб. тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Полтава, 22 грудня 2017 р.) : у 3 ч. – Полтава : ЦФЕНД, 2017. – Ч. 1. – С. 59–61.
49. Радионова Л. Экзистенциальный смысл концепта «город» / Л. Радионова, О. Радионова // Категориальный аппарат исследований институциональных дискурсов как комплексная система (опыт моделирования) : профессиональная коммуникативная личность в институциональных дискурсах : тез. докл. междунар. круглого стола, Минск, 22–23 марта 2018 г. / Белорус. гос. ун-т ; [отв. ред. О. В. Луцинская]. – Минск : БГУ, 2018. – С. 74–77.
50. Рязанцев И. П. Социология региона : учебное пособие / И. П. Рязанцев. – М. : КДУ, 2009. – 408 с.
51. Система муниципального управления : учебник для вузов. 4-е изд. / под ред. В. Б. Зотова. – СПб. : Питер, 2008. – 512 с.
52. Скотт Маккуайр Медийный город: Искусство архитектуры / Маккуайр Скотт. – М. : Strelka Press, 2014. – 392 с.
53. Тённис Ф. Общность и общество. Социологический журнал. – 1998. – № 3-4. – С. 207–229. [Электронный ресурс] / Ф. Тённис. Электрон. версия печат. публ. – Режим доступа : http://www.fidel-kastro.ru/sociologia/tennis_ob.htm
54. Тоффлер А. Футорошок / А. И. Кравченко. Социология. Хрестоматия для вузов. – [2-е изд.] (Gaudeamus). – М. : Издательство : Академический проект. – 2004. – С. 290–315.
55. Триандис Гарри С. Культура и социальное поведение : учебное пособие [пер. В. А. Соснин]. – М. : ФОРУМ. 2007. – 384 с.
56. Флорида Р. Кто твой город? Креативная экономика и выбор места жительства / Р. Флорида ; [пер с англ.]. – М. : Strelka Press, 2014. – 368 с.
57. Эра глобализации: изменения императивов, стратегических целей, контуров мироустройства. Практична філософія. – 2001. – № 2. – С. 2–117.
58. Micklethwait, J., & Wooldridge, A. (2014). The State of the State. The GlobalContest for the Future of Government. Foreign Affairs, July/August. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.foreignaffairs.com/articles/141477/john-micklethwait-and-adrian-wooldridge/the-state-of-the-state>
59. Mumford L. The Natural History of Urbanization // W.L. Thomas Jr. (ed.) Man's Role in Changing the Face of the Earth. Chicago: University of Chicago Press, 1956. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://habitat.aq.upm.es/boletin/n21/almum.en.html>
60. Mumford L. The Culture of Cities. London: Secker & Warburg, 1940. P. 3–12. [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.des4rev.org.uk/habitude/mumfordculturecitiesintro.ht>

61. Horvat II, J. (2013). Return to Order: From a Frenzied Economy to an
62. Organic Christian Society– Where We’ve Been, How We Got Here, and
63. Where We Need to Go. York: York Press. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <https://conservativevistas.wordpress.com/2013/03/12/book-review-return-to-order-by-john-horvat-ii/>
64. Cassidy, J. (2014, March 31). Forces of divergence. Is surging inequality
65. endemic to capitalism? The Newyorker. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.newyorker.com/magazine/2014/03/31/forces-of-divergence?currentPage=all>
66. Denning, S. (2014). Has capitalism reached a turning point? Forbes.
67. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.forbes.com/sites/stevedenning/2014/09/26/hascapitalism-reached-a-turning-point/>
68. Debate (2014). Democracy: are worries about the health of democracy
69. today are owerblown? The Economist. Retrieved from [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://www.economist.com/debate/overview/266>
70. The Act of Killing / A Film by Joshua Oppenheimer . [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://theactofkilling.com/>

ТЕЗАУРУС

АБСТРАГУВАННЯ – теоретичний метод сходження від конкретного до абстрактного, від емпіричного до теоретичного. Цей метод має такі форми: 1) А. за допомогою відволікання – розгляд окремих рис або властивостей об'єкта (без зв'язку з іншими й об'єктом в цілому); 2) А. за допомогою ототожнення (вивчення об'єкта на підставі обмеженого набору його ознак, що є певним спрощенням і огрубленням об'єкта); 3) А. за допомогою ідеалізації (розумове конструювання ідеальних об'єктів).

АВТОРИТЕТ – установлене й узаконене право керувати діями і поведінкою інших людей.

АГЕНТИ ВТОРИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – представники адміністрації школи, ВНЗ, армії, підприємства, партій, засобів масової інформації та ін.

АГЕНТИ ПЕРВИННОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – люди, які є найближчим оточенням особи (батьки, родичі, друзі).

АГЕНТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – певні особи, які навчають людину культурним нормам і допомагають засвоювати соціальні ролі.

АДАПТАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – пристосування до умов середовища і результат цього процесу. А.с. розглядають як вид взаємодії окремої особи, соціальної спільноти із середовищем, спрямованої на узгодження вимог та сподівань її учасників, реалізацію системи заходів щодо приведення індивідуальної чи колективної соціальної поведінки індивідів відповідно до загальновизнаних норм, правил, а також пристосування їх до безпечних соціальних та екологічних умов життєдіяльності.

АККУЛЬТУРАЦІЯ – 1) процес взаємовпливу культур, коли в ході прямого контакту освоюються технології, взірці поведінки, цінності чужої культури, які, у свою чергу, змінюються і пристосовуються до нових вимог; 2) передача елементів культури від одного покоління до іншого у межах однієї культури.

АКТИВНІСТЬ ОСОБИ – здатність особистості до свідомої трудової і соціальної діяльності, ступінь цілеспрямованого, планомірного перетворення нею навколишнього середовища і самої себе. А.о. виявляється в її ініціативності, діловитості, психологічному настрої на діяльність.

АКТИВНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – енергійна, посилена діяльність, діяльний стан, діяльна участь у чомусь, одна з характерних рис способу життєдіяльності соціального суб'єкта (особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства), що відображає рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, концентрації волевих, творчих зусиль на реалізацію невідкладних потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки освоєнню, збереженню, руйнуванню існуючих або створенню нових умов, життєво важливих зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистих соціальних якостей.

АНДЕРКЛАС – верства суспільства, що утворюється декласованими елементами (наркомани, алкоголіки, жителі міських трущоб, «пасивні бідні» та ін.), які втратили людське обличчя і опустилися на «соціальне дно»; верства, що

перебуває на найнижчих щаблях соціальної ієрархії. Ключовими характеристиками А. є: постійна депривація, соціальна маргінальність, цілковита залежність від державної підтримки, субкультура фаталізму.

АНОМІЯ – такий стан суспільства, за якого значна частина його членів, знаючи про існування обов'язкових суспільних норм, ставляться до них негативно або байдуже.

АФЕКТ – 1) емоційне переживання, пристрасть, рух душі; 2) відносно короткочасне, але сильне і глибоке хвилювання, інтенсивне емоційне переживання, що виникає, як правило, у відповідь на сильний подразник і яке супроводжується відчутними фізіологічними змінами, звуженням свідомості та зниженням контролю за своїми діями. Розрізняють фізіологічний і патологічний А. Фізіологічний А. (лють, гнів, страх) хоч і впливає з великою силою на психіку, але не позбавляє людину можливості розуміти і контролювати свою поведінку. Патологічний А. призводить до глибокого запаморочення свідомості та супроводжується автоматичними безцільними діями. Особа, яка вчинила злочин у стані патологічного А., визнається неосудною.

БАЗОВА ОСОБИСТІСТЬ – сукупність типових особистісних рис, притаманних людям, які вирости в одній культурі і пройшли одні й ті ж процеси соціалізації.

БЕЗРОБІТТЯ – соціальне явище, суть якого полягає в незайнятості працездатного населення, невикористання його суспільством та перетворення у резервну армію праці; відображає надмір пропозиції робочої сили щодо попиту. Причини Б.: глибокі структурні зрушення в економіці; циклічність економічного розвитку; нерівномірність розміщення продуктивних сил; науково-технічний прогрес, технологічні нововведення; банкрутство або ліквідація підприємств; недосконалість системи професійної підготовки й перепідготовки; пошуки працівниками нових робочих місць.

БІДНІСТЬ – неспроможність підтримувати мінімальний рівень споживання, зумовлений фізіологічними, соціальними, культурно визначеними якісними нормами. Б. залежить від загального стандарту, рівня життя в даному суспільстві, від розподілу суспільного багатства, статусної системи і системи соціальних очікувань. Розрізняють абсолютну Б. – неспроможність задовольнити вітальні людські потреби, відсутність фізіологічного і соціального мінімуму засобів існування і відносну Б. – екстремальну форму нерівності в стандартах життя та соціальному захисті. У багатьох розвинутих країнах світу для зниження рівня Б. ухвалюють програми боротьби з нею.

«БІЛІ КОМІРЦІ» – у західній соціології – службовці, чиновники, працівники, які зайняті розумовою працею і входять до складу т. зв. «невиробничого персоналу» підприємств, організацій, фірм. Використовуються також терміни «сині комірці» – працівники фізичної праці; «коричневі комірці» – працівники сфери обслуговування; «сірі комірці» – працівники галузей соціальної інфраструктури; «рожеві комірці» – секретарки, друкарки, телефоністки та ін.; «золоті комірці» – висококваліфіковані вчені та

спеціалісти, які можуть як підприємці використовувати свої професійні знання.

БІОЛОГІЧНИЙ НАПРЯМ у соціології – напрям, головною ознакою якого є застосування понять і законів біології при аналізі суспільного життя. Хоча аналогії з органічним світом у соціальних теоріях відомі вже з античності, перенесення законів біології на явища і процеси суспільного життя набуло особливого поширення у другій пол. XIX ст. у зв'язку з успіхами біології (відкриття клітини, закону боротьби за існування і природного відбору та ін.). До Б.н. в соціології належать вчення Г. Спенсера, расово-антропологічна школа, органістична школа, соціальний дарвінізм. Загальним недоліком їх було ігнорування історичного суб'єкта як творчої суспільної сили і соціальної еволюції, ототожнення біологічного і соціального організму. Біологічні теорії суспільства порушували деякі складні питання (проблеми цілісності суспільства, структура і функції його окремих частин, вивчення соціальних конфліктів та ін.), однак не могли пояснити логіку соціальних процесів, призводили до антиісторизму, поверхові аналогії часто підміняли конкретне вивчення явищ суспільного життя. Тому не випадково в кінці XIX – на поч. XX ст. біологічні теорії поступово витісняються психологічними.

БІХЕВІОРИЗМ – напрям у соціології, який визнає визначальним механізмом соціальної поведінки рефлекторну реакцію людського організму (фізичну чи вербальну) на подразники (стимули) зовнішнього середовища за принципом «стимул – реакція». Основний постулат Б. полягає у вимозі описувати й аналізувати лише те в людині, що безпосередньо спостерігається, тобто її поведінку і вчинки.

БРОДЯЖНИЦТВО – блукання особи, яка не має постійного місця проживання та існує на випадкові доходи, ухиляючись від суспільно корисної праці, переїжджаючи з одного населеного пункту до іншого або в межах одного міста (району).

БУНТ – форма масової поведінки, яка означає ряд стихійних форм колективного протесту: масового хвилювання, повстання. Б. означає непокору офіційній владі. Причиною його виникнення є масове невдоволення чимось (умовами життя і праці, гнітом, поганим ставленням тощо), або кимось (найчастіше керівництвом).

БУРЖУАЗІЯ – клас індустріального суспільства, який виріс із верхніх верств третього стану суспільства пізнього середньовіччя (багатих купців, лихварів, цехових майстрів, землевласників); є власником основних засобів виробництва і є організатором виробництва, заснованого на використанні найманої праці. З розвитком індустріального суспільства ускладнюється структура Б., зокрема входженням до її складу верхівки найманих управлінців приватних капіталістичних компаній, вищих чиновників державного апарату, провідних буржуазних політичних діячів. Залежно від розмірів підприємства, масштабів використання найманої робочої сили Б. поділяється на велику і середню. Виділяють також дрібну Б., до якої належать власники засобів виробництва, що живуть винятково або, головним чином, власною працею; вона складає окремий клас ринкового суспільства.

БЮРОКРАТІЯ – офіційні особи, посади яких утворюють ієрархію, вони відрізняються формальними правами й обов'язками, що визначають їх дії і відповідальність.

ВЕСТЕРНІЗАЦІЯ – неологізм, який вживається для позначення процесу зростання впливу культури і політики західних країн на життя сучасного людства.

ВЗАЄМНІСТЬ – необхідна умова соціальної взаємодії індивідів. Якщо В. відсутня, то соціальні суб'єкти уникають взаємодії, яка втратила винагороди.

ВЗАЄМОДІЯ СОЦІАЛЬНА – система взаємозумовлених соціальних дій, пов'язаних циклічною залежністю, при якій дії одного суб'єкта є одночасно причиною й наслідком відповідних дій інших; є формою соціальної комунікації або спілкування принаймні двох осіб чи спільнот, в якій систематично здійснюється їх вплив один на одного, реалізується соціальна дія кожного із партнерів, досягається пристосування дій одного до іншого, спільність у розумінні ситуації, сенсі дій і певна міра солідарності чи згоди між ними. Об'єднуючими елементами В.с. є мова, всілякі символи, предмети, цінності тощо.

ВИСХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний підйом, рух індивіда чи соціальної групи у соціальній ієрархії.

ВИХОВАННЯ – процес свідомого цілеспрямованого і систематичного формування особистості, який здійснюється у межах і під впливом соціальних інститутів (сім'ї, виховних і навчальних закладів, установ культури, громадських організацій, засобів масової інформації і т. ін.) з метою її підготовки до виконання соціальних функцій і ролей, до життєдіяльності в різних сферах соціальної практики (професійно-трудова, суспільно-політична, культурна, сімейно-побутова та ін.).

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬНІ – взаємодія суб'єктів політики, у процесі якої відбувається обмін думками, ідеями, вольовими прагненнями, інформаційними ресурсами.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ – здійснюваний у різних формах контроль за діяльністю суб'єкта з позиції виконання ним прийнятих норм і правил; усю повноту відповідальності несуть розум та воля особистості.

ВЛАДА – це взаємодія, яка ґрунтується на нерівності індивідів, коли одна особа може примушувати одну чи кілька осіб до певних дій, незалежно від їхнього бажання, а іноді й всупереч йому.

ВЛАСНІСТЬ – соціологічна категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва. Соціальний аспект В. розкриває процес утворення і розвитку класів, соціальних груп і взаємодію між ними залежно від відношення до засобів виробництва, способів отримання певної частки суспільного багатства.

ВТОРИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ (її ще називають «навздогінна

модернізація») пов'язана із індустріалізацією країн, що розвиваються. Головною відмінністю Б. м. від первинної є та, що вона відбувається вже за умов існування зрілих соціально-економічних і культурних взірців, якими є так звані розвинуті країни.

ГАРМОНІЯ СОЦІАЛЬНА – відповідність, безконфліктне співіснування усіх елементів соціальної спільності.

ГЕНДЕР – сукупність соціальних характеристик статі.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ – виникнення світової всезагальної соціокультурної системи, диференційованої на окремі локальні підсистеми. Основними ознаками Г. формування світового ринку, політики, комунікації, всесвітньої культурної стандартизації, всесвітньої спортивної діяльності, туризму, зростання міжконтинентальних структур, поява світових (що так чи інакше торкаються усіх країн) проблем: екологічної проблеми, проблем війни і миру, світового розвитку, прав людини, розвитку освіти, проблем бідності, хвороб тощо. Як процес кількісного зростання й інтенсифікації політичних, економічних, соціальних, культурних зв'язків і стосунків держав світу, Г. започатковується з другої половини ХХ ст. Як політична практика Г. зорієнтована на розв'язання локальних суспільних проблем з урахуванням їх взаємозв'язку з проблемами зовнішніми, більш загальними, з передбаченням наслідків для світових процесів.

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ КУЛЬТУРИ – тенденція дифузії культурних зразків у всесвітньому масштабі.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА – це сукупність поглядів індивідів щодо певної проблеми, яка стосується інтересів певної групи людей.

ГРОМАДЯНИН – соціальний тип особистості, який характеризується наявністю таких суспільно значущих якостей, як правослухняність, вміння поєднувати власні і суспільні (державні) інтереси, почуття обов'язку щодо батьківщини (патріотизм). Характерна ознака Г. – легальний статус повноправного члена суспільства, володіння сукупністю громадянських прав (право власності, участі в управлінні державними і суспільними справами тощо). Цей статус визначається рядом чинників: фактом і місцем народження, зв'язком з батьками («закон крові»), натуралізацією і т. ін.

ГРУПА – стабільна спільнота людей, об'єднаних єдиними інтересами, мотивами та нормами діяльності.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, що не узгоджується з суспільними нормами, не відповідає очікуванням групи або суспільства у цілому.

ДЕВІАНТНА СУБКУЛЬТУРА – 1) субкультура, члени якої дотримуються цінностей, котрі істотно відрізняються від цінностей більшості членів суспільства; 2) субкультура, притаманна групам із соціально відхиленою поведінкою (напр., наркоманам, сатаністам тощо).

ДЕЗІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – розпад цілісної структури, поділ її на частини, складові елементи; послаблення, порушення та розрив зв'язків і відносин у цілісній системі.

ДЕЗОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНА – поняття, що фіксує факт або «процес порушення нормального» функціонування суспільної системи, падіння ефективності дії соціальних інститутів, є невід’ємною частиною процесу соціальних змін. Особливого значення проблема Д.с. набуває для суспільств перехідного типу, тих, які переживають періоди якісних трансформацій, у тому числі й для України.

ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА – поведінка, яка зумовлена наявністю систем цінностей і норм, які відхиляються від тих, які домінують у суспільстві, при цьому індивід, який сприйняв делінквентну культуру, визначає свою поведінку як правильну. Це сукупність протиправних дій, вчинків або злочинів. Вона абсолютна відносно законів країни.

ДЕМОГРАФІЯ – наука про населення, яка вивчає його чисельність, склад, структуру, розподіл на території, а також зміну цих об’єктів у часі.

ДЕМОНСТРАТИВНЕ СПОЖИВАННЯ – термін, упроваджений Т. Вебленом і пізніше досліджений П. Бурд’є та Ф. Хіршом для визначення характеристик класу дозвілля. Ними висловлене припущення, що деякі види споживання існують не стільки через корисність товарів чи послуг, скільки заради демонстрації соціального статусу.

ДЕРЖАВА – форма політичної організації суспільства, основне знаряддя політичної влади; орган управління суспільною структурою, формами власності і пов’язаною з нею структурою виробництва.

ДИСКРИМІНАЦІЯ – 1) обмеження чи позбавлення прав певної категорії громадян за будь-якими ознаками; 2) у міжнародних відносинах – ущемлення прав певної держави або її громадян порівняно з правами, якими користуються інші держави або громадяни.

ДИСТАНЦІЯ СОЦІАЛЬНА – величина, яка характеризує ступінь близькості або відчуження між соціальними групами. Мінімальна Д.с. дає про себе знати у вияві повноти почуттів, безпосередності, відкритості під час спілкування партнерів. Але чим більша Д.с., тим сильнішою є недовіра до представників інших груп, бажання звести до мінімуму необхідне спілкування. Д.с. виникає на основі реальних економічних, політичних, культурних, національних, вікових та інших відмінностей між соціальними групами. При цьому Д.с. є рухливою, такою, що змінюється залежно від специфіки ситуації і особистісних якостей учасників.

ДИСФУНКЦІЯ – порушення або розпад функцій певного соціального інституту чи соціальної системи, переважно якісного характеру.

ДИСЦИПЛІНА – певний стиль поведінки людей, який відповідає нормам права і моралі, що склалися в суспільстві, або вимогам певної організації. Д. є необхідною умовою нормального існування, функціонування будь-якого суспільства, соціальної спільноти. Завдяки Д. поведінка людей набуває упорядкованого характеру, що забезпечує колективну діяльність та функціонування соціальної організації.

ДОМІНУЮЧА КУЛЬТУРА – сукупність цінностей, вірувань, традицій і звичаїв, якими керується більшість членів суспільства.

ЕЙДЖИЗМ – вікова дискримінація, які ґрунтується на переконанні, що певні вікові категорії є гіршими за інші.

ЕКСПЕРИМЕНТ – один із методів отримання соціологічної інформації про кількісні і якісні зміни показників діяльності й поведінки об'єкта, внаслідок дії на нього певних факторів (змінних), якими можна керувати і які можна контролювати.

ЕЛІТА – коло людей, які мають високе суспільне становище, обумовлене особливими професійними, особистісними якостями і досягненнями, або також таких, що отримали свій статус у спадщину або за рахунок просування в межах закритої елітної групи.

ЕНДОГАМІЯ – це правила, за яких шлюбного партнера варто обирати всередині певних суспільних груп (клас, раса, каста, віровизнання, національність, плем'я тощо).

ЕТНІЧНА ГРУПА – це частина суспільства, члени якої вважають (або інші так вважають щодо них), що спільним для них усіх є їхнє походження, культура і що вони беруть участь у спільній діяльності.

ЕТНОС – тип культурної спільноти, яка приділяє значну увагу спільному походженню та історичній долі і вирізняється з-поміж інших подібних спільнот однією або кількома культурними особливостями: релігією, звичаями, мовою тощо.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ – тенденція оцінювати звичаї, норми і цінності інших культур, з позиції сприйняття власної культури як центральної і безумовно правильної.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ – соціально-психологічний процес ототожнення індивідом себе з певною людиною, соціальною групою чи спільнотою, що допомагає індивіду оволодівати різними видами соціальної діяльності, набувати певні соціальні статуси і ролі, засвоювати і перетворювати норми і цінності.

ІДЕОЛОГІЯ – система філософських поглядів та ідей, які відображають ставлення їх членів до дійсності, один до одного, способи засвоєння цієї дійсності і її перетворення, відповідно до ідеалів цього суспільного руху, стійка, спадкоємна і виконує соціальну функцію, виробляючи певному суспільному рухові тип мислення, поведінки і програми соціальної дії.

ІНДИВІД – це окрема людина, одиничний представник людського роду.

ІННОВАЦІЯ. Цей термін включає в себе два поняття: відкриття і винахід. Відкриття – це сприйняття багатьма людьми нових, раніше невідомих аспектів реальності. Відкриття примножує знання, воно завжди додає до культури щось нове. Винахід – це нова комбінація вже відомих елементів, наприклад, комбінація парового двигуна і візка привела до винаходу паротяга.

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ – установи, які впливають на процес соціалізації, спрямовують його. Вони розвивають особистість, розширюють її знання про світ, її розуміння того, якою є бажана і небажана соціальна поведінка.

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ – це заміна спонтанної й експериментальної

поведінки на передбачувану поведінку, яка очікується, моделюється, регулюється.

ЖЕБРАЦТВО – проживання особи на доходи, що добуваються шляхом випрошування у громадян грошей, продуктів харчування, одягу та інших матеріальних цінностей.

ЗАДОВОЛЕНІСТЬ СОЦІАЛЬНА – узагальнена у свідомості індивіда сукупність оцінок умов свого соціального життя, його якості. Ступінь З.с. може бути високий і низький. На рівень і структуру З.с. впливають дві групи чинників: 1) об'єктивні соціальні умови життєдіяльності індивіда, основні елементи яких пов'язані з його належністю до певної спільноти – територіальної, виробничої, сімейної і т.д., а також з характеристиками його соціального середовища; 2) група чинників, які мають суб'єктивну природу і виражаються на рівні вимог, сподівань відносно соціальних умов життя, які формуються в індивіда на базі попереднього життєвого досвіду, соціального порівняння і під впливом ідеології. Важливим чинником З.с. є також ціннісні орієнтації індивіда, які є критеріями для оцінки порівняльної важливості соціальних умов.

ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ – соціально-економічна категорія, яка характеризує залучення населення у суспільне виробництво; означає сукупність економічних відносин, пов'язаних із забезпеченням населення робочими місцями та його участю у господарській діяльності. З.н. можна розглядати з погляду всього суспільства, окремої соціальної групи як у загальнодержавному, так і регіональному аспектах.

ЗАКОН – нормативно-правовий акт, що приймається з ключових питань суспільного, державного життя і має вищу юридичну чинність. З. приймається вищими представницькими інститутами державної влади (парламентом) або через референдум, а тому є виявом державного суверенітету. В Україні закони приймає Верховна Рада України або референдум. Регламент Верховної Ради України передбачає спеціальну парламентську процедуру розгляду законопроектів, що має низку стадій: законодавча ініціатива, обговорення проекту, прийняття і введення в дію.

ЗАКОНИ СОЦІАЛЬНІ – внутрішньо необхідні, сталі й суттєві зв'язки і відносини між елементами системи суспільних відносин (економічних, соціальних, політичних, правових та ін.), суспільними суб'єктами, соціальними явищами і процесами. З.с. діють у всіх сферах людської діяльності і різняться за сферою свого розповсюдження. З.с. мають такі основні ознаки: 1) закон може діяти лише при наявності певних умов; 2) за цих умов закон діє завжди і всюди без будь-яких винятків; 3) умови, за яких діє закон, реалізуються не повністю, а частково і приблизно. Виступаючи рівнодіючою сукупністю дій усіх членів суспільства і реалізуючись у зіткненні інтересів різноманітних соціальних груп, З.с. виявляються як закони-тенденції. У соціології виділяють закони функціонування і закони розвитку, динамічні та статичні (стохастичні).

ЗВ'ЯЗКИ СОЦІАЛЬНІ – зв'язки, взаємодії індивідів і груп людей, які мають перед собою певну соціальну мету в конкретних умовах місця і часу;

умови середовища, становище в системі соціальних зв'язків і внутрішня своєрідність визначають особистість, її поведінку, установки, емоції і вибір. Зв'язок і взаємодія між людьми встановлюються тому, що люди в процесі задоволення своїх індивідуальних потреб залежать у чомусь конкретно один від одного і кожний виконує певні соціальні функції.

ІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – суспільство, засноване на розвитку великого промислового виробництва, яке формує відповідні моделі ринку, споживання, соціальної організації, науки і культури. Пов'язане з руйнуванням традиційно-культурних систем, наростанням урбанізації, посиленням ролі держави в регулюванні соціально-економічної сфери.

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНИЙ – сталий механізм організації спільного життя людей, усталена форма закріплення і здійснення ними спеціалізованої діяльності; виникає у процесі суспільного поділу праці. Термін широко використовується для опису регулярних і довготривалих соціальних практик, які санкціонуються і підтримуються за допомогою соціальних норм і мають важливе значення в структурі суспільства. Як сукупність економічних, політичних, правових, моральних та ін. відносин, суспільство є системою І.с.

ІНФОРМАТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА – сукупність процесів, що відбуваються у всіх сферах і підсистемах суспільства, і які пов'язані з якісно новими формами продукування, переробки і розповсюдження інформації. Викликана потребою у використанні величезного обсягу інформації у зв'язку із зростанням масштабів виробництва, інтенсифікацією та інтелектуалізацією праці, ускладненням процесів управління.

КАСТА – замкнена соціальна група. Існують практично нездоланні бар'єри: людина не може змінити К. у якій вона народилася, не дозволяються і шлюби представників різних К.

КЛАСИ СОЦІАЛЬНІ – 1) у широкому розумінні – великі групи людей, які відрізняються за їх місцем в історичній системі суспільного виробництва і розподілу, ставленням до засобів виробництва, роллю в суспільній організації праці. К.с. виникли історично в процесі розкладу первіснообщинного ладу внаслідок суспільного поділу праці, зростання її продуктивності, появи додаткового продукту та приватної власності на засоби виробництва. Розрізняють К.с. основні (раби і рабовласники, кріпаки і поміщики, пролетарії і буржуазія) і неосновні; 2) у вузькому значенні – будь-яка страта в сучасному суспільстві, яка відрізняється від інших прибутком, освітою, владою і престижем. Виходячи з цих критеріїв, виділяють не два протилежних класи, а декілька так званих страт, які переходять одна в одну. Згідно з вузьким трактуванням, К.с. виникли тільки при капіталізмі і знаменують собою перехід від закритого до відкритого суспільства.

КОЛЕКТИВ – організована спільність людей, об'єднаних конкретним видом суспільно корисної діяльності, яка здійснюється у межах тієї чи іншої форми власності і супроводжується відповідними відносинами співробітництва, взаємодопомоги і взаємної відповідальності, інтересами, ціннісними орієнтаціями, установками і нормами поведінки. Розрізняють К. трудові,

суспільно-політичні, навчальні, військові, спортивні, культурні, побутові та ін. Центральне місце в системі К. належить трудовим, через які більшість працездатного населення залучається до процесу суспільної праці.

КОМУНІКАЦІЯ – це процес, за допомогою якого люди передають один одному інформацію, ідеї, думки.

КОНСЕНСУС (термін, запроваджений О. Контом) – узгодженість дій основних соціальних спільнот та інститутів суспільства.

КОНТРАКУЛЬТУРА – це різновид субкультури, який не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть їй, принципово не сприймаючи пануючих у суспільстві цінностей.

КОНФОРМІЗМ – некритичне сприйняття і наслідування пануючих думок, норм, традицій, принципів і стереотипів масової свідомості.

КОНЦЕПЦІЯ – система взаємопов'язаних поглядів на певні явища і процеси; спосіб їх розуміння і трактування; головна ідея певної теорії.

КОРЕЛЯЦІЯ – тип асоціації однієї змінної з іншою, при якій зміна однієї величини супроводжується зміною іншої.

КУЛЬТУРА – це система цінностей, уявлень про життя і кодів поведінки, спільних для людей, пов'язаних певним способом життя.

КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ – це переконаність індивіда у тому, що оцінка окремого елемента культури (звичаю, норми, цінності) можлива тільки в межах тієї культури, з якої він походить.

КУЛЬТУРНІ УНІВЕРСАЛІЇ – це певні елементи, обов'язково присутні у кожній соціальній культурі (елементи властиві всім видам культури): мова, спорт, танці, звичай прикрашати тіло, освіта, ритуали похоронів та весіль, звичай дарувати подарунки та ін.

ЛЕГІТИМНІСТЬ – це здатність системи породжувати і підтримувати віру, що існуючі політичні інститути є найбільш придатними для суспільства.

ЛОБІЗМ – це особлива система реалізації інтересів окремих організацій і різноманітних соціальних груп, шляхом цілеспрямованого впливу на органи законодавчої та виконавчої влади, з метою отримати схвалення або несхвалення ними того чи іншого законопроекту.

ЛЮМПЕН – декласована людина, яка повністю випала із соціальної структури і втратила звичайні для суспільства цінності, норми, стандарти стосунків і поведінки (бомжі, жебраки, залежні від алкоголю тощо).

МАРГІНАЛ – це людина, яка не зуміла пристосуватися до домінуючої культури чи субкультури і виявилася витісненою «на узбіччя» соціального життя.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ – ставлення індивіда або соціальної групи до суспільства чи певної суспільної верстви.

МАСА – аморфна сукупність людей з мінімальним рівнем групової інтеграції й організації.

МАСОВА ІСТЕРІЯ – стан загальної нервозності, страху і підвищеного збудження – реакція на загрозу з боку якихось потужних сил.

МЕРИТОКРАТІЯ – 1) влада, що ґрунтується на заслугах, правління

найбільш гідних в інтелектуальному, моральному та інших аспектах; 2) концепція, згідно з якою влада повинна здійснюватися людьми, які вирізняються своїми досягненнями, здібностями, професійною компетенцією, а не соціальним походженням чи приписаним статусом.

МІГРАЦІЯ – це процес зміни постійного місця проживання індивідів чи соціальних груп: переміщення в інший регіон країни або в іншу країну. Міграцією є також переїзд на проживання із села в місто і навпаки.

МІНІМУМ ПРОЖИТКОВИЙ – сукупність матеріальних і фінансових засобів, необхідних для виживання і відтворення індивіда чи соціальної групи.

МОДЕРНІЗАЦІЯ – це перехід від традиційного аграрного стабільного суспільства до світського, урбанізованого, індустріального, до суспільства, яке безперервно змінюється.

МОЛОДЬ – це суспільна група, яка перебуває у періоді життя, який починається зі статевого дозрівання, не має чітко окресленої верхньої вікової межі і визначається як суспільними, так і індивідуальними рамками.

НАЦІОНАЛІЗМ – полісемантичний термін, який вживається для окреслення таких явищ: 1) Н. – національна ідеологія, певна система світоглядно-політичних засад, що формує основну мету, принципи боротьби за національну незалежність та розбудову власної національної держави; 2) Н. як культурний і політичний рух, спрямований на боротьбу за утвердження національних пріоритетів у культурній та адміністративній сферах або за здобуття національної незалежності; 3) Н. як національна свідомість, тобто усвідомлення своєї приналежності до певної нації.

НАЦІЯ – історична сукупність людей, що має власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки для усіх членів.

НЕРІВНІСТЬ – становище, за якого люди не мають рівного доступу до соціальних благ.

НЕФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку її родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке висловлюється через звичаї і традиції, або через засоби масової інформації.

НЕФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, непередбачені офіційними інстанціями, такі як зауваження, насмішка, злий жарт, зневага, недоброзичливий відгук, наклеп тощо.

НЕФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку неофіційних осіб та організацій: публічна похвала, комплімент, мовчазне схвалення, аплодисменти, слава, посмішка тощо.

НИЗХІДНА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – соціальний спуск, рух індивіда чи соціальної групи донизу у соціальній ієрархії.

НОРМИ – засоби соціальної регуляції поведінки індивідів і груп. У нормативній структурі виділяють звичаї, моральні норми і закони.

ОСОБА – стійкий комплекс якостей, властивостей, набутих під впливом

відповідної культури суспільства та конкретних соціальних груп, до яких належить індивід.

ПАНІКА – це форма масової поведінки, коли люди, зіткнувшись із небезпекою, виявляють некоординовані реакції. Під впливом Я. люди діють неорганізовано, емоційно, часто заважаючи і травмуючи один одного.

ПАРАДИГМА в соціології – це певний ціннісно-нормативний підхід, який визначає кут зору, крізь призму якого відстежуються, аналізуються та узагальнюються соціальні явища та процеси.

ПАРТІЙНА СИСТЕМА – політична структура, що складається із сукупності політичних партій різного типу з їх стійкими взаєминами між собою, з державою та іншими інститутами влади, характером та умовами діяльності.

ПАРТІЯ ПОЛІТИЧНА – це ідеологічна організація, яка об'єднує найактивнішу і найбільш організовану частину соціальної спільноти, виражає і захищає інтереси цієї спільноти, здійснює практичну роботу для їх задоволення.

ПАТРІАРХАТ – 1) форма соціальної організації, при якій чоловік відіграє домінуючу роль у сімейному, господарському, суспільному житті; 2) в еволюціонізмі – період родового ладу, що настав після матріархату і який збігався у часі з мідним, бронзовим і раннім періодом залізного віку; характеризується патрілінійним родом, владою чоловіка, який очолює рід, розвитком скотарства, плужного землеробства, металообробки тощо. Епоха П. – час розкладу первіснообщинного ладу, на заключному етапі – виникнення класів і держави.

ПАТРІОТ – людина, віддана своїй вітчизні, вірно служить її інтересам.

ПЕРВИННА МОДЕРНІЗАЦІЯ – це модернізація епохи промислової революції, зміни соціальної структури, у зв'язку із руйнуванням традиційних, станових спадкових привілеїв і проголошення рівних громадянських прав, демократизації суспільства.

ПЕРЕКОНАННЯ – це погляди, які не ґрунтуються на наукових фактах таким чином, що вони визнаються усіма як безумовно правдиві (наприклад, існують різні думки стосовно корисності або шкідливості для суспільства смертної кари).

ПЛІТКИ – сукупність даних, які виникають із анонімних джерел і поширюються неформальними каналами. Поширення П. – це форма масової поведінки.

ПОЗИЦІЯ СОЦІАЛЬНА – а) в об'єктивному значенні – суспільний статус людей з певними правами і обов'язками, що не залежать від їх індивідуальних, особистих рис. П.с. утворюють певну ієрархію за тими чи іншими критеріями (напр., майновими, владними), мають різний статус і престиж у громадській думці. П.с. описуються сукупністю рольових приписів, об'єктивних вимог до осіб, що займають таку позицію; б) у суб'єктивному значенні – усвідомлений вибір, світоглядна і моральна орієнтація особистості, яка підлягає моральній оцінці як основна, прогресивна або консервативна, реакційна.

ПОРІГ БІДНОСТІ – визначений державою граничний рівень особистісного добробуту, опинившись нижче якого, людина не може підтримувати нормальний фізичний стан.

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО – соціальна форма, що формується і визначається в процесі еволюції і трансформації індустріального суспільства. Відповідає рівню низки країн Західної Європи та Північної Америки кінця ХХ ст. Характеризується переходом від виробничої економіки до обслуговуючої, різким зростанням виробництва продукції, що базується на «високих технологіях».

ПРЕСТИЖ – повага до статусу, який існує в громадській думці.

ПРИПИСУВАНИЙ СТАТУС – це статус, у якому людина народжена (природжений статус), але за яким, крім того, суспільством визнані певні соціальні ознаки.

ПРОГРЕС – це якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, які, з позиції певних визначених оцінкових критеріїв, становлять удосконалення цього явища, порівняно з його попереднім станом.

РАБСТВО – економічна, соціальна і юридична форма соціальних стосунків, за якої одні люди є власністю інших людей.

РЕВОЛЮЦІЯ – комплексна зміна багатьох або всіх сторін суспільного життя, яка стосується основ існуючого ладу.

РЕПРЕСІЯ – каральний захід, покарання з метою придушити, присікти будь-що, у тому числі масові, необґрунтовані протизаконні переслідування будь-кого з боку державних органів.

РЕПУТАЦІЯ – громадська думка, яка сформувалася щодо якостей, достоїнств і недоліків будь-кого.

РЕСОЦІАЛІЗАЦІЯ – 1) вторинна соціалізація, що відбувається протягом усього життя індивіда у зв'язку зі зміною його установок, цілей, норм і цінностей життя; 2) процес пристосування девіантного індивіда до соціального середовища без гострих конфліктів.

РЕФОРМА – часткове вдосконалення у якійсь сфері життя, ряд поступових перетворень, які не стосуються основ існуючого ладу.

РИТУАЛ СОЦІАЛЬНИЙ – форма санкціонованої упорядкованої соціальної поведінки; сукупність регулярно здійснюваних дій та їх установлений порядок.

РІВЕНЬ ЖИТТЯ – узагальнений показник, який характеризує досягнутий ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб населення країни (окремого регіону), класів, соціальних груп, сім'ї, індивідів у смислі забезпечення їх споживчими благами; характеризується переважно кількісними показниками, абстрагованими від їх якісного значення.

РОБОТА – вид діяльності, що здійснюється за певну винагороду.

РОЛЬОВА НАПРУГА – ситуація, коли в одній ролі є суперечливі експектації або неможливість ефективно і майже одночасно виконувати дві і більше соціальних ролей.

РОЛЬОВА ПОВЕДІНКА – реальна, фактична поведінка індивіда, який

відіграє певну соціальну роль; на відміну від простого виконання ролі є очікуваною поведінкою.

РОЛЬОВА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ – соціологічна концепція, згідно з якою особа – це функція від тієї сукупності ролей, які людина виконує у суспільстві й оскільки всі ролі пов’язані з її перебуванням у соціальних групах, то особа є похідною від сукупності тих груп, у які входить людина.

РОЛЬОВИЙ НАБІР – сукупність ролей, зумовлених певним статусом.

САМОГУБСТВО (суїцид) – добровільне і навмисне припинення свого життя. За умов С. людина має мету і мотив, які спонукають її до дії. Причини С. – наявність конфліктності з оточенням і психосоціальна дезадаптація. Розрізняють справжнє і демонстративно-шантажне С; С. у вигляді помсти, ухилення від призову, самопокарання, відмова від життя як такого.

САМОКОНТРОЛЬ – вид соціального контролю; вияв усвідомлюваної регуляції особистістю власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, пред’явленим вимогам, цінностям, нормам, правилам, зразкам.

САМООЦІНКА – судження людини про міру наявності у неї тих чи інших якостей, рис, властивостей у співвідношенні їх з певним еталоном, зразком. С.– вияв оцінного ставлення людини до себе і відіграє важливу роль у саморегулюванні її поведінки і діяльності.

САМОРЕАЛІЗАЦІЯ – вияв і розвиток індивідом особистісних здібностей у всіх сферах діяльності; реалізація потенцій особистості.

САМОРЕГУЛЯЦІЯ – 1) властивість систем різних рівнів зберігати внутрішню стабільність завдяки їх скоординованим реакціям, які компенсують вплив умов навколишнього середовища, що постійно змінюються; 2) активність, спрямована на досягнення поставленої суб’єктом певної мети і яка передбачає створення моделі, а також її корегування в ході діяльності.

САНКЦІЇ – це покарання і винагороди, які застосовуються суспільною групою до індивіда, який не дотримується засад, обов’язкових для членів цієї групи.

СЕРЕДНІЙ КЛАС – клас, що займає проміжне становище між основними класами («вищим» і «нижчим») у системі соціальної стратифікації; характеризується неоднорідністю становища, суперечливістю інтересів, свідомості і політичної поведінки. На основі різних ознак ця верства є диференційованою (освіта, рід занять, прибуток, культура тощо), має відповідну структуру, яка виражає її гетерогенний характер. Розрізняють старі верстви С.к. (середні і дрібні торговці) і нові верстви, так звані «білі комірці» (управлінці середньої і нижчої ланки, професійні працівники розумової праці та ін.). Виділяють такі ознаки С.к.: наявність власності у вигляді накопиченого майна чи існуючої як джерело прибутку; високий рівень освіти (як правило, вища); прибуток, середній по країні; професійна діяльність, що має досить високий престиж у суспільстві; певний світогляд і система цінностей, спосіб життя. Наявність чисельного С.к. в соціальній ієрархії багатьох сучасних країн дозволяє їм зберегти усталеність, стабільність, незважаючи на епізодичне

зростання напруги серед найбільш вразливих верств.

СОЛІДАРНІСТЬ – 1) єдність переконань і дій, взаємодопомога і підтримка членів соціальної групи, які ґрунтуються на спільності інтересів і необхідності досягнення спільних групових інтересів, спільна відповідальність; 2) активне співчуття і підтримка будь-яких дій або думок.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ – це процес засвоєння культури (норм поведінки, цінностей, ідей, правил, стереотипів розуміння). Це процес формування соціальних якостей, завдяки яким людина стає дієздатним учасником соціальних зв'язків, інститутів і спільнот.

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ – взаємодія між двома і більше індивідами, в процесі якої передається соціально значима інформація, або здійснюються дії, орієнтовані на іншого індивіда.

СОЦІАЛЬНА ГРУПА – це двоє або більше індивідів, які мають спільні погляди і пов'язані один з одним у відносно стійких моделях соціальної взаємодії.

СОЦІАЛЬНА ДИСТАНЦІЯ – відстань між двома статусами або позиціями індивідів чи соціальних груп.

СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ – переміщення індивідів та груп від одного соціального статусу до іншого.

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА, за Вебером, – це певний вчинок людини, який він співвідносить з поведінкою (або вчинками) інших людей.

СОЦІАЛЬНА ПРОБЛЕМА – це те у соціальній поведінці, що спричиняє соціальне тертя, дискомфорт і вимагає колективних зусиль для його вирішення (бідність, хвороби, злочинність, самотність тощо).

СОЦІАЛЬНА РОЛЬ – модель поведінки, орієнтована на певний статус, її ще називають динамічною стороною статусу.

СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА – цілісне утворення, головним елементом якого є люди, їх зв'язки, взаємини та взаємодії, а також соціальні інститути та організації, соціальні групи, спільноти, норми і цінності.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ – це сукупність розміщених у вертикальному порядку соціальних прошарків.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА – є тривалим укладом соціальних взаємодій між елементами суспільства: статусами, ролями, групами, організаціями, соціальними інститутами.

СОЦІАЛЬНЕ – найважливіша категорія соціології, означає сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами в процесі спільної діяльності в конкретних умовах і яка виявляється в їх стосунках, у ставленні до свого місця в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя. Будь-яка система суспільних відносин (економічних, політичних та інших) стосується становлення людей один до одного і до суспільства, тому кожна має й чітко виражений соціальний аспект. Характеризуючи особливий аспект суспільних відносин, входячи в усі їх види, С., однак, не включає в себе ці відносини і не зводиться до їх суми. Виділяють такі основні риси, що характеризують специфіку С.: а) властивість, що

іманентно (внутрішньо) притаманна особистості і спільнотам і яка формується внаслідок процесів соціалізації й інтеграції людини в суспільство, суспільні відносини; б) відображає зміст і характер взаємодії між суб'єктами (індивідами, групами, спільнотами) як наслідок виконання людиною певних соціальних ролей, котрі вона бере на себе, ставши членом спільноти; в) продукт взаємодії суб'єктів, який виражається у культурі, оцінках, способі життя людей.

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС – це певна позиція особи в соціальній структурі групи і суспільства, пов'язана з іншими позиціями через систему прав та обов'язків.

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ – це фундаментальні зміни, які відбуваються з плином часу із базовими елементами культури, структури і соціальної поведінки.

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ – це стійкі види соціальних взаємодій, які склалися історично, само відтворюються і задовольняють певні життєво важливі потреби людей.

СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ – це штучно сконструйовані спільноти людей для виконання певної легітимної цілі, наприклад, виробництва товарів чи надання послуг.

СТАН – соціальна група, яка володіє певними правами й обов'язками, закріпленими звичаєм або законом і які передаються в спадок.

СУБКУЛЬТУРА – частина загальної культури, система цінностей, традицій і звичаїв, характерних великій соціальній групі.

СУБКУЛЬТУРА МОЛОДІЖНА – сукупність цінностей, вірувань, традицій та звичок, якими користуються молоді люди. Для С.м. характерні відсутність вибірковості в культурній поведінці, переважання стереотипів і групового конформізму. В ній існує своя мова, мистецтво та стиль поведінки, вона має певну систему штучних заміників реальних цінностей. С.м. відрізняє те, що це: а) швидше культура дозвілля, а не праці; б) у її межах соціальні зв'язки і відносини організовані не навколо сім'ї чи кола друзів, а навколо рівних груп; в) предметом особливої уваги молодіжних груп є стиль.

СУСПІЛЬНІ РУХИ – це об'єднання великої кількості людей, мобілізованих для підтримки або опору культурним або соціальним змінам.

СУСПІЛЬСТВО – 1) у широкому розумінні – це сукупність усіх видів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить вияв їх взаємозалежність один від одного і які склалися історично; 2) у вузькому розумінні – історично конкретний тип соціальної системи, певна форма соціальних стосунків.

ТЕНДЕНЦІЯ – можливість тих чи інших подій розвиватися у певному напрямку.

ТЕОРІЯ – система керівних ідей, гіпотез у тій чи іншій галузі знання; узагальнений досвід людей; сукупність знань про природу і суспільство, накопичених у ході суспільно-історичного життя.

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНА – комплекс поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на тлумачення і пояснення соціальних явищ і процесів.

ТРАДИЦІЇ – елементи соціальної і культурної спадщини, які передаються

з покоління в покоління і зберігаються у певній спільноті, соціальній групі протягом тривалого часу.

ТРАДИЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО (доіндустріальне) – це суспільство з аграрним укладом, слабо динамічними соціальними структурами та із заснованим на традиції способом соціокультурної регуляції. У ньому переважає натуральне господарство, застосовуються прості технології, а відтак – поділ праці є нескладним.

УРБАНІЗАЦІЯ – це процес зростання і підвищення ролі міст, збільшення частини міського населення і поширення міського способу життя на всі прошарки населення.

ФЕМІНІЗАЦІЯ – зростання ролі і впливу жінок у суспільстві в цілому чи в будь-яких сферах суспільного життя.

ФЕМІНІЗМ – 1) соціополітична теорія і практика, мета якої – звільнення всіх жінок від чоловічої переваги і експлуатації; 2) соціальний рух, що містить у собі стратегічну конфронтацію з гендерно-класовою системою; масового характеру набуває в середині ХХ ст.

ФЕРАЛЬНІ ЛЮДИ – термін, введений у ХVІІІ ст. шведським ученим К. Ліннеєм, використовується для позначення істот, які вирости в ізоляції від суспільства і виховані у середовищі тварин. Діти, які позбавлені спілкування з такими самим, як вони, і які не отримали відповідного виховання та навичок, перетворюються на розумово недорозвинених істот. Здичавілих людей називають ще «мауглі», «дітьми джунглів».

ФОРМАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади й адміністрації.

ФОРМАЛЬНІ НЕГАТИВНІ САНКЦІЇ – це покарання, передбачені юридичними законами, урядовими постановами, адміністративними інструкціями і розпорядженнями: позбавлення громадянських прав, ув'язнення, арешт, звільнення з роботи, штраф, службове стягнення, догана, смертна кара та ін. Вони пов'язані з наявністю приписів, які регулюють поведінку індивіда і вказують, яка кара призначена за недотримання цих норм.

ФОРМАЛЬНІ ПОЗИТИВНІ САНКЦІЇ – це публічне схвалення з боку офіційних організацій: грамоти, премії, титули і звання, державні нагороди і високі посади. Вони тісно пов'язані з наявністю приписів, які окреслюють, як повинен себе поводити індивід і які передбачені нагороди за дотримання ним нормативних приписів.

ФУНКЦІЯ – обов'язок, значення, призначення, роль.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ – 1) форма існування істот, наділених розумом; 2) синонім культури, сукупність духовних і матеріальних досягнень суспільства; 3) ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, суспільного розвитку взагалі; 4) процес становлення громадянського суспільства; 5) відносно самостійне соціально-історичне утворення, локалізоване у просторі і часі, що може мати ієрархічні рівні (напр., антична Ц., еліністична Ц., афінська Ц.). У соціології Ц. найчастіше розуміється як ступінь культурного розвитку, якого досягли деякі країни. Існує безліч показників цивілізованості – рівень смертності (особливо

дитячої), санітарний стан міст, екологія і т. ін. У сучасних умовах Ц. розуміється як розмаїття культурно-історичних форм, що дозволяє переосмислити поняття історичного прогресу, відмовитися від розуміння історії як висхідного поступального руху.

ЦІЛІСНІСТЬ – узагальнена характеристика об'єктів, які мають складну внутрішню структуру (напр., суспільство, особистість, біологічна популяція). Ц. виражає інтегрованість, самодостатність, автономність цих об'єктів, пов'язане з внутрішньою активністю, їх протиставлення оточенню; характеризує їх якісну своєрідність, зумовлену притаманними їм специфічними закономірностями функціонування і розвитку.

ЦІННОСТІ – це загальновизнані переконання щодо цілей, до яких соціальна спільнота (і кожен її член) повинні прагнути, якими вони керуються у своєму щоденному житті.

ШВИДКІСТЬ МОБІЛЬНОСТІ – одна з характеристик соціальної мобільності, яка є вертикальною соціальною дистанцією або числом страт – економічних, професійних чи політичних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

ЯВИЩА СОЦІАЛЬНІ – усе те в соціальній дійсності, що виявляє себе, розкриває зовнішні, безпосередньо дані форми свого існування; елементи соціальної реальності, яким притаманна вся повнота соціальних властивостей та ознак, універсальні об'єктивні характеристики соціального світу, соціальних об'єктів.

ЯКІСТЬ ЖИТТЯ – 1) інтегральна характеристика всієї сукупності видів, форм, сфер життєдіяльності людей певного суспільства, зумовлених рівнем його виробництва, економічними відносинами, політичним устроєм та системою цінностей; 2) суб'єктивне сприйняття і оцінка свого життя. На відміну від поняття «рівень життя», Я.ж. включає такі фактори, як рівень демократизації, стан здоров'я населення і оточуючого середовища, можливості здобуття освіти, ступінь соціальної захищеності тощо.

Навчальне видання

РАДІОНОВА Людмила Олексіївна

НОВІ ЛІДЕРИ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

За авторською редакцією

Відповідальний за випуск *В. В. Корженко*

Комп'ютерне верстання *Є. Г. Панова*

Дизайн обкладинки *Т. А. Лазуренко*

Підп. до друку 23.03.2018. Формат 60×84 /16.

Друк на ризографі. Ум. друк. арк. 9,4.

Тираж 50 пр. Зам. № .

Видавець і виготовлювач:

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова,
вул. Маршала Бажанова, 17, Харків, 61002.

Електронна адреса: rektorat@kname.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:

ДК № 5328 від 11.04.2017.